



ТҮРКІ
АКАДЕМИЯСЫ



М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР
ИНСТИТУТЫ

МАҒЖАН

Шығармаларының
а к а д е м и я л ы қ
толық жинағы

ЕКІНШІ ТОМ



Астана, 2023

ӘЖК 821.512.122

КБК 84 Қаз 7-44

Ж 87

Баспаға М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Басылым ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің BR20281009 «Қазіргі әдебиеттану мен
өнертанудың өзекті мәселелері» атты конкурстан тыс нысаналы бағдарлама
аясында әзірленді.

«Академиялық басылым» сериясының негізі 2020 жылы қаланған

Идея авторы және жоба жетекшісі:

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы
К.І. Матыжанов

Пікір жазғандар:

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы Д. Қамзабекұлы,
филология ғылымдарының докторы, профессор Д. Ысқақұлы,
филология ғылымдарының докторы Н. Ақыш

Томның редакция алқасы:

К. Матыжанов (жалпы редакциясын басқарған), Ш. Мұстафаев, С. Қасқабасов,
А. Қалиева, Т. Қыдыр, Т. Әкімова (жауапты шығарушы), Н. Мүрсәлімова,
Ж. Рақыш (жауапты редактор), Ж. Салтақова, Ш. Сариев, Н. Сәрсек.

Ж 87 Мағжан Жұмабайұлы

Шығармаларының академиялық толық жинағы. / Үштомдық. 2-том
/ Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: К. Матыжанов,
Т. Әкімова, Ж. Рақыш, Н. Сәрсек – Астана: Түркі Академиясы,
2023. – 568 бет.

ISBN 978-601-339-232-5 (жалпы)

ISBN 978-601-339-236-3 (2-том)

Мағжан Жұмабайұлы шығармаларының академиялық жинағы ғалымның 130
жылдық мерейтойына орай текстологиялық зерттеулер негізінде сараланып,
мазмұндық, мәтіндік, құрылымдық тұрғыдан толықтырылып шығарылып отыр.

Жинақтың екінші томына М.Жұмабайұлының поэмалары, «Шолпанның
күнәсі», «Алатаудың етегінде» әңгімелері мен аудармалары топтастырылған,
мұрағат материалдары мен фотосуреттері берілген.

ӘЖК 821.512.122

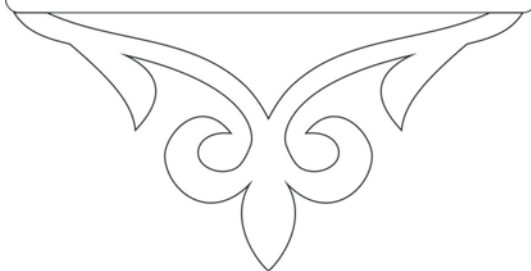
КБК 84 Қаз 7-44

ISBN 978-601-339-232-5

ISBN 978-601-339-236-3

© М.О. Әуезов ат. Әдебиет және өнер институты, 2023

ΠΟΕΜΑΛΑΡ



ҚОРҚЫТ

Алтайға жер жүзінде тау жоқ жеткен,
Алтайға бетегедей алтын біткен.
Бейіштей алтын Алтай етегінде
Ертеде алаш елі мекен еткен.

Ол күндер көз жетпейтін ерте күн ғой,
Ерте күн – ертегідей ерке күн ғой.
Өткен күн – ұстатпайтын сұлу сағым,
Жалғыз-ақ желден жүйрік жетеді ой.

10 Өткен күн ертегімен таласқандай,
Уа, дүние, ол күндерде алаш қандай?!
Ой-қырдан орғып-қарғып еріккенде,
Алтайда ойнақ салып жүрген аңдай.

Сол күнде бір ер бопты алты алашта,
Қаны бір қалың елмен, жаны – басқа.
Елікпей ес білгелі еш нәрсеге,
Өзіндей үйірілмеген албырт жасқа.

20 Қорқыт деп қойған екен ердің атын,
Оңған ел ер деп атар азаматын.
Талайлар танданыпты күнде көріп
Қорқыттың мінезінің тым-ақ жатын.

Қорқытқа ес білгелі бір ой түскен,
Айнымай сол ойменен күнде у ішкен.
Ой билеп, үйден, елден безіп кетіп,
Жұрт оны қауесет қып жынды дескен.

Ежелден белгілі ғой көптің сыры,
Боласың, көптей болсаң, көптің ері.
Көпке егер ісің, ойың үйлеспесе,
Күмән жоқ, кім болсаң да соғар «пері».

30 Қорқыт та ерте ат алды «пері соққан»,
Қорқыттың жан болмады жанын ұққан.
Ой екен қандай ғана Қорқытты улап,
Айырған дос, туысқан, елден, жұрттан?

Қорқыттың мынау ой ед есін алған,
Жанына ерте күннен жара салған:
«Топырақ боп ертең шіріп қалмақшымыз,
Өміріміз неге шолақ тәтті балдан?

40 Әншейін өмір деген ермек үшін,
Күні ертең соғар жүрек сөнбек үшін.
Ойланып, қалай ғана уланбассың,
Берілсе адамға өмір өлмек үшін?

Бір кезде көл толады құрымақ үшін,
Күні ертең гүл гүлденед солмақ үшін.
Біраз күн адам тұрар, өмір сүрер,
Құртқа жем, шіріп, сасып, болмақ үшін.

Сары суға қан берілген айналмаққа,
Өліммен тіл берілген байланбаққа,
Әлпештеп, ардақтаған денең шіріп,
Желменен топырақ боп айдалмаққа.

50 Көз ашып жұмғандай-ақ өмір шолақ,
Алдыңды көз ашсаң-ақ ажал қамап.
Өмірде мынау шолақ неге керек
От-үміт, ойын-күлкі, таудай талап?

Әлдекімге адам деген ермек үшін,
Жүректе от ойнайды сөнбек үшін.
Ойланып, қалай ғана уланбассың,
Берілсе адамға өмір өлмек үшін».

Қорқыттың жүйрік жанын жай тасындай
Жанышқан осы ойлар ед қорғасындай,
Паршалап тілім-тілім, ерте өртеп,
60 Кіршіксіз жас жүрегін көз жасындай.

Ой билеп, жап-жас Қорқыт елден безді,
Түгел ол ойын-күлкі, қойды сөзді.
Елікпей, үйірілмей еш нәрсеге,
Алтайдың алаптарын жалғыз кезді.

Алтайдың Қорқыт кезді алаптарын,
Ешкімге ұқтыра алмай жанның зарын,
Ата-ана, дос, туысқан – бәрін тастап,
Талақ қып қара көзді қарақтарын.

От-адам отпен ойнап сынар бағын,
70 Жүйрік жан қажу білмес, қуар сағым.
Тағы боп, күңіреніп кезіп кетті,
Қорқыт та шешпек болып жан жұмбағын.

Аяңдап алдыменен тауға келді,
Асқарға: «Өмір не?» – деп сұрау берді.
Жаны – тас, жүрегі – тас тау не десін,
Өзінен: «Өмір не?» – деп қайта сұрды.

Бұрылып таудан ақырын орман барды,
Оған да: «Өмір не?» – деп сұрау салды.
Ежелден ой білмеген меңіреу орман
80 Қақиып қарағайы аң-таң қалды.

Сұраса суға келіп: «Не, – деп, – өмір?»
Беті құр соғылғанның жыбыр-жыбыр.
Желге айтып ед, ол жынды не деуші еді,
Басы жоқ, аяғы жоқ сыбыр-сыбыр.

Күн анау ешбір үнсіз алас ұрған,
Ай да бір – өгіз де бір аузын буған.
Қылмындап қар қатындай көзін қысқан
Жұлдыздар тазарта алмас жүректі удан?!

90 Не керек, Қорқыт кезді тынып жатпай,
Ешбір зат тастамады зарын шақпай.
Көк мылқау, жері мылқау – бәрі мылқау,
Өртенді ер жұмбағына жауап таппай.

Түнерді бұрынғыдан Қорқыт бетер...
Есалаң ескен желдей өмір өтер.
Күмәнсіз өлерінді біле тұрып,
Дүниеде талаптану, тұру бекер.

Көз ашып, өмір шолақ, жұмумен тең,
Тағы да өз өмірің соққандай сең.
Арандай қарсы алдында аузын ашқан
100 Жоқ па екен шыныменен ажалға ем?

Кім білед, өлмейтұғын ел бар шығар,
Кім білед, ажалға да ем бар шығар.
От-суы, топырағы қасиетті,
Кім білед, өлтірмейтін жер бар шығар.

Әуесі уланбаған өлімменен
Сөз де жоқ, өлу түгіл, «өлім» деген,
Адамзат таппаса егер ажалға айла,
Не қылмақ пайдасы жоқ білімменен?! –

- 110 Деп ойлап, қайырылмай ешбір затқа,
Ажалдан қашып шығып құтылмаққа,
Айрылып Алтайынан кетті Қорқыт,
Өлімнен аман ел мен жер таппаққа.
- Түзеді күншығысқа Қорқыт бетін,
Адамға жаяу, жалғыз жол тым шетін.
Арыды, ұшырасты сансыз жаумен,
Сонда да үзбеді ол еш үмітін.
- Талса да тоқтамады, Қорқыт жүрді,
Бетпақ шөл, өтті талай қырды, өрді.
Қажыған, қаны кеуіп мезгілінде
- 120 Алыста мұнарлаған қара көрді.
- Жапанда бір буалдыр қараңдаған,
Жасаған Қорқыт жанын тындырмаған...
Қараға жылдам басып жетіп келді,
Қорқытты қайғы басты түннен жаман.
- Көзінен сорғалады жас бұлақтай,
Жапанда қағулы бір қара тақтай.
Тақтайдың түбінде бір қазулы көр,
Тастаған үңірейтіп, бетін жаппай.
- 130 Әлдекім жапан түзде бір көр қазған,
Басына тақтай қойып, сөздер жазған:
«Өлімнен құтылмайсың қашқанменен,
Мынау көр – сенің көрің, Қорқыт жазған!»
- Мынау сөздерді оқып ол түн боп кетті,
Басқандай жүрегіне болды шоқты.
Көл болып көздің жасы төгілгенмен,
Заулаған баса ала ма ол жандағы өртті?!

- Ой өсті, қалың өрттей уын шашты,
Ауыр ой қорғасындай жанды жанышты.
Қарсыдан қашқан көрі шыққаннан соң,
140 Бұрылып Қорқыт кейін қадам басты.
- Түзеді енді бетін батыс жаққа,
Қайғылы, қажу бар ма о бейбаққа?!
Жапанда жалғыз өзі күбірлейді,
Сөздерді тақтайдағы алған жатқа.
- Апырмай, табылмас па ажалға айла,
Өмірден, табылмаса, қандай пайда?!
Жүрістен дене түгіл, жан шаршады,
Өлімнен аман ел мен жері қайда?
- Бір жан жоқ қыбырлаған, дала, дала...
150 Келеді Қорқыт сорлы жаны жара.
Ай-жыл өтіп, ер әбден арыған шақ,
Алыста бұлдырлайды тағы қара.
- Қорқыттың ынтасы өлген, көңілі қаяу,
Қараға баяу басып келді таяу:
Тағы көр, тағы тақтай, тағы жазу,
Тәңірі Ие-ау, тегі, сенде бар ма аяу?!
- Терең ғып тағы біреу бір көр қазған,
Басына тақтай қағып, жазу жазған:
«Өлімнен құтылмайсың қашқанменен,
160 Мынау көр – сенің көрің, Қорқыт жазған!»
- Қорқыттың қайғысы енді болды басым,
Жаздың не, жазбадың не жан жарасын?!
Есі ауып байтақ уақыт жатқаннан соң,
Көтеріп бір мезгілде алды басын.

Ойменен пара болған жан жыртылып,
Мерт болған ессіз жүрек айға ұмтылып:
Кеудеде құр әншейін шықпаған жан,
Тұрды да кетті Қорқыт сүйретіліп.

170 Алыста сөнген оттай үміт өлді,
Сұм тағдыр қатты қақты созған қолды.
Сонда да қажу білмей ойлы Қорқыт
Дүниенің төрт бұрышын кезбек болды.

Қалмады жер жүзінде бармаған жер,
Қорқыттың қанды жасы тамбаған жер.
Басса да қайда қадам сорлы Қорқыт,
Алдынан қарсы шығад қазылған көр.

180 Қазылған, оңға барса, онда да көр,
Қазылған, солға барса, солда да көр.
Шоңқиып көрге қонған күшігендей
Көр сайын қара тақтай қағулы тұр.

Алдынан кез келеді бір көр қазған,
Басына тақтай қағып, жазу жазған:
«Өлімнен құтылмайсың қашқанменен,
Мынау көр – сенің көрің, Қорқыт жазған!»

Дариға, табылмақ па ажалға айла?!
Жерде-жер өлім жүрмес болу қайда?!
Алдыңнан, қайда барсаң, көр кез келед,
Өлімге, сорлы Қорқыт, басың байла!

190 Не пайда шомылғанмен қанды жасқа?!
Не пайда басты ұрғанмен тау мен тасқа?!
Дүниеде ажалдан күшті алла болмас,
Көрмессің кезгеніңде көрден басқа.

- Шықпаған кеудесінде шыбын жаны,
Қасықтай кеуіп, бітіп қалған қаны:
Аяндап, аруақ боп Алтайына
Күңіrentіп қайтты Қорқыт жерді зары.
- Қайтса Алтай, баяғы Алтай күңіrenген,
Асқарға аспан төніп еміrenген.
Керіліп бұлтпенен бал алысқан
200 Еркенің не ісі бар ой-шерменен?!
- Мелшиген баяғыдай меңіреу орман,
Ойнаған асау бұлақ шапшып ордан.
Жел анау көрінгенді бір сүйсе де,
Жар таппай жаны бірге «мәңгі» аһ ұрған.
- Ел мынау баяғыдан малын баққан,
Малындай алдындағы жусап жатқан:
Қайғысы, қуанышы бәрі де ойсыз...
Сиырдай бәрі өкіріп, бәрі шапқан.
- Қайтты да айналғандай есалаңға,
210 Ләм-мим деп бір сөз қатпай тірі жанға,
Күңіrenіп жер бауырлап жатып алып,
Ұйқысыз қосты Қорқыт таңды-таңға.
- Бір күні шошып тұрып көргендей түс,
Кесіп ап қарағайдан, қылды қобыз.
Қыл тағып қобызына сөйлетіп ед,
Алтайды күңіrentіп шықты лебіз.
- Қобыздан мұңды дыбыс сорғалады,
Майпаңдап ә дегенде жорғалады;
Біресе асау тайдай ойнақ салды,
220 Біресе сары нардай ырғалады.

Дуылдап қырдан жерге түйілгендей,
Долданып дауыл құмды үйіргендей,
Басылып біраздан соң сылқ-сылқ күлед,
Дұшпанын мұқатқанға сүйінгендей.

Біресе жүйрік желдей кетеді есіп,
Асқарды аттап өтті, дария кешіп.
Біресе әлдекімге тіл қатқандай,
Желменен жапырақтай күбірлесіп.

230 Біресе от сықылды аспанға асқан,
Жоқ әлде ор қоян ба орғып қашқан?!
Біресе күрсінгендей, күңіренгендей,
Жандай-ақ қап-қараңғы қайғы басқан.

Қобыздың сарнағаны зарлағандай,
Қан шашып әлдекімді қарғағандай.
Жүрегі мың жара боп паршаланып,
Күйініп көзінен жас парлағандай.

240 Күңіренді, жылады зарлап қобыз,
Жанды өртеді толқынды, мұңды лебіз.
Жасын төкті көл қылып шерлі Қорқыт,
Жан жыласа, жыламай қала ма көз?!

Қобыздан осылайша шықты сарын,
Бірде мұз, бірде дауыл, бірде жалын...
Қарағай мен қыл сырнай не деуші еді,
Шығарды сарынменен Қорқыт зарын.

Таба алмай жерді кезіп ажалға айла,
Дариға, ажалға айла болу қайда?!
Азырақ улы ойларын бөлмес үшін,
Жабысты шерлі Қорқыт қарағайға.

250 Қызарып ашуменен күн батқанда,
Ерініп, еркеленіп таң атқанда,
Қарны тоқ, қайғысы жоқ, жаны тыныш
Малдай-ақ қор-қор ұйықтап ел жатқанда.

Байлары малмаң-малмаң мал баққанда,
Батырлар балпаң-балпаң ел шапқанда,
Ішкені - мас, жегені - тоқ, бәрі де мәз,
Кедейлер көк есектей зыр қаққанда...

Қорқыттан серпілмейді қалың уайым,
Қолынан тастамайды қарағайын.
260 Қобыздың лебізінде мұң молайды,
Зымырап өмір шіркін озған сайын.

Өмірде жүрген жерін қанды ор ғып,
Шеше алмай жан жұмбағын шерлі Қорқыт,
Жұбанды қолындағы қобызымен,
Көрге де қобызымен кірді Қорқыт.

Өткен күн ертегі ғой, тамаша таң,
Ойласаң өткен күнді, жұбанар жан.
Байқасаң, адамзатта болған ба ақын
Қорқыттай атасынан бата алмаған?

270 Ақын – жел, есер, гулер жүйрік желдей,
Ақын – от, лаулап жанар аспанға өрлей.
Қиялы, жан-жүрегі – ойнаған от,
Ақынды аласұртар тыныштық бермей.

Жай адам қияға ондай қол сермей ме?!
Ақынға аз нәрсе ауыр ой бермей ме?!
Қиялмен арсыға ұшқан, сағым құшқан
Жүйрік жан алдында ылғи көр көрмей ме?!

Жел жүрсе, терең теңіз тебіренбей ме?!
Көр көрсе, ақын жаны күңіренбей ме?!
Көргенін кеңес қылып күңіренсе ақын,
280 Тыңдаған тірі жанға шер бермей ме?!

Құшақтап қарағайын сарнаса ақын,
Толғанып, жасын төгіп, зарланса ақын,
Шеткерек тұрып біраз тыңдағайсың,
Баспалап, төніп, жаншып келме жақын.

Жақындық қажет емес жүйрік ойға,
Шер – сиқыр алыстан-ақ тарамай ма?
Ақынды алыс тыңда, көп тілеймін
Қағылып кете көрме қарағайға!

Ақынның қарағайы – жары да сол,
290 Ата-ана, малы-мүлкі, жаны да сол.
Сезімпаз қарағайдың нәзік қылы
Ақынның жүрегіне жалғанған ол.

Сорғалап сиқырлы үн шығар ішектен,
Шықпақшы ішектен емес, үн жүректен.
Үзілсе ішек, үзілмек нәзік жүрек,
Сондықтан, сұрағаным – тыңда шеттен.

Серпілмес терең жаннан қалың уайым...
Түсірмес қолдан ақын қарағайын.
Үнінде қарағайдың мұң молаймақ,
300 Зымырап өмір шіркін озған сайын.

Атасы ақындардың – ақын Қорқыт
Өмірде жүрген жолын қанды ор қып...
Шомылып көз жасына сарнай, зарлай,
Құшақтап қарағайын жатыр Қорқыт.

* * *

Ол күндер көз жетпейтін ерте күн ғой,
Ерте күн – ертегідей ерке күн ғой...
Өткен күн – ұстатпайтын сұлу сағым,
Жалғыз-ақ желден жүйрік жетеді ой...

310 Өткен күн ойды әлдилеп тербеткендей,
Ойыңды Алтай бойына өрлеткендей.
Тыңдасаң құлағың сап сар даланы,
Қорқыттың сарыны әлі күңіrentкендей...

Тыңдасаң, есітесің жаныңменен,
Сар дала күңіренеді сарынменен.
Ерте естіп сол сарынды, ерте уланып,
Мен сорлы көптен әуре зарымменен.

Ес білдім, аласұрдым сағым қуып,
Жете алмай, бетті талай жаспен жуып.
Артымда – ор, алдымда – көр, өтеді өмір...
320 Дариға, бесігімнен көрім жуық.

Көп заман жетеледі жынды жүрек,
Ойладым: «Жүрек жетер, ой не керек?!»
Тәтті у еді, сол удан неге айныдым?
Дариға, үміт өлед, жүрек сөнед.

Бір күнде жолдас болдым құйынменен,
Өмірді алмақ болдым ойынменен,
Ойын тынды, жолдасым жоқ боп кетті,
Бұл күнде уланамын ойымменен.

330 Енді менің жолдасым – жалғыз қобыз,
Сарна, қобыз, мұң-зарлы шығар лебіз!
Сен жыласаң, жылармын мен де бірге,
Жан жыласа, жыламай қала ма көз?!

336 Өмірде арманым жоқ – Қорқытқа ерсем,
Қорқыттай жанды жаспен жуа білсем.
Жас төгіп сұм өмірде сарнай, зарлай,
Құшақтап қобызымды көрге кірсем!..

ЕРТЕГІ

Бүгін жаным өртке оранған жанға ұсап,
Бүгін жаным тым аңсады от құшақ.
Жынды жүрек тығылады аузыма,
Тілім-тілім тілсе келіп у пышақ...

Бүгін жүрек отты қарақ іздейді,
Бүгін жүрек күшті арақ іздейді.
Құшар едім... ішер едім... жылар ем...
«Сен» деуші жоқ, бәрі де шет: «Сіз» дейді...

10 Аласұрад, жынданады жас жүрек,
Қарақ керек. Арақ керек! Не керек!
Бәрі де жоқ, жалғыз жолдас – қиялым,
Жұбатады айтып маған тәтті ертек...

Ертек, ертек, ертек, ертек – ерте екен,
Ерте күнде ешкі жүні бөрте екен...
Хан Абылай немересі Кене хан
Аспанға өрлеп заулап жанған өрт екен.

20 Ертедегі адамдардың бәрі де ер,
Түн жағында ел бар екен орыс дер.
Орыс елі Арқаға қол салған соң,
Жас Кененің жүрегінде қалың шер.

Елім дейді, жерім дейді, жанады,
Жеткіншегі Ер Наурызбай баланы
Ертіп алып, қорғамақ боп қазағын,
Абылайдың ала туын алады.

Ту алады, орыс елін шабады,
Ер талмайды, аста тұлпар талады.
Ел-жұрт іздеп Алатауға барғанда
Өз бауыры қырғыздан қаза табады...

30 Ертек, ертек, ертек, ертек – ерте екен,
Есіл Кене заулап жанған өрт екен.
Жас бөріден, сол ерінен айрылып,
Алты алаштың жүрегінде дерт екен.

Ертек, ертек, ертек, ертек – ерте екен,
Хан Кене өлді, Науан да өлді ақбөкен.
Тұлпар өлсе, қалмай ма оның тұяғы,
Тартып туған артында ұлы жоқ па екен?!

Кене артында жас арыстан Сыздық бар,
Төс үстінде желкілдеген қара жал.
Ерден туған ердің жолын қуады:
40 Ер иманы – ел, айнымайтын елім – жар.

Жап-жас Сыздық қорғамақ боп қазағын,
Ту көтеріп, қарға ілді садағын.
Балаусасың қанды майдан көрмеген,
Құтты қадам болғай еді, қарағым!

Сыздық батыр тұлпар атын ерттеген,
«Алты алашым, енді маған ер!» – деген.
Көп соққы жеп, сүле болған сорлы алаш,
Алты алаштан алты адам да ермеген.

Алты алаштан алты адам да ермеген...
50 Алаш сорлы келешегін көрмеген.
Орыс алды, қимылдаған қазақ жоқ,
Қайран Сыздық құса болды шерменен.

Қайран Сыздық елден үміт үзеді,
Жап-жас Сыздық елден, үйден безеді.
Жатып өлмей, жортып жүріп өлем деп,
Түркістанның бетпақ шөлін кезеді...

Ертек, ертек, ертек, ертек – ерте екен,
Сыздық ердің жүрегі шер, дерт екен...
Арып-ашып бір қопаның бойына
60 Келген кезде – қас қарайған, ымырт екен.

Қараңғы түн жерге кебін төседі,
Қонайын деп Сыздық аттан түседі.
Қоректенбек болып жатар алдында,
Қанжығадан қос қоржынын шешеді.

Қоржын іші бөлек-бөлек қалта бар,
Қалта толған мейіздейін малта бар.
«Шөл далада жалғыз отыр ер балаң,
Жел-ау, жел-ау, алты алашқа айта бар!»

Мойынға алса, адам көнбек қиынға,
70 Жалғыз өзі қалың қопа бойында
Шақпақ шағып, от тұтатып Сыздық ер
Отыр еді, ешнәрсе жоқ ойында.

Түкті қабақ жауып түскен кезіне,
Ұшқын шашып, от ойнап тұр көзінде.
Қырлы мұрын, қырмызы ерін, қап-қара
Тікенектей түк шығып тұр жүзіне.

Қол – иекте, басы төмен иілген,
Тегі, ойда ғой батыр жаны күйінген...
Бір мезгілде... сылдыр-сылдыр... қамыстар,
80 Жел ме әлде қамысты құшып иірген...

Жел білінбейд, сылдыр... сылдыр... көп қамыс,
Сылдыр... сылдыр... жақындады жат дыбыс.
Дыбыс тынды. Бұ не болды? Не екен?
Әлде ерге шапқалы тұр жолбарыс?

Сол мезетте қамыс ақырын ашылды,
Әлдекімге тәжім қылып, бас ұрды.
Ай мен күндей бір келіншек сыланған
Шыға келді, балқып нұры шашылды.

90 Сыздық отыр ой ұшына шыға алмай,
Кім екенін, не болғанын ұға алмай.
Сылаңдаған сұлу келіншек келді де,
Амандасты қолын жеңнен шығармай.

Жеңін беріп сұлу келіншек сылаңдап,
Тал шыбықтай жүзге иіліп бұраңдап,
Сызылып қана жанған оттың басына
Отырды ақырын жұлдыздайын жымыңдап.

Сыздық сонда кәрмен қабақ түйеді,
Сұлу келіншек босатпады жүйені.
Көзінен от, қабағынан қар жауды,
100 Бір көз салып, кім екенін түйеді.

Қас батыр ғой, қысылмады, саспады,
Сынамаққа бір малта алып тастады.
Сұлу келіншек былқ-сылқ етіп қылмыңдап,
Малтаны алды, жеңін тағы ашпады.

Көңіл түйген нәрсе енді болды анық,
Сыздық батыр қабағынан қар жауып,
Келіншекке қаһарменен: «Кет!» – деді,
Беліндегі садағын шешіп қолға алып.

110 Сұлу келіншек «хи-хи-хи» деп күлгендей,
Дыбысы шықпай, ішегі қатып өлгендей,
Былқ-сылқ етіп түрегелді судырап,
Судыр-судыр жансыз жібек жүргендей.

Сылдыр-сылдыр сыбырласты көп қамыс,
Тек тұрмайтын, жыбырлайтын желауыз.
Сылаң-сылаң сұлу келіншек жоқ болды,
Сыбыр тынды. Жыбыр қалды. Жоқ дыбыс...

Отқа қарап отыр Сыздық, көзі – от,
Қарасады, арбасады от пен от.
Айнала өлім. Құм жамылған үнсіз шөл,
120 Күбірлейтін, жыбырлайтын жел де жоқ.

Құм астында демі біткен бетпақ шөл,
Сұлу келіншек – жезтырнақ қой қанішер.
«Тырнағымды көрсе, біліп қалад», – деп,
Жеңнен қолын шығармаған мәні сол.

Жезтырнақтың тырнағы бар өткір жез,
Алып, күшті, жүгіріп кетсе, желден тез.
Пері менен диюдың ойнас баласы...
Бола алады аң да, құс та, шал да, қыз.

Бүгін келіншек болып кепті Сыздыққа,
130 Алдап-арбап батпақшы ғой қызыққа.
Жемекші ғой өлтірген соң қытықтап,
Ер жүрегін малып-малып тұздыққа.

Қырмызы ерні қыбырлады батырдың:
«Неге әлі мен «Кет!» деп соған ақырдым?
Күлген болып, көнген болып, әурелеп,
Ойынын көру керек еді пақырдың.

Сөз жоқ, енді ол намыстанып, арланып,
Кетті ыза боп: «Қап, бәлем!..» – деп қарғанып.
Біраздан соң, түн ортасы кезінде
140 Келмес пе екен дауылданып, кәрленіп»,-

Деді дағы ер қаранды жан-жаққа,
Маң-маң басып жүріп біраз ар жақта.
Тауып алды дөңбектей бір қара тас,
Ер қолына дөңбек тасың қаңбақ та!

Дем шығарма, салса да тас салмағын,
Қары түгіл, ауыртады бармағын.
От басына тастады да, дөңбекке
Сыздық батыр жапты қара қапталын.

Атын алып кетті өзі анадай,
150 Сескеніп бір жан-жағына қарамай.
Тұсаулы аттың тасасында отырды,
Бұғып қана тоңған қойшы баладай.

Ашыққан ат үзіп жатыр күріс-күріс,
Ол үзгені тырбық-тырбық баялыш.
Айнала – өлім, жыбырлаған жел де жоқ,
Естіледі жалғыз ғана дем алыс.

Естімейді құлақ ешбір тықырды,
Өлде пері әпсүн оқып түкірді?
Бетпақ шөлдің көгі де бір сұр кебік,
160 Айы нұрсыз, жұлдызы үнсіз сықылды.

Тым болмаса, сылдырласа қамыстар!..
«Өлдеқайда, Қырда, Сырда алаш бар...»
Шулаған аң, шұбырған мал, шалқар көл,
Мұнарлы тау, балдай бұлақ, ағаш бар.

- Сыздық мынау елден безген ел үшін...
Сыздық мынау шөлге көмген жас күшін...
Бетпақ шөлде Сыздық өлер, құм көшер...
Жүректе у... жарып қарар кім ішін...
- 170 Өлер батыр... тастар оны құм көміп...
 Қарға-құзғын үстінде жүрер үңіліп...
 Сыздық өлер... алаш құрыр... есіл ер...
 Бір мезгілде кетті ме көзі ілініп.
- Бір мезгілде жындай ойнап жел шықты,
 «Фию-фию» деді. Тілін кім ұқты?
 Сыбырлады, жыбырлады жорғалап,
 Шөл шулатып, құм аузына құм тықты.
- 180 «Фию-фию, фию-фию» есті жел,
 Бұғып жатқан баялышты құшты жел.
 «Жынды неме, мұның не?» – деп, мырсылдап,
 Селк-селк күліп, селкілдеді сексеуіл.
- Сылдыр-сылдыр қамыс басты сылдырға,
 Жел сүйсе оны, жан кіреді құрғырға.
 Жел – жас жігіт, қамыс – қыз ғой көңілшек,
 Еркі қалып, салған «қойшы, құрғырға».
- Уледі жел, дауылға ол айналды,
 Көкке қою қара бұлттар байланды.
 Қыбырлады түншығып жатқан құмшықтар,
 Серпілді де, ер садағын қолға алды.
- 190 Әр дыбысқа енді құлақ түрулі,
 Көз тігілді, қолда садақ құрулы.
 Жезтырнақ қой келе жатқан кәрленіп,
 Дио ашулы, пері жүріс, жын шулы.

Сол секундта жаншып жап-жас қамысты,
Жындай, түндей қап-қара бір албасты
Жымып қана келді дөңбек жанына,
Сол секундта батыр көзін қан басты.

Тартайын деп оңтайланды садағын,
Сонда албасты: «Ә-ә, Сыздық қарағым,
Жатырмысың ұйықтап қаннен-қаперсіз?!
200 Мына маған қалай кәрмен қарадың?!

Келдім. Кеттім. Орныңнан да тұрмадың!
Кім ұмытар сенің тұқымың қылғанын.
Кене – әкемді, Абылай ағамды өлтірді,
Бәлем, сенің құрытайын ұрпағың!» –

Деді де ол, көзі оттай жайнады,
Жез тырнағын өз тісіне қайрады.
Қайрады да көмді тасқа тырнағын...
Ессіз шіркін қайдан білсін айланы.

Сол арада «талдау жердің тұсы» деп,
210 Сол арада «дәл жүректің басы» деп,
Көзі қан боп, қарт бурадай қалшылдап,
Дәлдеп тұрып тартып қалды ер Сыздық.

Тырнақ тіліп тас шыңғырып – «шақ!» деді,
Сол секундта тартылды садақ – «тақ!» деді.
Тәлтіректеп, аузынан кесек қан атып,
Жезтырнағым «аһ» деді де, «қап!» деді.

«Сыздық сұм-ай, орарыңды біліп ем,
Ордың да сен тындың. Болды тілегің.
Бір сұрауым: тағы да атар ер болсаң,
220 Бір оғыңмен азаптанып өлемін».

Сөз орнына Сыздық сақ-сақ күледі,
Екі атса ғой Тырнаққа Құдай береді!
Біраз тұрып, тәлтіректеп жезтырнақ,
Сүйретіліп қопаға қарай жөнеді.

Жол берді оған, қамыс тағы ашылды,
Намысы жоқ қамыс тағы бас ұрды.
Біраз сыбыр. Біраз жыбыр. Дыбыс жоқ.
Көк айықты, жел де енді басылды.

230 Ешбір үн жоқ. Үнсіз өлік – бетпақ шөл,
Жыбыр-жыбыр. Жанын берді, өлді жел.
Тұншыққан құм. Мәңгі бұққан баялыш,
Қатып қалған, селкілдемейд сексеуіл.

Айнала өлім, шегі-шексіз шөл де шөл...
Шөл мен өлім арасында бір-ақ жол.
Ер Сыздықты тағы ойлар биледі,
Иекте тұр жаңа садақ тартқан қол.

Әлдеқайда, Қырда, Сырда алаш бар...
Мұнарлы тау, балдай бұлақ, ағаш бар...
Есіл елді, есіл жерді жат алды...
240 Ойлы ұлына бұл кең дүние болды тар.

Ойлар басты, жүйрік жанға ой батты...
Ұзамады, ағарып ақырын таң атты.
Ұры ойлар жанды жеді, қанатты,
Тарам-тарам алма беттен жас ақты...

Күні кеше айбынды Абылай бабасы,
Ақылы кең, алты алаштың ағасы,
Шын хан еді-ау, қорғаны еді-ау қазақтың,
Өлді Абылай, солды қазақ даласы.

- Өз әкесі Кенесары кім еді?
250 Заулаған өрт, ойнаған от, Күн еді.
Алаш деп – у, қазағым деп қан жұтып,
Қаза тапты, қазағым, күнің түн еді!..
- Сыздық мынау қайғы қуып, шөл безген,
Кім біледі, көмер оны құм кезген.
Бүйткенше ол, неге жүріп кетпейді
Кене, Науан салып кеткен қанды ізбен?!
- Өлім іздеп адам белін бусын да,
Ерден туған ердің жолын қусын да.
Жолбарыс ер жалғыз өлсін майданда,
260 Жаспен емес, қанмен бетін жусын да!..
- Осы ойлармен ерттеді атын мінгелі,
Шөлден безіп, қанды жолға кіргелі,
Алаш елі, сары сайран жері үшін,
Жапанда емес, жау қолында өлгелі.
- Осы ойлармен Сыздық атын ерттеген,
Тап сол кезде ер жүрегі өрт екен...
Заман озды, адам тозды, ерлер жоқ...
Заман озды, ер заманы ерте екен...
- Ертек, ертек, ертек, ертек – ерте екен,
270 Ерте күнде ерлер екпінді өрт екен.
Хандарынан, ерлерінен айрылған
Алты алаштың жүрегінде дерт екен!
- Ертек, ертек, ертек, ертек – ерте екен,
Хан заманы, ер заманы ерте екен.
Ерте заман, алаш аман – айбынды ел...
Ерте күнде ешкі жүні бөрте екен...

Ертек, ертек, ертек, ертек – ерте екен,
Ерте күнде ешкі жүні бөрте екен.
Күңіреніп күрсін де, алаш, тыңдай бер,
280 Ертегі айтад дертті балаң Жәжекең.

Бітті ертегі. Аласұрад жас жүрек,
Қарақ па әлде? Арақ па әлде? Не керек?
Арағы да, карағы да құрысын!
284 Қиялтайым, айтшы тағы, тағы ертек!..

БАТЫР БАЯН

- Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға.
Қызыл тіл қолым емес кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп-жанады да.
Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң,
Толғанып қарауым сол баяғыға.
Түйіннің тоқсан түрлі шешуі бар
Әдемі ертегідей баяғыда.
Әдемі өткенді ойлап айнымасам,
10 Сұм өмір күшті уын аяды ма?
- Ертегі уатпай ма баланы да,
Сөз сиқыр ғой, жазбай ма жараны да?
Ақын да бір бала ғой айға ұмтылған,
Еркімен өзі-ақ отқа барады да.
Жай тақтақ жабайыдан жол қалғанда,
Қанды ор боп ақын жолы қалады да.
Ойлайды, күңіренеді, толғайды ақын,
Күрсініп көзіне жас алады да.
Ақында адамзаттан дос болмайды,
20 Жалғыз-ақ сырын сөйлер қаламына.
- Мен де ойды ағытамын қаламыма,
Арқаның көз жіберсем алабына:
Сарыарқа – сары дария қиыры жоқ,
Көз болсын қандай қыран талады да,
Ішінде сары дария көз тоқтатар,
Көкшетау – Сары Арқаның аралы да.
Көкшеде күні кеше қойдай өрген
Түрлі аң, бөрі, бұғы, маралы да.

- 30 Айырылып асау, ерке аңдарынан
Көкшенің тас жүрегі жаралы да!
- Арқада жер жетпейді Бурабайға,
Бөленген бұйра сыпсың қарағайға.
Бұлт құшып мәңгі мең-зең Көкшетауға
Бөлектәу «ой, бауырымдар» анадайда.
Оқжетпес найза қия – қыранға ұя,
Қарасаң жанның шері тарқамай ма?
Солардың ортасында Бурабай көл,
Мөп-мөлдір, дөп-дөңгелек ұқсайды Айға.
Бурабай – Арқа аралы, жер еркесі,
40 Ертеде қоныс болған Абылайға.
- Бауырында Бурабайдың қызыл ағаш,
Көкшенің жалыменен біткен жалғас.
Арудың ақпен өрген тұлымындай,
Қарағай, қызыл қайың, тал аралас.
Ертеде жел өтпейтін қызыл ағаш,
Дариға, бұл күндерде жап-жалаңаш!
Қабірінен әулиенің алашқа артық
Ертеде Абылайға орда болған ағаш.
Ордасын сол ағаштағы Абылайдың
50 Меккедей тәуап қылған тамам алаш.
- Қиын күн туған алаш баласына,
Шұбырып жапанның сар даласында,
Кез болған жаудан үркіп «Ақтабанға»,
Дұшпанның қалғандай боп табасына.
Арқаға аяқ салып түскен барып
Екі оттың – орыс, қытай арасына.

Күндерде сонау қара тапсырған ел
Тағдырын Абылайдай данасына.
Сол күнде ел қорғаған Абылайдың
60 Қылсаң да аз қанша тәуап моласына.

Алыстан орыс, қытай – ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ,
Артында – ор, алдында – көр, жан-жағы жау,
Дағдарған алаш енді қайда бармақ!
Сол кезде елге қорған болған Абылай,
Көп жаудың бірін шауып, бірін арбап,
Күндердің бір күнінде хан Абылай
Қалмаққа ойына алды ойын салмақ,
Ханынан: «Аттан!» – деген сөз шыққан соң,
70 Ордаға батыр, билер келді айдап.

Жиылды өңшең ноян ығай-сығай,
Байжігіт Тасболат пен би Толыбай,
Түу баста Абылайды хан көтерген
Қамқоры Қарауылдың шешен Қанай,
Ашуы жауған қардай, шөккен нардай
Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай,
Бөкеңнің жас жолбарыс жеткіншегі
Аузынан жалын шашқан жас Жанатай,
Найзасын нажағайдай ойнататын
80 Жас барыс Бәсентиін Сарымалай.

Балталы екпінді оттан Оразымбет,
Сырғалы шапшаң оқтан ер Елшібек,
Өзіне тірі жанды тең көрмейтін
Тәкаппар Қошқарұлы өр Жәнібек,
Қалданға ханмен бірге тұтқын болған

Жолдасы Абылайдың батыр Жәпек,
Майданда от шашқандай оқ шашатын
Сырттаны Бәсентиіннің Сырымбет,
Осындай өңшең көкжал жиылысты
90 Күңіреніп жолбарыстай «жау қайда?!» деп.

Әрі ақын, әрі батыр Қарабұжыр,
Айтатын өрлеп барып аспанға сыр.
Бұқар мен Тәтіқара жырлағанда
Толқынды тұңғиық боп төгілер жыр.
Осылай думанменен күндер өтіп,
Батырлар ерікті енді жатқанға құр.
Аттан деп әлі айтпаған Абылайға,
Көкжалдар дей бастады: «Жүр енді, жүр!»
Алайда Абылайдан сөз болмады,
100 Сондықтан бұғып, бықсып туды күбір.

Жиналған өңшең бөрі Бурабайға,
Алаштың кебесіндей ізгі жайға.
Батырлар бұғаудағы арыстандай,
Абылай тұңғиық бір терең ойда.
Бәрі де ел қорғаны – батыр, билер,
Аттанбай, тек жатуда таппай пайда:
«Жүрелік, жау басынар!» – деген сөзбен
Салады Қанай биді Абылайға,
Би Қанай: «Бұ қалай?» – деп бастағанда,
110 Абылай сұрайды одан: – Баян қайда?

Қанайым, ойың удай, тілің шаян,
Амал не, келген жоқ қой батыр Баян.
Көп жаудың албастысы, ел еркесі
Баянның батырлығы алашқа аян.

Баянның аруақты құр атынан
Көп қалмақ болмаушы ма ед қорқақ қоян,
Наркескен, өрттей ескен, қайтпас болат
Баянсыз қанатымды қалай жаям?!
Би Қанай, аттанбайды хан Абылай,
120 Келмесе қандыбалақ батыр Баян!

Деген соң ойы теңіз хан Абылай,
Аяңдап батырларға қайтты Қанай.
Байлаулы бөрілерді аза қылмай,
Кестелеп, сөзін сипап айтты Қанай.
Күндеу ме, көтеру ме, кім біліпті,
Батырлар десті жалғыз «Баян бала-ай!»
Көкшенің бауырында өңшең көкжал
Күңіреніп күтіп жатты күндер талай.
Жау десе жатпайтұғын батыр Баян,
130 Апырмай, келмеуінің мәні қалай?

Жас Баян жауды талай көрмеп пе еді,
Сорғалап сұңқардайын төнбеп пе еді?
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірмеп пе еді?
Жебесі көбе бұзып, жүректі үзбей,
Найзасын, сірә, шалғай сермеп пе еді?
Бірін айт, бәрін айт та, басқа батыр
Баяндай «Алашым!» деп еңіреп пе еді?
Бұл жолы кешігуі жәй емес қой,
140 Тұлпарым кез болды ғой орға, тегі!

Арқада бір өзенді дер Обаған,
Сол жерді аз ғана Уақ қоныс қылған.
Уақтың аз ғана өжет ерте күнде

Ер Көкше, Ер Қосайдай ері болған.
Сол ері ерте күннің Ер Көкшенің
Нәсілінен қайтпас алмас Баян туған.
Баянның ер ағасы батыр Сары,
Қос қыран тізе қосып жауын қуған.
Айналып оны айт, мұны айт, Баянды айт,
150 Ер Баян алашының бетін жуған.

Ол күндер аз қазақ пен қалың қалмақ
Қыран мен қара құстар алысқан шақ.
Баласы алты алаштың Абылайдың
Астында ақ туының табысқан шақ.
Қазақтың батырлары бәрі қыран,
Сонда да бір батыр жоқ Баяндай тап...
Жауының бір жорықта бір сұлуын
Ер Баян алып қайтқан артына сап.
Баянның алып қайтқан сол сұлуы –
160 Балдырған бөбек дерлік он төрт жаста-ақ.

Сол сұлу сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай.
Торғын ет, шапақтай бет, тісі меруерт,
Сөздері су сылдырлап құйылғандай.
Бір улап көзқарасы, бір айнытқан,
Жұлдыздай еркелеген сөнбей-жанбай.
Лебізі – жібек лебі, жұмақ желі,
Кеусердей татқан адам қалар қанбай,
Шын ер ғой батыр Баян алып қайтқан,
170 Еліне сол сұлуды естен танбай.

Ер Баян жас сұлуды алып келген,
Сұңқардай бабындағы сұқсыр көрген.

- Қан жауып екі көзін қанды балақ
Ілмекке қоңыр қазды көңіл бөлген.
Марал бар оққа ұшпайтын, тым сақ бірақ
Кезеңде кез келсе де қандай мерген.
Болмасын жас сұлудың білгеннен соң,
Ер Баян қарындас қып ерік берген.
Алайда ер алысқан жүрегімен
180 Теңізде алысқандай күшті сеңмен.
- Қалмақтың қайсар қызы қайырылмаған,
Болаттай жасу білмей, майырылмаған.
Жап-жас қыз сұмдығы мол сыр бермейді,
Жандай-ақ ойдан аулақ қайғырмаған.
Алаштың аруы боп кетсе дағы,
Жанымен өз жұртынан айрылмаған.
Сұм сұлу анадайдан «ағатайлап»,
Баянда жан қоймаған жандырмаған,
Сонда да сыр шығармай батыр Баян,
190 Жастық қып жанын естен тандырмаған.
- Осылай іштен күйген батыр Баян,
Баянның батырлығы алашқа аян,
Баянның інісі бар он бес жаста
Бөрінің бөлтірігі бала Ноян.
Ноянның бар ақылы білегінде,
Билеген асау жүрек, қайнаған қан.
Келгенде-ақ сұлудың бір қарауынан
Ноянның жүрегінде ұшқын туған.
Сол ұшқын өртке айналып жап-жас Ноян,
200 Алысып жүрегімен, аласұрған.
- Жастықта жалындатып сүйген қандай,
Баладай өксіп жылап, күйген қандай!

- Көрмесең жан жарыңды өлгендей боп,
Қайғырып күлден кебін киген қандай!
Кеудеңе жан кірмей ме, көзің шалса,
Өмірің жаңа ағарып атқан таңдай.
Кеуденді қасиетті сәуле кернеп,
Жүрегін сол минутта жарылғандай.
Не дерсің салпаң құлақ есектерге,
210 Өгіздей өмір сүрген сүймей-жанбай!
- Ноян да сол сұлуға тәтті балдай
Мөлдіреп қараушы еді көзі талмай.
Мас болып, дене түгіл, жаны елжіреп,
Жұтқандай сол сәулені демін алмай.
Алайда бұзық ойдан аулақ еді,
Сұлуды Тәңірі көріп табынғандай,
Жанса да жап-жас Ноян, сұм сұлу қыз
Көп заман жүрді бірақ көз де салмай.
Сонда да кейбір кезде ақ бетіне
220 Бір нәрсе жүгіруші ед ыстық қандай.
- Айға алтын күн нұрынан сәуле бермек,
Шалқыған махаббат от аспанға өрлеп,
Жүрегін өзі сүйген отты жүрек
Оятпақ тас болса да зарлап тербеп.
Басында сыр бермеген сұм сұлуға
Біраздан бола бастар күлкі кермек.
Нояннан о да көзін алмас болды,
Күйдіріп жас жүрегін жалын кернеп.
Шешілді екі жастың жұмбақтары
230 Екеуі бір іңірде сайда кез кеп.
- Сиқырлы гүлге оранған жібек майда,
Сылдырлап сылқ-сылқ күлген терең сайда,

- Ерке өзен жанын өртеп, жармен ойнап,
Сүйгізген ақ бетінен күміс Айға.
Сондай бір жібек кеште жаны өртеніп,
Екеуі «әу!» дескендей барған сайға.
Аулақта сүйіскен жан ұшырасса,
Еріксіз тамырларға у тарамай ма?!
Анттасып, айырылмасқа сөз байласып,
240 Бастық деп арсыға адым санамай ма?
- Жас Ноян қызды көріп от боп кетті,
Көздері қызыл жалын шоқ боп кетті.
Жер мен көк, ай, жұлдызды тұман басып,
Бір қыздан басқа нәрсе жоқ боп кетті.
Келді де қызға жалын сөздерменен
Шығарды жан ұшырып іштегі өртті.
Бір күйіп, бір суынып, бір елжіреп,
Біресе жас баладай жасын төкті,
Өртемей отты жүрек қоймақ па екен,
250 Тақады сұлу қыз да бетке бетті.
- Қыз сонда: – Ноян бауырым, кебем! – деді,
Мен сенің сүйгеніңе сенем, – деді.
Сүйемін мен де сені, Тәңірі куә,
Тән түгіл, жаным саған берем! – деді.
Нояным, бірақ сенен қалауым бар, –
Деді де, сұлу ойға тереңдеді.
Сұлудың сырға толы торғын беті-ай,
Бетінде ешбір толқын көрінбеді.
Біраздан көздерінде жас мөлдіреп,
260 Жас сұлу жылап тұрып күлімдеді.
- Қыз сонда: – Қалауым бар, Ноян батыр,
Адасқан аққу құстай мен бір пақыр.

Арқаның еркесі боп жүрсем дағы,
Алыста туған, өскен жерім жатыр.
Өткізген балаусадай бөбек күнім,
Барқыттай белес-белес белім жатыр.
Айбынды арыстандай құмда кезген,
Күңіреніп қалың қалмақ елім жатыр.
Барқыт бел, қашқан қалмақ қалсын адыра,
270 Ата-анам – айым менен күнім жатыр.

Ер Баян біздің елге барған еді,
Көп қойға көкжал ойран салған еді.
Бөбегін шырылдатып ап кеткенде
Ата-анам жылап-зарлап қалған еді.
Сорлы анам көкірегін көкке сауып,
Қан жылап менен бір ант алған еді,
Ол анты: «Елдің шетін, анаң бетін
Бір көрмей, қозым, ерге барма!» – деді.
Анама сөзім – анау, өзім – мынау,
280 Жас Ноян, жүгінемін ер деп сені.

Көр болсақ, көрді көрмей, Тәңірі оңдай ма,
Ер Баян неге батқан терең ойға?
Мен сорды көргеннен-ақ сүйген Баян,
Қосылсақ, Баянға ауыр дерт болмай ма?
Биікке кетпей киік ойда ойнаса,
Ашулы арыстанға мерт болмай ма?
Екеуміз Сарыарқадан сапар қылсақ,
Қатерсіз қосылуымыз берік болмай ма?
Қаны бір ел еді ғой қазақ, қалмақ,
290 О да бір саған туған жұрт болмай ма?! –

Деп сұлу сыбырлады сиқыр сөзін,
Толтырып меруерттей жасқа көзін.

- «Шыдашы, кәне күймей!» – дегендей-ақ,
Ноянға тақап тұрып жалын жүзін.
Жас Ноян жас қанына тұншыққан соң,
Ұмытпай тұрсын қалай өзі-өзін!
«Жарайды, даярмын!» – деп айтып салды,
Ойланып бір минут та қылмай төзім,
Сол сайда уәделерін бекітісіп,
300 Екеуі айналасты ыстық жүзін.
- Сол уақыт мезгіл екен дәл таң алды,
Төзім қып албырт Ноян күтпей таңды.
Жүгіріп жан ұшырып, жаяу барып,
Жылқыдан екі жүйрік таңдап алды.
Азырақ азық алып, қару-жарақ,
Жүйрікке әсем әбзел, тұрман салды.
Сөйтті де Сарыарқамен есендесіп,
Екеуі ескен желдей кетіп қалды.
Кетті олар. Сәске болды, ауыл тұрды,
310 Алдымен Ер Баянға хабар барды.
- Боз үйде жатыр екен Баян жалғыз,
Керілген күнге еркелеп жас жолбарыс.
Ауылдың ақсақалы сөзді әкелген
Деп бастап: «Баян-айым, бір масқара іс
Өткен түн болып қапты... – деп шұбыртып,
Жаудырды екі жасқа нәлет-қарғыс.
Алайда жас Ноянды ақтай сөйлеп,
Дей берді: «Қылды-ау бізге қалмақ қар қыз!»
Ер Баян сұп-сұр болып деді бірақ:
320 «Жарайды... Бар, ақсақал, ойланармыз».
- Боз үйде жалғыз қалып Баян енді,
Жаралы жолбарыстай күңіренді.

- Қорғасын миын, ойын төмен басып,
Ақылға алғыр құстай ашу төнді.
Бір көк сұр түс енгізіп бар денеге,
Сұм жүрек қанды өзіне жинай берді.
Ақырда ашу ерді билеп кетіп,
Лап етіп сөнген шамдай ақыл өлді.
Өлді ақыл. Атып тұрып батыр Баян,
330 Боз үйден оқ жыландай шыға келді.
- Ер Баян сол кеткеннен кете барды,
Мініп ап белдеудегі көк тұлпарды.
Дулыға, қалқан, көбе қалған ұмыт,
Белінде жалғыз-ақ бір садақ бар-ды.
Бауырынан Обағанның орғып өтіп,
Арыстан айдалада дүбір салды.
Дауылдай талмай есіп, желдей ұшып,
Түс ауа Жолдыөзекке жетіп қалды,
Кермиық Жолдыөзектің даласында
340 Алыста екі қара көзі шалды.
- Атығай қоныс салған Жолдыөзекке,
Құнарсыз, ащы татыр сорлы өзекке.
Жолдыөзек – жолсыз өзек, құтсыз, отсыз,
Алдымен жау да салған қолды өзекке.
Айрылып байлығынан, көп соққы жеп,
Көз жасы Атығайдың толды өзекке.
Алаштың Асан Қайғы данышпаны
Кетпеген «Қанды өзек» деп тіпті текке.
Ежелден құт дарымай, қағынған жер,
350 Қайғылы бір іс болды сол өзекте.
- Алыста екі қара көрді Баян,
Кілегей қара бұлттай төнді Баян.

- Ой шоқ боп, жүрек тоқтап, құр екпін боп,
Сұңқардай сорғалаған келді Баян,
Қыз түгіл, қаны бірге өз бауырын
Танымай қалғандай да болды Баян.
Байланған белде сала садағына
Қалшылдап қалды салып қолды Баян.
Ашуын арыстанның байқаған соң,
360 Майысып тұра қалды жап-жас Ноян.
- Жас Ноян жүйрігінің мойнын бұрды,
Жас Ноян Ер Баянға қарсы жүрді.
Жақындап келіп қалып ағасына
Түсінен шошыды да, тоқтап тұрды.
Жапанда аға-іні Баян, Ноян,
Алып кел көз алдыңа Ай мен Күнді.
Дұрысы, күміс күлген күндіз бенен
Түнерген қара бұлттай қара түнді.
Алайда ерке бұлан Ноян ұлан
370 Ашулы ағасына қарап күлді.
- Бір күлді балдырғандай Ноян бала,
Ашылған шешек атып гүлдей жаңа.
Еріксіз сотқарлығын кешіретін
Еркелеп ерке ұландай күліп қана.
Көрсек де дауыл гүлді, басылмады,
Ер Баян арыстандай жаны жара.
Қалшылдап, көзі қан боп, қолын алмай
Байлаған садағынан белде сала.
Жас Ноян «Жан көке!» – деп сөз қатқанша
380 Сұлу да жетіп келіп: «Баян аға!» –
- Дегенше, қалды тартып батыр Баян,
Баянның батырлығы алашқа аян.

- Оқ тиіп жүрегінен құлап түсті
Атынан бүктетіліп бөбек Ноян.
Жын шуы басқандай боп естімеді
«Жан көке, аға!» – деген сөзді Баян.
Садағын сол секундта тартты тағы,
Бір ашып, бір жұмбай да көзді Баян.
Үстіне інісінің денесінің
390 Түсірді тағы ұшырып қызды Баян.
- Екі жас аттарынан ұшып түсті,
Түскенде бірін-бірі құшып түсті.
Жүректен атылып шыққан қанмен бірге,
Жалғыз-ақ «аһ, – десті де, – жаным!» десті.
Қомағай қара топырақ бүлкіл қағып,
Асығып екі жастың қанын ішті.
Күлдей қу, тұнжыраған түндей болып,
Жия алмай, құр теңселіп, ақыл-есті,
Тұрды да біраздан соң батыр Баян,
400 Атынан есі ауғандай құлап түсті.
- Бірталай талғандай боп жансыз жатып,
Тұңғиық, көмескі көп ойға батып,
Ер Баян есін жиып, екі жасқа
Бір қарап қара тастай қалды қатып.
Сол кезде сар дала да күнгірт тартты,
Еңкейіп бара жатты күн де батып.
Құшақтап ақ селеуді жылады жел,
Өзінің қасірет жырын қоңырлатып.
Құшақтап екі жасты күңіренді ер,
410 Көзінен ыстық жасты сорғалатып.
- Қайғыдан жарылғандай қайран жүрек,
Үнілеп үзілгендей есіл өзек.

Қасіреті қара түндей Ер Баянның,
Алдында бүлдіргендей екі бөбек.
Аузынан уызы шыққан екі жасты
Ер Баян сүйді құшып кезек-кезек.
Жапанда жапа-жалғыз еңіретті ерді
Әлгіде ойды улаған ашу кезеп.
Ашудан бұғып қалған қорқақ ақыл
420 Күбірлей бастады енді «мұның не?» деп.

Зарланып, күңіренді батыр Баян,
Мезгілде күңгірт тартқан кешке таман:
«Кен ақыл, отты қайрат, сырттаным» деп,
Ер едім еркелеткен алаш тамам.
Сындырдым азғана Уақ елім белін,
Елімнен кетіп елді қайдан табам?!
Жейтұғын өз күшігін болдым бөрі,
Ісімді мынау ағат немен жабам?
Қарабет болдым алаш баласына
430 Ер дер ме енді мені Абылай данам?!

Жорыққа қу қалмаққа жүрдім неге,
Тобына көк бөрідей кірдім неге?!
Тәтті бал, балауса тал жас сұлуды
Көр болғыр екі көзім, көрдің неге?!
Садақпен жүрегінен тартып кетпей,
Жыландай бауырыма сап келдім неге?!
Әйелдей баса алмайтын жүрек жынын
Есалаң жүрекке ерік бердім неге?!
Буынып сол боз үйден шықпай өлмей,
440 Атылып оқ жыландай тұрдым неге?!

Ойламай, белді бекем будым неге,
Қозымды қас дұшпандай қудым неге?!

- Майысып Ноян қалқам, ерке марқам,
Қасқиып қарсы алдымда тұрдың неге?!
Бауырыма тас жүрегім жібімеді-ау,
Бір ата, бір анадан тудым неге?!
Салдырап шіріп қалғыр саусақтарым
Қанымен өз қозымның жудым неге?!
Күнәсіз екі жасты өлтіргенше,
450 Өлмедім ішіп уын удың неге?!
- Сұлу-ай, қалмай маған ердің неге,
Жыландай бауырыма кірдің неге?!
Қадалды оқ кірпігің жүрегіме,
Жүрегім тілім-тілім тілдің неге?!
Жұлдыздай аспанда алыс жымыңдаған
Алыстан «ағатайлап» күлдің неге?!
Секіріп суда ойнаған шабағымды,
Сұм сұлу, қармағыңа ілдің неге?
Тірлікте бетіңнен бір сүйе алмадым,
460 Тіл тартпай, ерке тотым, өлдің неге?!
- Күй, жүрек! Көл бол, жасым! Өртен, ішім!
Алдымда айнама жатыр бөбек пішін.
Сұм садақ кетсе де үзіп жас жүрегін,
Жойған жоқ құлыншағым ерке түсін.
Сорлы ағаң атып жығып өз інісін,
Иіскейді енді зарлап аппақ төсін.
Тартқанда сынбадың-ау, сұм садағым!
Қайтейін, құрымадың, арда күшім!
Жоқ, әлде... жоқ... жоқ, әлде... өлтірдім бе
470 Інімді алты алаштың намысы үшін?!
- Арқамдай жер жүзінде жер бола ма,
Айбынды алашымдай ел бола ма?

- Алашта ертеде өткен екі арыстан
Ер Көкше, Ер Қосайдай ер бола ма?
Солардың нәсілінен Сары, Баян,
Барыстай ойын салған сар далада,
«Інісі Ер Баянның жасық Ноян
Атадан азып туған» дер бола ма?
Құл болса бір қыз үшін балдырғаны
480 Алашқа бұдан да ауыр шер бола ма?!
- Дариға, жұбанамын жел ойменен,
Тартпадым сұм садақты бұл ойменен.
Тандырған мені есімнен ғашықтық қой,
Бір тынбай сұр жыландай жаным жеген.
Өз бауыры, өз сүйгенін өзі өлтірген
Болар ма, сірә, сорлы адам менен.
Алдымда «көкежандап» күліп тұрған
Садаға кетпедім ғой, қозым, сенен.
Ел беті енді маған болсын арам,
490 Алашым, аттанамын, жауыңда өлем!» –
- Деп зарлап, күңіренді жаралы ер,
Айырылған екі жаннан қаралы ер.
Зарланып көзінен қан тамшылатты,
Тұңғыық жанды жеген қап-қара шер.
Жүрегі тас болса да шыдай алмай,
Қамығып, қайғы басып, күрсінді жер.
Молайтып минут сайын қасірет жырын
Жанында өксіп-өксіп жылады жел.
Бозарып бел артынан таң атқанда,
500 Соққыдан сенделгендей тұрады ер.
- Күміс таң жерге күміс сәуле шашты,
Сәуле мен қараңғылық араласты.

Алыспас адал, арам бекерге ұзақ,
Жеңіліп қараңғылық жылжып қашты!
Сол кезде жаны жара батыр Баян,
Үңгір ғып қара жердің бетін ашты.
Жапанда қазған суық тар үңгірге
Көтеріп көмді әкеліп екі жасты.
Топырақ екі жанын жасырған соң,
510 Ер Баян тағы көл ғып төкті жасты.

Ер Баян көмді екеуін дөң басына,
Түсірмей бір топырақ ортасына.
Ап шыққан қаруларын сүйе-сүйе,
Ноянның көмді бәрін өз қасына.
Отырды топыраққа ұзақ басын қойып,
Шомылып қанды ыстық көз жасына.
Біраздан мінді атына батыр Баян
Сиынып бір жаратқан Алласына.
Жолбарыс жортып кетті бетін түзеп,
520 Шаңдатып Абылайдың ордасына.

Жас Баян жауды талай көрген еді,
Сорғалап сұңқардайын төнген еді.
Майданда жолбарыстай жалғыз ойнап,
Сан қолға аш бөрідей кірген еді.
Жебесі көбе бұзып, жүректі үзіп,
Найзасын ылғи дәлдеп сермеп еді.
Бірін айт, бәрін айт та, Батыр Баян
Туғаннан «Алашым!» деп еңіреп еді.
Көкжалдың осы жолы кешіккені,
530 Осындай тұлпар орға кез кеп еді.

(Екінші тарау)

- Өткен күн таң-тамаша ертегі ғой,
Ерлері ертегінің өрт еді ғой.
Айырылып от екпінді ерлерінен
Алаштың жанында ауыр дерт еді ғой.
Сонау дерт түгелімен ауып маған,
Дариға, жүрегімді өртеді ғой!
Ер көрмей, көрден басқа, сұр өмірде
Шерлі жан шерлі кеңес шертеді ғой.
Жадырап жаным, шерім тарқар еді,
540 Кеңесім тыңдаушыға сала алса ой.
- Күңіреніп ойлағанда алаш жайын,
Жанымды орай берсе улы уайым:
Кеудеме күннің нұры толғандай боп,
Жырлаймын алты алаштың Абылайын.
Арсыға асқандаймын, тәуап қылсам,
Кебедей Абылайдың Бурабайын.
Күңіренген жырымменен мен разымын
Алаштың жоқтай білсем Баян айын.
Жырлаймын, күңіренемін өткенді ойлап,
550 Кеудеме улы уайым толған сайын.
- Кірейін кеңесіме күңіrentкен,
Ер Баян жөнелді енді Жолдыөзектен.
Қамшыны көміп-көміп алды батыр
Ашуын алатындай тұлпар көктен.
Мұңайып мәңгі мұңды белдер қалды,
Жынды жел сақ-сақ күліп сүйді беттен.
Жан-жақта жас қайыңдар қала берді
Иіліп әдеппенен сәлем еткен.

- 560 Ер жортты, сәске болды, көзі көрді
Көкшені бал алысқан аспан-көкпен.
- Көкшеде өңшең көкжал аялдаған,
Қырандар қанаттарын жая алмаған.
Ханына Абылайдай: «Болады!» – деп,
Бір берген сөзден ерлер тая алмаған.
Ерігіп, әңгіме қып өткен күнді,
Қанішер Болат жайын баяндаған.
Қайратқа құса болған сол қырандар
Алыста қара көрді аяндаған.
Жақындап қара ордаға келген шақта
570 Шықты айқай топтан шулап «Баяндаған»
- Аяндап топқа тура келді Баян,
Келді де көпке сәлем берді Баян.
Қудай боп құс төресі топ төрінде
Отырған Абылайды көрді Баян.
Басқаға мойын бұрып бір сөз қатпай,
Абылайға балпаң басып жүрді Баян.
Бәйтерек тұңғиыққа төнгеніндей,
Алдында қол қусырып тұрды Баян.
Тұрды да деді: – Алдияр, сөзім қысқа,
580 Екенім менің Баян алашқа аян.
- Алдияр, ел ағасы, ханым дана,
Алашқа ауыр күнде болған пана.
Кешігіп, күнәлі боп, енді алдыңа
Келді ерің іші жалын, жаны жара.
Тұңғиық кез болды ғой кешуі жоқ,
Болмаса шыққанда «Аттан!» ер тұра ма?
Талқыға жан жарасын сала алмаймын,

Мәнімді мен айтпайын, сен сұрама.
Тілегім – енді жауға аттаналық,
590 Қан көрсе, қас қыранда шер тұра ма?!

Абылай ерін күткен көптен зарығып,
Қолынан Баян айын алды тартып.
Алдына отырғызып, күміс кернеу
Керсеннен көкжалына берді сарқыт.
Берді де, бүгіп басын ойға кетті,
Асқардай ой билеген мәңгі қалғып.
Біраздан көтеріліп жан-жағына
Қарады жер-жиһанның бәрін тар ғып.
Қарады, қыран сөзі қысқа болды:
600 «Таң ата жүреміз!» – деп берді жарлық.

Ежелден Абылайда екі сөз жоқ,
Сөз шықты: «Болады!» – деп, тарады топ.
Топ тарап, ат-тұрманын даярлады,
Біраздан дамылдады ел, мезгіл түн боп.
Жібектей жұмсақ жылы жаздың түні
Бұлтымен құшақтады Көкшені көк.
Керілді ерке Көкше күміс Айға:
«Сәуленді, сәулем, көбірек, – деп, – төкші, төк!»
Бетінде Бурабайдың ерке толқын
610 Бір тынбай, күліп жарды сүйді шөп-шөп.

Түн өтті. Жер шетінде алтын таңды,
Жорғалап, жүз бұралып, жел қарсы алды.
Сарғайып сары белден таң атқан соң
Абылай қолға: «Аттан!» – деп хабар салды.
Бәрі де болат тұяқ бедеу мініп,
Батырлар қатар түзеп келіп қалды.

Жөңкіліп күзді күнгі көшкен бұлттай,
Қап-қара, ортасы ой боп, қол қозғалды.
Асырып ертегіше айтқан жанға
620 Қара нар қайыспайтын жер шайқалды.

Жөңкіліп көшкен бұлттай барады қол,
Кейде қол түнерген тау, қайғысы мол.
Кей кезде тентек толқын екпінімен
Шүу қойып, шабуылдап алады қол.
Шаңы – бұлт, бұлт шаңға айналған соң,
Атаған ерлер жолын деп: «Шаңды жол».
Тартты қол. Қалды өрлер. Қалды белдер.
Бастаған Бұғыбай басшы қол көрмес шөл.
Бірнеше тәулік бойы тынбай тартып,
630 Қол енді жүрді бойлап бір айдын көл.

Балқаш қой – бұл айдыны сылдыр қаққан,
Балқаштың бетін мәңгі меруерт жапқан.
Қаратал, Аягөзбен – екі көзі,
Еркесі – Іле өзені ұзын аққан.
Басы егіз ерке Іленің: Кеңес, Текес,
Тәңірінің тентек Текес дәмін татқан.
Бойында сол Іленің қалың қалмақ
Абайлап Абылайды күтіп жатқан.
«Қайда, – деп, – қазақ?» бұрын желіккен жау,
640 Көрген соң көп қазақты ойға батқан.

Қазақтың қалың қолы ерлер кілең,
Батырды көп қалмақты ойға терең.
Қазақтан қулықпенен құтылмаққа
Кеңесті қос қоңтайшы – Ұса, Серен.
Жіберді, кеңесті де, жеті қалмақ,

Сөздері: «Абылайдан бар да тілен!
Ағаттық бізде болды, кешсін Абылай.
Ақ отау, айдаған мал бәрін берем.
Тағы да ер басына бір ару мен
650 Қара нар – айыбымыз, қалы кілем».

Жеті елші осы сөзбен келген ханға,
Қаратып өз жауабын ертең таңға.
Салады мынау сөзді хан Абылай
Би, батыр, қасындағы көп қыранға.
Салса да, алдыменен өзі айтады:
Түспеспіз, тірі болсақ, алдағанға!
Күні ертең не бергенін жолдан алып,
Қалғанын алсақ қолдан арғы таңда.
Ерлерім, ойым осы! – деді Абылай, –
660 Бұл ойды теріс дейтін адам бар ма?

Абылай айта қалса істің жайын,
Би, батыр теріс дей ме Абылайын.
Қалың топ тым-тырыс боп тұрған шақта
Дегендей: «Ерік иеде, біздер дайын!» –
Ерлігі алашқа аян батыр Баян
Тұрды да, деді: – Алдияр, Абылайым,
Мергеннің мылтығына қарсы жүрмес,
Қырдағы адам түгіл, құландайын.
Сөзімді не кектерсің, не жүптерсің,
670 Ойыңды теріс дейді Баян айың!

Талқыға салмай шындық табылмайды,
Құл ғана қожаны ылғи қабылдайды.
Қу қалмақ күні кеше алдамап па ед,
Шоңқитып Ой қытай мен Өр қытайды.

Қытаймен күні бүгін жалғаспаса,
Қытайға қалмақ неге қанат жайды?
Абылай артық туған неге ұмытсын,
Қазаққа қалмақ сыры аяндай-ды.
Қалмақтың қарты түгіл, қалшасы да
680 Алдатпас, алдап кетер Абылайды!

Тоқтады Баян. Абылай тағы өз сөзін
Қайта айтты, біраз шытып қарлы жүзін.
Хан да екі, Баян да екі қайырысты,
Алмастан бір-біріне тіккен көзін.
Жиналып көздеріне қызыл жалын
Қалса да, сыр беріспей қылды төзім.
Қалың топ хан ашуын байқаған соң,
Ағытты: «Әрине!» – деп, сөздің бөзін.
Шешілді сөз, қол енді күтіп қалды
690 Елшінің ертеңінде келер кезін.

Алты алаш Абылайдай арғымағын,
Алаштың аруағына пар қылатын.
Бетіне Абылайдай ардагердің
Келуді алты алашқа ар қылатын.
«Бетіне келген жанды соғар кие!» –
Деп жырау, жауырыншылар жар қылатын.
Баянның сөзін естіп қариялар
Ішінен ерін аяп: «А, шырағым! –
Десті де, күрсінісіп кесіп қойды, –
700 Қайтад, – деп, – осы жолы, Баян, бағың».

Серпілді соныменен кеңес енді,
Қол күтіп жатып қалды келер күнді.
Жібектей жылжып өтіп жаздың түні

- Таң құлан күн шығыста иектенді.
Алтын күн алыстағы арайынан
Жарқырап шығып жерге сәлем берді.
Қол тұрды, ауқаттанды, хабар күтті
Ерлердің еріккені аңға жүрді.
Қол күтті, уақыт өтті, ерікті ерлер,
710 Ауыр ой биледі Абылай кемеңгерді.
- Қол күтті, уақыт өтті. Күн батар шақ,
Жерде-ақ ед қой көшіндей қалың қалмақ.
Кең ойлы Абылайдай данышпанды
Қу қалмақ кеткені мен шын-ақ алдап?!
Күн кірді арайына, шапақ батты,
Қап-қара толқындарға толды жан-жақ.
Қол тынған, бір толқынсыз тұңғиықтай,
Мүшкіл боп Абылайға бір сөз салмақ.
Іңірдің соңын ала хан Абылай
720 Серпіліп ерлеріне қылды жарлық.
- Ерлерін жиып Абылай ел ағасы
Сұрайды: «Мынау істің не шарасы?»
Қырандар әрі-бері толқысқан соң,
Қанайы Қарауылдың топтың басы
Саңқылдап суырылып сөйлей берді:
Қытайдың қол ұсыным шекарасы,
Қалмақты Қытай кірген зерттер болсақ,
Қазақтың бірі қалмай мерт болады!..
Тұнжырап қалса дағы хан Абылай:
730 «Қайту!» – деп, сөздің болды бітуанасы.
- Таң ата қол қозғалмақ кейін қарай,
Ұрылған көңілі қаяу хан Абылай,

Қол жатқан, жым-жырт басқан, Тәңір таяу,
Жалғыз-ақ жатқан ояу Баян бала-ай:
«Апырмай, алаш арын жоқтамастан
Жөңкіліп бұл қайтудың мәні қалай?» –
Деді де атып тұрып топ ішінен
Ерлерден от екпінді, жолбарыстай
Жүз жасты жолдас қылып тарта берді,
740 Таң ата: «Қайдасың, – деп, – қалың қытай?»

Қол қалды. Жүз жолбарыс майданды ойлап,
Тартады шабуылмен Іле бойлап.
Алдында ақ сұңқардай батыр Баян,
Екпіні қауға тиген өрттей ойнап.
Бедеулер болат тұяқ желден ұшқыр
Алысып, ауыздықты қарш-қарш шайнап.
Сәскеде сағымменен көрді Баян
Көп қалмақ Іле бойын жатқан жайлап.
Жүз бөрі аз дамылдап алысты да,
750 Ат қойды қалың жауға «Абылайлап»

Жүз қыран мың сан қолға араласты,
Орғыған асқар таудан судай тасты.
Шыдамай жүз екпінге, шулай беріп,
Қалмақты ә дегенде қара басты.
Біраздан есін жиып бөріккен ел,
Қару ап қара құрттай құжынасты.
Аз болса бір қазаққа жүз қалмақ кеп,
Ат қойып қиқу салып, қамаласты.
Тер саулап тебінгіден, қылыштан қан,
760 Шаң, түтін будақ-будақ аспанға асты.

Аз қазақ көп қалмаққа салды тойды,
Аспан-көк қара түтін шаңға толды.

- Алдаспан ажалменен бәсеке боп,
Қанішер қайқы қара қанға тойды.
Жып-жылы адам қаны бүлкіл қағып,
Қуалап жылжи берді ойдан-ойды.
Көк көбе шүберектей шұрқ-шұрқ болып.
Жыртқызды ерлер дал-дал тұла-бойды.
Анадай дөң басында Ұса, Серен
770 Қуыршақ құдайына қасқа сойды.
- Шаңқай түс. Қызыл жалын бір жел ескен,
Зәндем от әуе айналып жерге түскен.
От түбі тоқтап қалған, жылжымайды,
Аспанда жоқ бір жапырақ бұлт та көшкен.
Сол кезде қара бұлттай қалың қалмақ
Қажытты жүз қыранды жаннан кешкен.
Қазақтың көбін аттан түсірген соң,
Қалмақтың қуаныш пен қиқуы өскен.
Сол кезде қалың топтың ортасында
780 Шықты шу: «Мұнда Баян! Баян!» – дескен.
- Қалың қол ортасында батыр Баян,
Баянның батырлығы алашқа аян,
Екі көз екі қызыл шоқ боп кеткен,
Аузынан көбік болып бұрқырап қан.
Оң-солға алдаспанды сілтегенде,
Бұлақтай қалмақ қанын бұрқыратқан,
Жанында жалғыз жолдас – жас Жанатай
Қансырап зорға ғана кірпік қаққан.
Түзеліп отыруға халі қалмай,
790 Қисайып бара жатты құлап аттан.
- Жолдас дер ердің ері-ақ қан майданда,
Жан беріп жолдасы үшін алдаспанға.

- Еңкейіп сүйемек боп батыр Баян
Жолдасы Жанатайға айналғанда,
Бір қалмақ еңгезердей көк найзамен,
Білмеген, сірә, тою қызыл қанға,
Қапыда қайран ердің сүбесіне
Бойлатып сұғып тұрып бұлғағанда,
Ер Баян Жанатайды алдына алып:
800 «Қыларың, қатын қалмақ, тағы бар ма?» –
- Деді де, суырып алып жау найзасын:
«Алаштың аруағы, – деп, – қайдасың?» –
Жыландай жарқ еткізіп алдаспанды
Түсірді топ еткізіп қалмақ басын.
Бұлақтай аспанға атып, қан шапшыған
Жараға тығып тұрып бармақ басын,
Қасқиып қан майданда тұрып алды.
Қайран ер, қайсар Баян, жолбарысым!
Алайда уақыт өтті, құлап түсті,
810 Құшақтап Жанатайдай жан жолдасын.
- Жер мен көк шыр айналып араласты,
Көз алдын қара түтін тұман басты.
Тәтті бір жазғы таңда қалғығандай.
Ер көзін оқтын-оқтын жұмып-ашты.
...Көргендей болды ашулы Абылайды...
Қалың қол: – «Әне, Абылай!» – деп шуласты...
Тағы ашты жұмған көзін, тағы көрді...
Алдында жас ұлан мен толқын шашты...
Екеуі құшақтасып жап-жақын тұр...
820 Басымен ишара ғып амандасты...
- Алдында Ноян менен ақша маңдай,
Жұлдыздай жымыңдаған сөнбей-жанбай,

- Сұлудың сексен сырлы жұмбақ жаны-ай,
Ерніне әлде болса күлкі алғандай.
Жоқ... Күлкі жоқ, бетінде тамшы қан жоқ,
«Ағалап!» жанұшырып жалбарғандай.
Жоқ... өзі Жолдыөзекте жортады-мыс,
Алыста екі қара көз шалғандай.
Ұмтылды оқ жыландай... садақ пен қан...
830 Кезерген ердің ерні қозғалғандай...
- «Көзімнен неге ақпайды қан боп жасым,
Жан беріп жазғаным ғой жан жарасын.
Кетсе де жаннан жара, қан кетпек пе,
Дариға, жазамнан да күнәм басым!
Күнәмді Тәңірі кешпес, кешер бірақ
Жауында жан берген соң алты алашым!»...
Қайран ер аласұрып, жанұшырып,
Көтеріп көз жұмулы алып басын,
Жан бауыры жас Ноянға ым қағып ед,
840 Жас Ноян құша түсті толқын шашын.
- Екі жас қайғысы мол құп-қу жүзді,
Екеуі құр қарап тұр алмай көзді.
Көкесі жан бергенде, бөбек Ноян
Тұрғаны мәні қалай құшып қызды?
Дариға, беті қара сорлы Баян
Шығарған өз қолымен екі көзді:
«Іс өтті. Ажал жетті. Енді не бар?
Қоштасып айтысалық соңғы сөзді!
Келіндер, қарақтарым, кешіріңдер!» – деп,
850 Ер Баян әлсіз ғана қолын созды.
- Көз алды енді мәңгі тұман болды,
Жабырлап жан-жағына қалмақ толды.

- Баянды балағаттап ісіп-кеуіп,
Бір қалмақ қалды теуіп созған қолды.
Сылқ етіп созылған қол жерге түсіп,
Жүзінің бірте-бірте нұры солды.
Баянның басын бірі кесіп алып,
Бұлғады найзаға іліп, оңды-солды.
Қуанып қос қонтайшы Ұса, Серең,
860 Алғысқа көмді елірген қалың қолды.
- Көңілінен Ұса, Серең кеткен қауіп,
Қуанып, сырнай-керней қылды сауық.
Алайда Абылайдан сескенген соң
Жөнелді ертеңіне Қытайға ауып.
Алаштың ардагері батыр Баян
Бір қырда қала берді топырақ қауып.
Жаудан да мейірімді боп жылады жел,
Күңіреніп, ер денесін құммен жауып.
Іленің толқындары әлі күнге
870 Айтады ерге жоқтау ауық-ауық.
- Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,
Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.
Ел үшін жаннан кешіп, жауды қуған
Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас.
Ел жауын зерттеп, өрт боп, тынбай жортқан
Ерлерді ұмытса да ел, бел ұмытпас.
Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан,
Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.
Арқаның селі, желі, шөлі, белі,
880 Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас.

ҚОЙЛЫБАЙДЫҢ ҚОБЫЗЫ

Ертеде ел нары екен қалың Найман,
Қытайға қалың Найман қанат жайған.
Қалың Найман ішінде Бағаналы,
Қазақта бақсы асқан жоқ Қойлыбайдан.
Қойлыбай жын жүгендеп, пері мінген,
Алдында жорғалаған шашты шайтан.
Қойлыбай қобыз алса-ақ қалбалаңдап,
Қақаман жетіп келеді әлдеқайдан.
Қақаман жалғыз көзді жынның ері,
10 Ерегiссе тау-тасқа салған ойран.
Дарханның Нәдір пері – аға жыны,
Ардақтап оған Шолақ деп ат қойған.
Қойлыекеннің үшінші жан жолдасы –
Шайтанның шу асауы батыр Шайлан.

Қойлыбай бақсы болған қазақ асқан,
Жынменен жолдас болған бала жастан.
Азырақ әңгіме үшін сөз қозғайын
Қалың Найман жиылған бір зор астан.
Бір асқа жиылыпты Найман тамам,
20 Бай, биі, батырлары балпаң басқан.
Ішінде сол жиынның Барақ та бар
Аузынан арыстандай жалын шашқан.
Бәйгеге екі жүздей ат жіберіп,
Күрес сап жиылған жұрт ұрандасқан.
Ерігіп аңғал батыр, маңғаз байлар:
«Бәйгеге қобызың қос», – деп сұрасқан.
Қалқасы қалың Найман қалаған соң,
Қойлыбайың бәйгеге қобыз қосқан.

- 30 Найманның ұлы дүбір сол асында,
Әлеумет алқа-қотан дөң басында.
Айнала ығай-сығай, жақсы-жайсаң,
Қойлыбай қобызымен ортасында.
Бас болып батыр Барақ қалаған соң,
Бәйгеге бақсы қобыз қоспасын ба?!
Қойлыбай сонда айтады, шақырып ап
Ыңғайлы бір бозбаланы өз қасына:
«Ат шабатын жерде бір сексеуіл бар
Жарып өскен жапанның жартасына.
Қобызды сексеуілге байлап таста,
40 Мен сенем жын Қақаман жолдасыма».
Қалың Найман бәйгеге қобыз қосып,
Шуласып отырысты дөң басында.
- Бір кезде ат келетін мезгіл жетті,
Бозбала ат алдынан шауып кетті.
Сол уақыт жай отырған Қойлыбайды
Аруақ қалшылдатып, дірілдетті.
Аузынан қанды көбік бұрқ-бұрқ етіп,
Жап-жалаңаш қылышты қобыз етті.
Көздері қып-қызыл боп қанға толып,
50 Сарыны сар даланы күңіrentті.
Бір мезгіл екпіндетіп, долдандырып,
Бір мезгіл жыны буып күбірлетті.
Қалың құмды қап-қара бұлтқа қосып,
Қызыл жел құйындатып дүрілдетті.
Жан-жақты ың-жың, у-шу дауыс қаптап,
Шапқылап жын-перілер дүбірлетті.
- Осылай ойнап, сарнап бақсы жатты,
Қалжырады, қап-қара терге батты.

- 60 Сол кезде ат келетін құба жонды
Түтіндей будақ-будақ бір шаң жапты.
Сол шаңның ортасында бір сексеуіл
Ербеңдеп ойнақ салып келе жатты.
Екі басы жерді ұрып кезек-кезек,
Сабалап қырды жол ғып жаралапты.
Байланған сексеуілге қобыз берік
Көз ашқанша жиынға келіп қапты.
Сексеуілді қопарып алып келіп,
Қақаман жұбатады ерке қартты.
70 Қобыз келді, Қойлыбай көзін ашты,
Қалың ел тамашадан тас боп қатты.
- Ертеде ел бар екен қалың Найман,
Қазақта бақсы асқан жоқ Қойлыбайдан.
Қалқаман, Нәдір Шолақ қолдаушысы,
Шаршамас шабарманы батыр Шәйлан.
Найманның арыстаны – батыр Барақ,
Өмірінде жан ба Барақ жаудан тайған.
Жарасқан бай менен биі, батыр, бақсы,
Алыста елестейсің заман қайран!
Айрылдық балпаң басқан батырлардан,
80 Аузынан уыз төгілген маңғаз байдан.
Құдай-ау, албастының ойнағындай,
Мынау сұм заманға кез қылдың қайдан?
Шіркін-ай, кер заманды күл қылар ем,
84 Бата алсам Бағаналы Қойлыбайдан!

ОҚЖЕТПЕСТІҢ ҚИЯСЫНДА

- Арқада Бурабайға жер жетпейді,
Басқа жер ойды ондай тербетпейді.
Бурабайдың көлі мен Көкшетауды
Көрмесең, көкіректен шер кетпейді.
Қиясымен бұлт құшқан Оқжетпестей
Басқа тау ойды аспанға өрлетпейді.
Арқада Бурабайға жер жетпесе,
Алашта Кенекеме ер жетпейді.
Көкшеде күңіренген Кенем қайда?!
10 Дариға, жүрегімді дерт өртейді.
- Көкшені күндіз-түні мұнар басқан,
Қап-қара бұлттармен құшақтасқан.
Алдында бұйра жалды бөлек тау тұр,
Көкшеге қосылмаққа қойнын ашқан.
Мөп-мөлдір, дөп-дөңгелек көл ортада,
Жел ойнап, ақ бетіне меруерт шашқан.
Сол көлдің жағасында Оқжетпес бар,
Жасаған мұнарадай құйып тастан.
Найзадай Оқжетпестің қиясына
20 Жалғыз-ақ Кенекем ғой қадам басқан.
- Алашта талай-талай ерлер өткен,
Ерлерде Кенекеме кім бар жеткен?
Сүйремей елін өрге, көрге сүйреп,
Ер емес, «ершіктер» ол елді еңіреткен.
Жалғыз-ақ Кенекем ғой қайрат қылған,
Қазақты құтқарам деп қалың өрттен...

30 Бір кезде Кенекемді ойлар билеп,
Бір өзі Бурабайды кезіп кеткен,
Артында Оқжетпестің үңгір тау бар,
Сол тауда бірнеше күн мекен еткен.

Бір түні тым құтырып жел ойнайды,
Жынды жел қатты сақ-сақ күле ойнайды.
Бетінен жел кеп сүйіп алғаннан соң,
Көбіктеніп күлегеш көл ойнайды.
Сол түні сонау үңгір тау ішінде
Қабағын қарс жауып Кене ойлайды.
Қамалған қазағына жол таппаққа,
Жүрегін тілім-тілім тіле ойлайды.
40 «Қазағым, ханың да мен, қараң да мен,
Сен үшін жаным құрбан», – деп ойлайды.

Кенекем құлаштаған ой теңізін,
Бұлдыртқан бұлдыр заман қыран көзін.
Бір кезде серпіледі, шығарған соң
Ойлардың «уһ» деген у лебізін.
Келеді маң-маң басып Оқжетпеске,
Құмдарға жолбарыстай тастап ізін.
Көзін жұмып, қияға шықсам-ау деп,
Ойлайды жоғарыға жөндеп жүзін.
Сол минут Оқжетпестің қиясында,
50 Жіберсе көзін ашып, көреді өзін.

Кенекем көзін ашып, таң боп қатты,
Қараңғы, көз көрмейді ешбір затты...
Нажағай маңайында жарқ-жұрқ етіп,
Қарағай, сыпсың біткен шулап жатты.
Төменде, Оқжетпестің етегінде

Толқындар тасты сабап, тулап жатты.
Кішкене сескенгендей болғаннан соң,
Кенекем аузына алды аруақты.
«Аруақ» деп алғанша аузын жиып,
60 Көреді қарсы алдында аппақ қартты.

Қарт сонда қозғағандай болды басын,
Қолыменен көтерді түкті қасын.
Ойнаған ақ бұлттай денесі аппақ,
Жасаған бұлт ішінде барлық жасын.
Күңіренген көлдердің көбігімен
Жуғандай аппақ қылып сақал-шашын.
Ізгі қарт «а» деп аузын қозғағанда,
Төменде судың шуы болды басым.
70 Қарт сонда күңіреніп: «Аманбысың,
Кенежан, елдің ері жолбарысым!

Кенежан, берірек кел, сырттан балам,
Ел үшін елсіз жерде жортқан балам.
Сақтайтын қолдан-тілден сендей ерді
Ата пір қасиетті мен қарт бабаң.
Өз қолыммен төменнен тартып алдым,
Қияда күтіп сені сансыз заман.
Ел үшін еңіреп туған жолбарысым,
Білемін, жүрегінде бар бір жараң.
80 Сені улаған қазақтың қайғысы ғой,
Дариға, қазағыңның күні қараң.

Алаштың алдын қара тұман жапқан,
Мынау орыс обыр ол еміп жатқан.
Заман азған шағында адам азбақ,
Көп ерлер жаумен брге елін шапқан.

Кешегі Абылайдан азып туған
Уәли анау қар қатынмен басы қатқан.
Шормандай шолтаңдаған шолақ билер
Орыстың шекпеніне елін сатқан.
Кенежан, елің қалды жау қолында,
90 Алып кет алашыңды осы жақтан.

Тайсалма, тәуекел қыл, батыр балам,
Арсыға дұға асырар мен қарт бабаң.
Еңіреген ерге серік жолдас болар,
Балауса жас жолбарыс - інің Науан.
Жау қалың: азғантай ел, азғантай шақ,
Болғай ед аруақ жар, Құдай панаң.
Мерт болсаң мақсұтыңа жетпей егер,
Сол сағат мен осы жерде тасқа айналам.
Алашта тағы сендей ер тууын
100 Төбеде тас боп шөгіп күтіп қалам».

Осы сөздерді айтып қарт ғайып болды,
Таудың үсті тамаша нұрға толды.
Тербеліп, күңіреніп қара бұлттар,
Жер мен көк қасиетті жырға толды.
Бұлтты айдап, сылдыратып сумен ойнап,
Ерке жел тасты құшып сақ-сақ күлді.
Аллалап ну қарағай шулай-шулай,
Төменде тулай-тулай толқын өлді.
Тамашадан тас болып біраз тұрып,
110 Көзін ашып, Кене өзін жерде көрді.

Сол кеткеннен Кенекем кете барды,
Жанына жас жолбарыс Науанды алды.
Алашты алып шығып ел қылмаққа,

Орысқа аш бөрідей ойран салды.
Үйсін, дулат, қырғызбен қол ұстасып,
Қытаймен қатынаспаққа ой ойланды.
Біле алмай надандықпен ердің ойын,
Сорлы қырғыз мерт қылды арыстанды.
Арыстан Алатауда мерт болғанда,
120 Оқжетпесте тұрған қарт тасқа айналды.

Содан бері бірталай заман өтті,
Алашты улай-улай жаман өтті.
Тұлпар – тулақ, ер арып аруақ боп,
Сарыарқа сайран жердің сәні кетті.
Жолбарыстар жортатын сар далада
Қорсылдаған доңыздар мекен етті.
Жалғыз-ақ Оқжетпестің қиясында
Шөккен қарт күншығысқа түзеп бетті,
Көп заман талмай-тозбай тау басында,
130 Алаштан Кенекемдей бір ер күтті.

Арқада Бурабайдай жер болмайды,
Алашта Кенекемдей ер болмайды.
Кене Арыстан мезгілсіз мерт болды ғой,
Алашқа бұдан да зор шер болмайды.
Ел азды, Арқа тозды, қайғы басты,
Күңіреніп біздей бейбақ жыр толғайды.
Құдай-ау, мәңгілікке қарғамасаң,
Кенедей енді неге ер тумайды?!
Кене жоқ, ізін басар іні де жоқ,
140 Дариға, жүрегімді дерт улайды.

ЖҮСІП ХАН
(Шын ертек)

Бар екен де, жоқ екен,
Аш екен де, тоқ екен,
Ертек, ертек, ертекте:
Ала қарға – азаншы,
Қара қарға – қазаншы,
Шыпшық терген шөмшекті.

Қарлығашы қалбаңдап,
Жапалағы жалбаңдап,
Көрсетіпті көмегін.
Құс атаулы, әйтеуір,
Болыпты бәрі әбігер,
Мен білем бе себебін?!

Сөз бұл емес, сөз кейін,
Бұл сөздерім әншейін
Кеуде кернеп дем алыс.
Бұл – бұлаңы түлкінің,
Бұл – бастапқы бүлкілім,
Болғаннан соң жол алыс.

Тағы да айтам: бұл жерде
Жазбақ емен сендерге
Құстардың не қылғанын.
Бұл әшейін қомданып,
Даярланып домбыра алып,
Тамағымды қырғаным.

Ал тамақты қыралық,
Бөрікті жерге ұралық,
Кіріселік кеңеске.
Кеңес мынау ұнаса:
Жер жүзінде тамаша
Талай жер бар емес пе?

Оңтүстікте алыста,
Үндістанға барыста
Иран дейтін бір жер бар.
Жер болғанда, ерке жер,
Жердің құты серке жер,
Не керегің табылар.

Күні жерге үңілген,
Жері гүлге көмілген,
Бір гүл сайын бір бұлбұл.
Асты бір гүл жайнаған,
Үсті бұлбұл сайраған,
Мейлің жыла, мейлің күл.

Бал бұлақты тауы бар,
Бұйра-бұйра бауы бар,
Бауы толған жеміске.
Бір жемісі жақұттай,
Бір жемісі ақықтай,
Бір жемісі күміс пе?!

Бір жақ беті қандай боп,
Бір жақ беті таңдай боп,
Үйіліп жатқан алмасы.

Бәрінен де бұл әжеп,
Саусағыңды бірге жеп
Қоятындай алуасы.

Қойтұяқтай – түймедей,
Елі жейтін үймелей
Әсіресе шапталы.
Тағы елінде жібек көп,
Талайының жібек дейд
Еру киген қапталы.

Иран жері, не керек,
Жеміс, бұлбұл, гүл, жібек,
Төрт түлігі сай бопты.
Сай болғанмен, мәлім ғой,
Елінің дені қу кедей,
Бір уыс-ақ бай бопты.

Қашанда надан көп кедей,
Бір уыс байға беттемей,
Құл боп қызмет қылмай ма?
Желіккен байлар құл айдап,
Еріккен байлар хан сайлап,
Әңгіме-дүкен құрмай ма?

Иранда сонау құт қонған,
Байға ғана құт болған
Бопты дейді Аббас хан –
Жасын тақта жасаған,
Күшігенге ұсаған,
Құлқы бұзық қақпас хан.

Елін бақпай, тақ баққан,
Бар жұмысы – тек жатқан
Алтын сарай ішінде.
Әйел жиған үйірлеп,
«Әйел!» деген күбірлеп
Өңінде де түсінде.

Шараптан ылғи шала мас,
Тажындағы тізген тас
Гауһар, күннің көзіндей...
Арамтамақ Аббас хан,
Өз құлқына тап басқан –
Уәзір жиған өзіндей.

Сұм-сұрқия уәзірлер
Хан керегін әзірлер –
Шауып, шаншып, ел талап.
Бұқара қасқа бүтжеңдер,
Табанда ылғи тепкі жер,
Құл боп құрдай жорғалап.

Күндер өткен осылай,
Тістесіп құйрық ай мен ай,
Жылдың ізін жыл басып,
Күндерде бір күн хан Аббас,
Шарап ішіп шала мас,
Өзімен-өзі сырласып.

Отыр екен сарайда,
Тірі жан жоқ маңайда.
Кіріп кепті бас уәзір.

Қос шиқандай томпақ ұрт,
Дорба сақал, құйрық мұрт,
Депті уәзір: «Иә, тақсыр!

Ұзын болсын жасыңыз,
Сізге құрбан басымыз.
Келгенімнің мәні бұл:
Бас балшысы түскірі
Балына не түскенін
Сізге айтқалы келіп тұр».

«Кірсін!» – депті сонда хан,
Сонда оқтай зырлаған
Балшы ұшып кіріпті.
Кіріп құрдай жорғалап,
Құлдық ұрып үш қабат,
Тұрып сөйлей беріпті.

Сырласқаны көк аспан,
Жұлдыз қарап, бал ашқан
Тәуіп екені тағы бар.
Депті: «Алдияр ханымыз!
Сізге құрбан жанымыз!
Келдім алып сұм хабар.

Жұлдыз маған не деді?
Жұлдыз жақсы демеді,
Қатер айтты ханыма.
Қатері сол, қысқа сөз:
Ханға қаза қатасыз
Оныншы күн таңында».

«Не? Не?» – деді, хан құп-қу,
«Не? Не?» – деді, қысты ашу,
Қалшылдады, қақалды.
Ықылық атты, қиық деді,
«И-и-и-и-еет!» – деді,
Сапсаңдатты сақалды.

«А, құтырған бадырақ құл!
Бұл былшылық қай былшыл!?
Кет! Көрінбе! Шық! Жоғал!
Мен тіліңді қырқайын!
Тұқымыңды құртайын!
Жендет! Жендет! Басын ал!»

Желден ұшқыр жын ба еді –
Жетіп келіп жендеті,
Жалаңдатып қылышын,
Апыл-ғұпыл, әп-сәтте
Тап береді шаппаққа.
Құрысын балы! Құрысын!

Балшыда үрей қала ма,
Көзі сыймай шараға,
Кемсең қағып, жандәрмен:
«Ханым! Ханым! Сұлтаным!
Бір қасықтай қи қаным!
Аллаға аян, сөзім шын.

Балға түскен күн толар,
Жұлдыз сөзі сөз болар,
Не пайда өліп мен төбет?..

Бірақ, ханым, ойлаймын,
Ақылдассақ, айламен
Жұлдызды алдап ұрмас па ек?»

Хан бетіне қан жүрді,
Қисын қалай өмірді,
Арағы бар, қарағы!
Көзі сәуле шалғандай,
Дереу жұлып алғандай
Жендетіне қарады.

«Тоқтай тұр» деп ым қақты,
Жаны біраз жай тапты.
Алдамаққа жұлдызды,
Машайығын, молдасын,
Уәзір, қазы, қолбасын,
Бірін қоймай жиғызды.

Жаранына жиылған
Аббас былай бұйырған:
«Тез ақылға салыңдар!
Жұлдызды алдау жөні не?
Сөйтіп, тірі, өлі ме,
Қалап, затымды алыңдар!»

Бәрі жерге үңілді,
Бәрі ойға көмілді,
Сақалдары салбырап.
Машайығы сүмийіп,
Молдалары мөлийіп,
Бере алмады бір жауап.

Хан бетінен қан қашты.
Жұрт та жым-жырт. Хан састы.
Алақ-жұлақ екі көз.
Сонда, анау балшыдан
Құлдық ұрып, бас ұрған
«Ханым!» деген шықты сөз.

«Ханым! – деді, – Алдияр!
Қайғырмаңыз, үміт бар,
Ойдан айла табылар.
Арыстаным, тірегім,
Қасық қаным тілегім,
Мен дәметпен дүние-мал».

Үміті құрғыр жылт етіп:
«Сөйле! – деді хан зекіп, –
Сөйле! Күнәң кешілер!»
Балшы сонда тоқтап аз:
«О, сұлтаным, шахыбаз,
Жұмбақ былай шешілер:

Оныншы күн таңында
Иран елі ханына
Қаза жетпек қатесіз.
Айла мынау сізге, хан,
Тап қазіргі сағаттан
Тақты тастап кетесіз.

Сіз кетіңіз, падиша,
Он күн біреу уақытша
Хандық құрсын тағыңда.

Жұлдыз сөзі дөп келер:
Тақта отырған хан өлер
Оныншы күн таңында».

Хан қуанып қопаңдап,
Қоразданып қоқаңдап,
Жалт қарады уәзірге:
«Қанатым сен, құйрығым,
Жұрт билеуге жүйрігім,
Сен хандық құр әзірге.

Айта қалса, хан қайтпас!
Қарсы келсең, мынау бас
Осы жерде кесілер!»
Уәзір сонда сабазың,
Құлық-сұмдық сабағын
Судай ішкен есіл ер.

Жүзіне қуаң өң кіріп,
Көзді тоқсан төңкеріп,
Қолды жайып жіберіп,
Бейне маймыл маймаңдап,
Біресе бейне жайнаңдап,
Біресе бейне түнеріп:

«Сұбхан Алла! Сұлтаным,
Сізге құрбан жан-тәнім.
Күнім туды оңынан!
Бірақ... Алла, ханым-ай,
Мендей сордың ойы сай,
Келмес хандық қолынан!

Сондықтан таққа қария,
Оқымысты-дария
 Қазы лайық болар-ау!...»
Енді қазың қақалды,
Салалады сақалды,
 Тарбаңдады қос танау:

«Астапыралда... әзірмін.
Сөзінде бірақ уәзірдің
 Бір қата бар болмашы:
Аюға ақыл қонар ма?
Келтексіз тентек оңар ма?
 Лайық болар қолбасы!»

Екі беті шиқандай,
Дәл қораздай қойқандай,
 Басып, жаншып, қиратып,
Ілгері шығып еңтігіп,
Қызарып, ісіп, бөртініп,
 Едірей мұртын ширатып,

Барқылдады қолбасы.
Не керек, сөздің қысқасы,
 Басқаға о да сілтеді.
Ақырда хандық кеңесі
Жүзі қара немесі –
 Жендетке барып жетеді.

Болғанмен қанша шала есті,
Оған да дереу ой түсті:
 Хан болсын қалай жан қиып!

Аузы кетті ырбиып,
Ерні кетті дүрдиіп,
Қолы қалды тырбиып:

«Е! Құрмалдық мен бе екем?
Он күн деген күн бе екен?
Адыра қалсын бұл хандық!...»
Сөз тоқтады. Жұрт жым-жырт.
«А, Құдайым! Құтқар!» – деп,
Айтысты іштен құрмалдық.

Сонда балшы сөйледі,
Сөйлегенде бүй деді:
«Бұған да амал табылар.
Ұнатсаңыз, халайық,
Бұл он күнге лайық
Жүсіп деген бір сұм бар.

Базарда ылғи ер істер,
Өзі шебер мініскер,
Нағыз найсап, шаян тіл.
Осы отырған бәріңді,
Жазаласа ханымды,
Ұры-қары дейтін ол!

«Хан, ханшасы, қолбасы,
Уәзір, қазы, молдасы –
Өңшең ұры обырлар.
Бұқара елді еңіреткен,
Кедей қылып күңіrentкен
Солар», – дейтін ол мұндар!

Мен ойлаймын, падишам,
Тап сол Жүсіп уақытша
Хандық құрсын тағыңда.
Жұлдыз сөзі іске асар:
Жүсіп жанмен қоштасар
Оныншы күн таңында».

Жұрттың аузы шешілді:
«Мұндай итті, кесірді
Жермен-жексен қылмас па?!
Дұрыс, дұрыс! Сол сұмнан
Өз қанына сусаған,
Таққа лайық кім басқа?!» –

Десті осылай, сөз тынды.
Біз де ақырын сөзді енді
Жөнелтелік Жүсіпке.
Жүкең қайда шаян тіл?
Қайда болушы ед? Базарда ол
Қақталып, қасқа, ыстыққа.

Шаңқай түс. Шым-шым шағыл күн.
Базар ызың, ың да жың.
Жабыр-дабыр сансыз жұрт.
Саудагер сұм жаны – мал,
Шиқан бетті, жүн сақал,
Сатқан, алған шартпа-шұрт.

Сәлде, шапан шұп-шұбар,
Арбаңдаған арбалар.
Есек, молда мәңіреген.

Дәруіш, балшы, ойыншы,
Ақсақ-тоқсақ, қайыршы,
Жетім бала еңіреген.

Қап-қара бет, сұр дене,
Доп-домалақ бірдеңе,
Бұл – әйелі Иранның.
Сол базарда бар Жүсіп,
Отырды Жүсіп шай ішіп
Жолдасы біраз адаммен.

Отыр екен деп Жүсіп:
«Біз көреміз, не көрсек,
Хан, қазы, әкім, байлардан.
Кедейге күн жоқ таң атар,
Кедей сорлы жұбанар
Осы деп бізге жазған заң.

Ойласайшы, о жазған,
Сол заңды өзін кім жазған?
Хан емес пе қазымен?..» –
Дей бергенде осылай,
Әскер көрінді анадай,
Сырнай-керней сазымен.

Шу ете түсті жүрегі,
Сұп-сұр болды реңі:
Кімге жаққан тура айтқан.
«Болмаса игі ед бір сұмдық!» –
Деп күбірлеп, жым болып,
Жүсіп көзін қаша атқан.

Қарай қалды қол жаққа,
Қол келеді бұл жаққа.
Дүріл-дүріл, ызы-шу.
Самсаған қол. Сары дала.
Қызыл-жасыл, ақ-ала.
Арғымақ, Сырнай. Дабыл. Ту.

Сәлде. Сақал. Дулыға.
Құлдар қолдың жолына
Кілем төсеп қайқандап,
Уәзір, қари, молдасы,
Қоразданған қолбасы
Қол алдында қойқандап.

Базар халқы қым-қиқу,
Енді жым-жырт... жығылу.
Бәрінің тілі байланып...
Жұртпен бірге Жүсіп те
Демін алмай, мысықтай
Болып, басы айналып,

Көзін жұмып, енді ашса,
Бұл не деген тамаша!
Уәзір оған бүйдеп тұр:
«О, сұңқарым, сұлтаным,
Саған құрбан жан-тәнім,
Тұр тезірек, таққа жүр!

Ханға құр су ұнай ма!
Саған даяр сарайда
Шербет, шарап, не тамақ...»

Сонда Жүсіп: «Тақсыр-ай,
Бізге арам ғой ол сарай,
Қылмаңызшы ақымақ!»

Сумандады уәзір сұм:
«Тәңірі куә, сөзім шын,
Иран ханы енді сіз.
Аббас тақтан түсті өзі,
Сен хандық құр, іш те же.
Біз-ақ елді билерміз!»

Түсі ме, бұл өңі ме?
Күдік кіріп көңіліне,
Жүкең ұртын шымшиды.
Жоқ, оп-ояу, ұйқы жоқ,
Зырлап кетті ойы – оқ...
Қонды атқа, құнтиды.

«Олай болса, дұрыс, жүр!
Мен енді – хан, сендер – құл.
Шу! Сарайға тартыңдар!»
Кетті. Ызғытты арғымақ,
Жетті. Жауһар асты тақ.
Ершің енді – алдияр!

Үлде-бүлде киінді,
Сімірді, жеді, тойынды.
Үйренді тақтың тәртібін.
Көні кепкен сұр кедей,
Біреді күн сөйтіп ләм демей,
Басқаннан соң қарқынын,

Бастады Жүкең бір істі:
Ел билеуге кірісті –
 Жақтап кедей, жалшыны.
Сыпырғандай тезекті
Өңшең залым-кезептен
 Еңбекші елді аршыды.

Жарлықты Жүкең жаудырды,
Уәзірді жер аударды.
 Қазының басын алдырды.
Машайығын, молдасын,
Қойқаңдаған қолбасын
 Абақтыға салдырды.

Мұнапық талай мұндардың,
Елді сорған сұмдардың
 Қырықтырды басын түймедей.
Байларды айдап жиғызды,
Тұмылдырық кигізді.
 «Уһ!» деді көп кедей.

Осылай өтті біраз күн,
Бай мен бекті соқты жын.
 Алдында бар не сұмдық!
Оны Жүкең не қылсын?
Оның ойы: ел көрсін
 Бір күн де болса әділдік.

Не керек, солай хан Жүсіп
Залымның қанын жосылтып,
 Сорлының сорын ашқандай.

Мырза, молда, бай бәсең,
Бәрі жуас, бәрі әсем,
Аяқты байқап басқандай.

Кезептерді қылып жым,
Бұқара байтақ халықтың
Болды Жүсіп қалқаны.
Қуанған байтақ балаша:
«Жаса, Жүсіп, мың жаса!» –
Деп шуылдап алқады.

Күн артынан күн өтті,
Тірі қалған төбеттер
Есін жия бастады.
Тоғызыншы күн түнінде
Кірісті олар күбірге:
«Мынау Жүсіп шошқаны

Қойғанымыз ба осылай,
Қорлық көріп осындай?
Қара табан, тексіз ит
Не бекзатты боздатты,
Байды, бекті, боздақты
Байлап қойды жіпсіз, ит.

Күшікті басқа секіртті,
Кедей итті көкітті,
Құтырған мынау мұндар құл.
Шейіт кетті-ау не серке...
Бізге де кезек күні ертең
Келмесіне кім кепіл?..

Әттең, Аббас, зат еді-ау!
Заттың ісі жат еді-ау:
Жұмысы жоқ бір істе,
Жатушы еді сарайда,
Арақ, қарақ, маңайда...
Не тілесен, соны істе...

Қой! Қорлықты көрерміз,
Бауыздалып өлерміз.
Жер бастырмас Жүсіп сұм.
Тап ертеңгі түн бар ма? –
Құтырған ол мұндарға
Жалғыз қанжар жалынсын!..»

Кеңес тынды, таң атты,
Күн де батты, ел жатты.
Жүсіп жалғыз тағында
Отыр еді қатерсіз,
Балға түскен қатесіз
Оныншы күн таңында.

Көп төбеттен бір төбет
Кіріп, басып біртепелеп,
Қадап қалды қанжарды.
Жүсіп үнсіз сылқ етті,
Хан кілемі бүлк етті,
Ханды жұтты, олжа алды.

Болды бектер кеңесі,
Жүсіп сордың денесі
Кескіленді, көмілді.

Абыр-сабыр басылды,
Жұртқа жарлық шашылды:
«Қаза жетті, хан өлді».

Жұрт жыласты, жиылды,
Бектер бұлай күйінді:
«Алда, дүние-ай! Күн қараң!
Біз қалдық-ау сорменен!
Барса, келмес жолменен
Кетті-ау сұңқар Жүсіп хан!

Татып ажал шербетін,
Өлді Жүсіп. Ел – жетім!
Байтаққа кім болар бас?
Жәрдем берсін бір Құдай...
Уа, жамағат! Алақай!
Аббас келді! Хан Аббас!»

Сол арада бұрыштан
Құжырайған, құрысқан
Хан Аббасың бүкеңдеп
Шыға келді, о, қасқа!
Жүрген екен тау-таста,
Қашып-зытып Жүкеңнен.

Мырза, шора шуласты,
Көтерісіп Аббасты,
Тағына алып барады.
Жұрт түнеріп тұрды да,
«Қап!» – деп санын ұрды да,
Үн-түні жоқ тарады.

Аббас таққа шоңқиды,
Қол тоқпағы қоңқиды:
 «Шүкір, шүкір, Алла! – деп. –
Енді тілден тыймайын,
Қалағанын сыйлайын,
 Балшым қайда, бар ма?» – деп...

Сөйтіп, Иран тағына
Өңшең сұмның бағына,
 Тағы отырды Аббас хан –
Жасын тақта жасаған,
Күшігенге ұсаған,
 Құлқы бұзық қақпас хан.

Ел бақпады, тақ бақты,
Бар жұмысы – тек жатты
 Алтын сарай ішінде.
Әйел жиды үйірлеп,
«Әйел!» деді күбірлеп
 Өңінде де түсінде.

Шараптан ылғи шала мас.
Тажындағы тізген тас
 Гауһар Күннің көзіндей.
Арамтамақ Аббас хан
Өз құлқына тап басқан
 Уәзір жиды өзіндей.

Сұм-сұрқия уәзірлер
Хан керегін әзірлеп,
 Шапты, шанышты, ел талап.
Бұқара сорлы бүгжеңдеп,
Табанда ылғи тепкі жеп,
 Жүрді жасы сорғалап.

ҚАНЫШ БАЙ ҚИССАСЫ¹

Ұнар, ұнамасын қайдам,
Қисса айтайын Қаныш байдан –
Дорба сақал, тырбық тапал,
Талайыңа таныс байдан.

Қаныш байың қойлы бопты.
Қойлы бопты – ойлы бопты.
Оның ойы оймақ ауыз
Бір тоқал ғой, тойлы бопты.

Тойлы бопты, тоқал апты,
Қаныш байың қарқылдапты.
Ұл табуға міндетті екен,
Тоқал қасқа қысыр қапты.

Қысыр қапты тоқал қасқа,
Байдың енді пейілі басқа.
Басқа пейіл – басқа сойыл,
Тие берген таяқ басқа.

Таяқ басқа тие берген,
Таяқ тоқтар кезі келген.
Әрі бата, әрі қата
Тиіп, бір күн тоқал өлген.

¹ Сыр қазағы өмірінде қорлық көріп өлген адам, көбінесе әйел, өлген соң, қорлық көрсеткен адамды қарақұрт болып келіп шағады деседі (М.Жұмабаев ескертпесі).

Тоқал өлген тулығынан,
Қаныш тағы аласұрған.
Тәңірі сонда: «Тоба!» – депті,
Қаныш байдың қулығынан.

Тәңірі сонда күйіп тіпті:
«Көрмедім, – деп, – мұндай итті
Тосқыны жоқ, тасқыным жоқ,
Қой, Қанышым, болмас!» – депті.

Тишу бір түн. Майдың айы.
Бұлт бүркенген көгінде айы.
Жел тұншығып, жер тұншығып,
Сұп-сұлық боп сулы сайы;

Су өліктей сұп-сұлық боп,
Жүрегі жай соғып лүп-лүп,
Жағада іштен «жасын» оқып
Шәкірттерше шөбі мүлгіп;

Шөбі мүлгіп, қалғып қамыс,
Жансыз бұлтқа қайда жарыс,
Дүние тып-тын. Тишу бір түн.
Осынау түнде қайда Қаныш?

Қайда Қаныш? Қаныш үйде.
Қаныш бірақ күйсіз күйде.
Тынши алмай, дөңбекшіпті,
Төсек-орын ұйқы-тұйқы.

Ұйқы көрмей, күрсілдепті.
«Түні құрсын! Құрсын!» – депті.

Жұдырығы бәйбішеге
Әлсін-әлсін дүрсілдепті.

Дүрсілдепті кесек-кесек.
Кесек болмай: Қатын есек?!
Алайда ырсыл басылмапты,
Салғызыпты тысқа төсек.

Салғызыпты, жатып қапты.
Бір тұтам таң атып қапты.
Таңмен бірге жел оянып,
Әуе біраз салқындапты.

Салқындапты Қаныш бай да,
Бір балбырау тарап бойға.
Көрпеге енді көміле түсіп,
Қаныш байың кіреді ойға.

Ойға кіред, ұйқы аралас...
Құшағында тоқал дейд жас...
Тоқал үзіліп барад дейді,
Кірпігінде мөлтілдеп жас.

Кірпігінде жасы мөлт-мөлт...
...Ұйқы жеңді, ойы күңгірт.
Күңгірт ойы – көмескі түс...
...Келеді ақырын бір қарақұрт.

Қарақұртқа қарап отыр...
Әр қадамын санап отыр...
Құртты бұрын бір көргендей...
Көзін көзге қадап отыр...

Қадап отыр... құрт та жетед...
Қаныш таң боп, есі кетед.
Кәдімгі бір қарақұрттың
Көзінде жас мөлт-мөлт етед!

Көзі мөлт-мөлт. Келді? Жатты!
Өлген тоқал! Құдай атты!
Қаныш сасад. Қашпақ болад...
Аяқ-қолы тас боп қапты...

* * *

Тас боп қапты. Қайда қашад?
Құрт ақырын төске басады.
Басады да, дәл жүрекке
Көзіндегі жасын шашад.

Дәл жүрекке жасын шашад.
Жасын шашад, көзін басады,
Жылжып түсед... жоқ болады,
Қаныш: «Уһ!» – деп, көзін ашады.

Көзін ашады. Кеудесі ісік.
Күйіп барады денесі ісіп.
Қалшылдапты Қаныш байың,
Құп-қу болып, құты ұшып.

Құп-қу бопты Қаныш байың,
Қозғапты енді бір Құдайын.
«Қаныш қатаң» дегеннен соң,
Жиылыпты бар ағайын.

Жиылыпты ауыл-аймақ,
Қаныш сонда: «Мен бір мойнақ
Болдым. Мұндай күйге түстім,
Тоқал алып аузы оймақ.

Білесіңдер: өлді... – депті, –
Қарақұрт боп келді, – депті. –
Жүрегіме жасын жақты,
Өлуім хақ енді, – депті. –

Жұртым, тоқал алма! – депті, –
Әсіресе сөз шалға!» – депті.
Сөйдепті де Қаныш байың,
Ықылық атып: «Алла!» – депті.

ӨТІРІК ЕРТЕК¹

Бір дегенім – білеу ғой,
Екі десем – егеу ғой,
Үш дегенім – үскі ғой,
Төрт дегенім – төсек қой,
Бес дегенім – бесік қой,
Алтыны – асық десті ғой.

Жетім – желке емес пе,
Сегізім – серке емес пе,
Тоғызым – торқа болмай ма?
Он дегенім – оймақ қой,
Он бір қара жұмбақ қой.
Жұмбағым, балалар, ұнай ма?

Жә, жұмбақты тасталық,
Басқа кеңес басталық.
Үй артында дөңеске
Алқа-қотан отырып,
Шуды қойып, жым болып,
Кіріселік кеңеске.

Ерте, ерте, ерте екен,
Ешкі жүні бөрте екен.
Сөз бастайын ертеден.
Сөйтіп кеңес қозғайын,
Бірақ сөзді созбайын,
Қайырайын келтеден.

¹ Бұл ертеке сұлу суретші Арлаудың «Мысық, тышқан» деген он төрт суреті бойынша жазылған (М.Жұмабаевтың ескертпесі).

Арқаның оң бетінде,
Құба қырдың шетінде
Талай бетпақ дала бар.
Сол шөлдерден көп ары,
Таулы жерде жоғары,
Шираз дейтін қала бар.

Бұл Ширазым – сол Шираз,
Тамашасы мол Шираз:
Көгіне алтын себілген.
Көміп сәуле селіне,
Күні күліп жеріне,
Жерге жауһар төгілген.

Бұл Ширазым – сол Шираз,
Гүл, бұлбұлға мол Шираз,
Гүлі қызыл лағылдай.
Гүлге қонған бұлбұлы,
Бұлбұлының бал үні
Жазғы сұлу сағымдай.

Осынау Шираз еркеде,
Ертегідей ертеде
Болған талай ақындар.
Үні бұлбұл үніндей,
Сөзі Шираз гүліндей,
Қайда олардай ақын бар?

Жырлап кетсе жорғадай,
Сөз төгілсе сорғалай,
Төгілгені – шекер, бал.
Жырына адам мас болар,
Көзіне ыстық жас толар,
Бойың балқып, шымырлар.

Бұл Ширазым – сол Шираз,
Тамашасы мол Шираз,
Баулары бар бұйра бұлт.
Бұйра бауда тізілген,
Адам үзбей үзілген
Қандай-қандай жеміс жоқ!..

Шираз қала – дәу қала,
Айналасы бау қала,
Бауы жеміс сыңсыған.
Үзімі еріп білінбей,
Тәтті дәмі тіліңді
Шымырлатып шымшыған.

Өзім көрдім көзіммен,
Шираз елі үзімді
Бауырсақтай асайды.
Асауды місе қылмайды,
Кеп құрмай олар тұрмайды,
Үзімнен арақ жасайды.

Шираз елі – молдалы,
Молдалары сәлделі
Арақты шарап деседі.
Таңырқай мұртты көп тақсыр,
«Шарап – шипа», – деп тақсыр,
Кеу-кеулесіп ішеді.

Сонымен, Шираз елінде,
Екі-үш үйдің бірінде
Құмыршаға құюлы
Шарап тұрад быжылдап,
Құмыршасы тым сәнді-ақ,
Әшекейлі, оюлы.

Сөз – бұл емес, сөз кейін,
Тақсырларға тимеймін,
Кезек келер бір күні.
Тыңдаушы неге демесін,
Мысық-тышқан кеңесін
Айтпақшымын бұл жолы.

Күндерде бір күн бір тышқан,
Сықси көзді сұр тышқан
Кіріп келді бір үйге.
Үй болғанда, оңаша,
Тізілген қаздай құмырша,
Таң болды тышқан бұл күйге.

Мойнын тығып мықшиып,
Жылти көзі сықсиып,
Жалт-жұлт етті, қаранды.
Қаранды да таранды,
Тамсанды да жаланды,
Тыя алмады аранды.

Сілекейі сорғалап,
Шықты жымып жорғалап,
Болар-болмас жалады.
Тағы татып қарады,
Тәтті у бойға тарады,
Бойы балқып барады.

Татқан сайын тәтті су,
Тәтті суы – тәтті у,
Жылти көзі жайнады.
Күш қосылды күшіне,
Мысық түсті есіне,
Тышқан тілді шайнады.

Қолды сермеп жіберді,
Үйдің іші түнерді,
Күнгірт тартты көз алды.
Ықылық атты, «ық» деді,
«Токта, тоқта, тоқ!» – деді,
Өзінен-өзі сөз алды:

«Ай, дүние жалған-ай,
Іште кетті-ау арман-ай,
Не көрмедік мысықтан?!
Қанымызды ішті ғой,
Баста қайғы күшті ғой,
Өтті-ау өмір құсып қан!..

Аңдып тұрып тап беред,
Тап бергенде шап беред,
Талайға ол сұм салды ауыз.
Не қылмады қанды ауыз?!
Не қылмады жалмауыз?!
Не қылмады ол жауыз?!

Әттең, дүние-ай, не керек,
Көп жаманға кез болып,
Дәсіп жүр ғой ол жаман!..
Бір көрінсе көзіме,
Көрсетер ем өзіне,
Қалмас еді ол да аман!

Мынау батыр жүрекпен,
Мынау балуан білекпен
Алып ұрып, байлар ем!
Танытар ем әкесін!
Шағар едім шекесін!
Қос құлағын шайнар ем!»

Тышқан солай көпірді,
Көпірді де кекірді,
Ықылық атты, «ық» деді.
Тап сол жерде мысық сұм
Тыңдап тұрған болып жым:
«Тоқта, тоқта, тоқ!» – деді.

«Тоқ!» – деді де, тап берді,
Тап бергенде, шап берді,
Тап сауырдан салды ауыз.
Сауыр ауызға ілікпей,
Құйрығынан сүліктей
Тістеп қатып қалды ауыз.

«Танимысың әкенді?
Шағатұғын шекемді
Сен екенсің, көрейін!..
Жаман мұндар, есіріп,
Мұнша сөйлеп кесірді...
Сазайыңды берейін!»

«Алди, алди, алдияр!
Бір-ақ ауыз сөзім бар,
Тыңдап, басым кесіңіз.
Айтқызады ғой жастық ит,
Жастық емес, мастық ит,
Қасық қаным кешіңіз!

Айық болсам, сізге мен
Тіл тигізіп, жынды емен...
Патшасына әлемнің.
Маған анау су қылды,
Су емес-ау, у қылды,
Түк жазықсыз өлем мен...»

Сөйдеп тышқан зарлап тұр,
Көзінен жасы парлап тұр,
Жерге мөлт-мөлт тамады.
Шиқылдады шашалып,
Қиқылдады қақалып,
Бүйірі бүлкіл қағады.

Бұлтыңдады, бұлқынды,
Жан ұшырды, жұлқынды,
Күлді мысық мұртынан.
Үш босатты, бас салды,
Бес босатты, бас салды.
Сілекей шұбырды ұртынан.

Тікен мұрты тікиді,
Шегір көзі шікиді,
Бір «ап» деді, жеп қойды.
Сілекей шұбырды ұртынан,
Бір мырс етті мұртынан,
«Құтырған құл!...» – деп қойды.

Сөйтіп, мысық қылғыды,
Қылғыды да қалғыды,
Пысылдады, кекірді.
Қалғып кетті қорылдап,
Баспалатты мырылдап:
«Шүкір, шүкір, шүкір-ді».

Солай ұйықтап түн өтті,
Түн де өтті, күн де өтті,
Тышқан бойға тарады.
Тамақ керек тағы да,
Не кез келер бағына?..
Мысық жалт-жұлт қарады.

Мұртты тілмен жалап қап,
Алақтады, жалақтап,
Татарға түк көрінбейд.
Сілекейін жұтыпты,
Тышқан заты жытыпты,
Ешбір тықыр білінбейд.

Жердің бетін түн басты,
Мысық оймен мұңдасты...
Күлді, ойланды күбірлеп:
«Қой, бұл істі тастайын,
Мен бір істі бастайын,
Тек таң атсын сібірлеп».

Сібірледі күміс таң,
Жетті мысық жалма-жан,
Тартты тура мешітке.
Кірді жымып үндемей,
Мінді ақырын мінбеге,
Кірісті бір кәсіпке.

Мырылдады азандай,
Сәлде салды қазандай,
Тасбиқ алды қолына.
Тап сопыдай сүмиді,
Тап молдадай мөлиді,
Кірді тәубе жолына.

Кіргені оның қалайша?
Кіргені оның былайша:
Қазан сәлде қаңқиды.
Таңырай мұрты таңқиды,
Қос құлағы салпиды,
Бір момын боп маңқиды.

Бір күрсінді, бүй деді:
«Күй, күй, жаным, күй! – деді, –
Асты бастан күнәйім.
Қалай сабыр қылайын?!
Мейірімі мол Құдайым,
Бір өзіңе жылайын!..

Не қылғаным, Жасаған,
Бәрі де аян бір саған,
Сенен қалай жасырам?!
Мейіріміңді түсір деп,
Күнәйімді кешір деп,
Дәрғайыңа бас ұрам.

Мейірімі мол Тәңірі ие,
Мынау мешіт үйінде
Ант ішемін атыңмен:
Енді арамдық етпен деп,
Тұмсығына шертпен деп
Енді тышқан затының!

Сүттей аппақ ниетпен
Бір өзіңе ант берем:
Енді өмірімде ет жемен!
Ұшыраса аш тышқан,
Тәжірибесіз жас тышқан,
Етімнен кесіп ет берем».

Осылайша сұм мысық
Көзді қойып бір қысып,
Күңіrentті үйді сөзімен.
Бар көңілі бағанда,
Қарап қояд бағанға
Құйрығымен көзінің.

Қарамайды-ау бағанға,
Қарап отыр тағамға,
Тағамымыз – бір тышқан:
Құжырайып, құнтиып,
Тыңдап отыр жылтиып
Сүлік құйрық сұр тышқан.

Көріп мысық сәлдесін,
Естіп тәубе, Алдасын,
Ұйып мысық – молдаға,
Қос құлағы ербиіп,
Қос танауы делдиіп,
Тартты тышқан ордаға.

Келді де айтты: «Осылай,
Осылай да осылай.
«Тәңірі, күнәм ауыр!» деп,
Мысық зарлап жас төкті,
Бізге тимеске ант етті, –
Тышқан маған бауыр деп».

Орда тышқан үрпиді,
Бәрінің көзі жыртиды,
Ә дегенде таң болды.
Ұзамады, мәз-мейрам,
Бастады у-шу, той, мейрам,
Үйдің іші даң болды.

Отағасы, балақай –
Бәрі де айғай, алақай,
Бәрі ордаға ағылды.
Шербет, шарап, бал, сыра,
Сырнай, керней, домбыра,
Дабыл даң-дұң қағылды.

Гүжілдеді қобызы,
Безілдеді сыбызғы,
Бұркылдады қорқоры.
Үзім, алма алқызыл,
Өрік, анар қан қызыл,
Шаптал, інжір, алқоры.

Соныменен, сөз қысқа,
Опыр-опыр топ тышқан
Ию-қию тойда отыр.
Жалғыз-ақ бір қария,
Өзінше ойы дария,
Тойда отырып ойда отыр.

Қария айтты: «Әлеумет,
Құтты болсын қаниет!»
(Күңгірт көзін көтерді).
«Соныкі сұмдық болмасын!..
Сол сұм алдап ұрмасын!..
Малданбалық бекерді».

Арақ ішкен өңшең мас,
Есі шала өңшең мас,
Дүрсе қоя берісті:
«Көр көрінед көзіңе,
Өз ақылың – өзіңе!
Сен бүйдеме игі істі.

Кері тартпа кәрісің,
Етек басу – бар ісің,
Қой сөзіңді, оттамай!
Құй шарапты көпіртіп!
Бас, сырнайшы, лепіртіп!
Тарт, күрілдет, тоқтама!»

Ойшыл қария жүдеді,
Шиқыл-қиқыл үдеді,
Ию-қию бар халық.
«Мысық күнәсі ауыр ғой,
Бүгін бізге бауыр ғой,
Оған тарту тарталық!» –

Деді еліріп бір тышқан,
Сүлік құйрық сұр тышқан.
Қабылдады қалың жұрт.
«Пәле!» десті, елірді,
Сағым ішіп семірді
Сыры ежелден мәлім жұрт.

Соныменен сөз бітіп,
Сөз біткенде, тез бітіп,
Кеңес тынды, тарады.
Енді елшілер кешікпей,
Тартты тура мешітке,
Алып тарту-таралғы.

Кірді елшілер мешітке,
Сұмдық болар десіп пе?!
Ентелесті молдаға.
Көзді жұмып сұр мысық,
Оң жақ көзін бір қысып,
Басты «Алда! Алдаға».

Топ-топ болып тұр елші,
Сөз бастады бір елші:
«Тақсыр, мұнда келіпсіз.
«Еткен күнәм ауыр, – деп, –
Тышқан маған бауыр», – деп,
Антпен уәде беріпсіз.

Қуанып соған, қылдық той,
Өзіңізге мәлім ғой
Бейбақ біздің халіміз.
Сізге әкелген тарту бар,
Азымызды, алдияр,
Көптей көріп алыңыз.

Оныңыз рас: күнә ауыр,
Енді бізге сіз бауыр.
Тарту – достық белгісі.
Міне алма алқызыл,
Үзім, анар қан қызыл», –
Келді мысық күлкісі.

Бір мырс етті мұртынан,
Сілекей шұбырды ұртынан,
Көзін қызыл қан жапты.
Бір «ап» деді, тап берді,
Тап бергенде, шап берді,
Топыр қылды жан-жақты.

Алда қалды адыра,
Сәлде қалды адыра,
Ұшты тәубе тәсбімен.
Көмді тырнақ мырылдап,
Қанды жұтты қырылдап,
Топ тышқанды қылды жем.

Елші түгел тұтылды,
Екі-ақ тышқан құтылды,
Жытты екеуі жорғалап.
Тек шықпаған жанымен,
Ордасына ханының
Жетті жасы сорғалап.

Өкпе ауызға тығылды,
Жетті екеуі, жығылды:
«Осылай да осылай».
Тақта отырған хан, уәзір –
Қабак қарын екі дүр
Десті: «Апырым-ай, бұл қалай?!»

Хан бүйірді таянды:
«Осылай болу аян-ды...
Мысық бола ма, өйтпесе?!
Ойла жылдам, әй, уәзір!
Осыған ақыл тап қазір,
Басыңды алам, әйтпесе!»

Ханның басы қақиды,
Уәзір көзі ақиды,
Беті күлдей болды қу.
Құп-қу болды, бозарды,
Терлеп кетті, қызарды,
Айтты: «Амал – соғысу.

Тышқан деген қалың ел,
Ерлігімен мәлім ел,
Алты әлемге даңқы бар.
Айбынды, айбарлы арыстан,
Ойы – дария, данышпан
Сіздей дана ханы бар.

Аттаналық қол болып,
Қол болғанда, мол болып,
Жауға соғыс ашалық.
Қанды судай шашалық,
Мысық жынын басалық,
Ұстап, дарға асалық!»

Хан бүйірді таянды:
«Осылай болу аян-ды...
Мысық бола ма өйтпесе?!
Жауға аттансын ел тегіс!
Қанын төксін көл-теңіз,
Басын алам, әйтпесе!»

Соныменен күн батты,
Түн түнерді, таң атты,
Қол қозғалды, ағылды.
Жер қайысты дірілдеп,
Сырнай, керней гүрілдеп,
Дабыл даң-дүң қағылды.

Қара ағаштай көп найза,
Күнде ойнады көк найза,
Алдаспандар жарқылдап.
Желкілдеді жалаулар,
Таңыраңдады танаулар,
Хан қақалды қарқылдап.

Ордасында хан қалды,
Ханмен біраз жан қалды:
Ақсүйектер, төрелер –
Қалың елді құл қылып,
Бұзықтығын бұл қылып,
Жатып ішер немелер.

Кетті сөйтіп қалың қол,
Қалың қолы – қалың ел.
Көбі – ойлы, азы – мәз.
Талайы барад тұнжырап,
Талайы барад қынжылып,
Көбі – жаяу, аттысы – аз.

Соныменен, қол кетті,
Қол кеткенде, мол кетті.
Барды, кірді соғысқа.
Мұны өтірік демендер,
Күңіренді көк пен жер,
Өзге соғыс соғыс па?!

Будақ-будақ бу шықты,
Бу ішінен ту шықты,
Шыпқылдаған шықты шу.
Шұрк-шұрк болды көбелер,
Дал-дүл болды денелер,
Айғай-ұйғай, ызы-шу.

Соныменен, сөз қысқа,
Шөп те болса көп тышқан,
Мысықты ұстап, байлады.
«А, қанішер неме!» – деп,
Басқа, көзге төпелеп,
Ханға, ордаға айдады.

Хан бүйірді таянды:
«Осылай болу аян-ды...
Көрсетпе итті көзіме!
Жап зынданға қараңғы!
Қатыр аштан бәлемді,
Қыл бұрау сал өзіне!

Ертең әпкел ордаға,
Сот құрармыз ордада,
Бүгін пәлен демелік.
Бүгін өңшең майталман –
Қаза тапқан майданда
Шәйіттерді көмелік!»

Айтты да хан тоқтады,
Жұрт хан сөзін құптады,
Шақырылды елге азан.
Молда келді мөлиіп,
Сопы келді сүмийіп
Сәлделері бір қазан.

Қылмың қақты, қуанды,
Білектерін сыбанды,
Аруланды өліктер.
Өлік көрсе молдалар,
Сілекейі сорғалар,
Өтірік десең, өліп көр.

Табытқа өлік салынды,
Қара тулар алынды,
Көшті молда бастады.
Қолына алып Құранды,
Бір әннен соң бір әнді
Түйдек-түйдек тастады.

«Тәбәрәкті» тұқыртып,
«Жасынды» ашып сыпыртып,
Суылдатып келеді.
Аузында – Алда, ойында:
«Қанша түсер қойынға?..
Жуырда кім өледі?»

Жетті табыт бейітке,
Түсіріліп шейіттер,
Көрге дереу көмілді.
Көрге көлгір молданың,
Жұртты алдағыш жорғаның
Өтірік жасы төгілді.

Соныменен күн батты,
Дамылдады, ел жатты,
Хан түн бойы қылды той.
Талай халық қаралы,
Талай халық жаралы,
Хан үйі – той, елде – ой...

Тоймен, оймен өтті түн,
Таң білінді, дүние – тын.
Ұлы сәске ел тұрды!
Зындандағы мысықты
Қарғылап ап күшіктей,
Жендет ордаға ап жүрді.

Ханның көзі жыртиып,
Қабак қарны бұлтиып,
Тақта жатыр жантайып.
Қасында отыр уәзірі,
Тақсырлауға әзір-ді,
Қос құлағы қалқайып.

Хан қорқорын тартады,
Алдында айбалталы
Жендеттер тұр қақиып.
Хан қарады мысыққа,
Қарады оған мысық та
Ашулы көзі ақиып.

Хан уәзірмен кеңесті,
Кеңескенде не десті:
«Мұның тұқымын құрталық!
Жалпы жұртқа жар қылып,
Майданға анау дар құрып,
Дереу дарға тарталық!»

Дереу жарлық берілді,
Майданға дар құрылды,
Мысық та алып барылды.
Хан да келді қолымен,
Ырс-ырс етіп, қолымен
Сипап қабақ қарынды.

Хан таяққа таянды:
«Осылай болу аян-ды...
Сал арқанды! Сал! – деді. –
Жендет, енді жақында!
Көм қылышты батырға!
Ал! Ал басын! Ал!» – деді.

Сонда мысық бұлқынды,
Жан ұшырды, жұлқынды,
Көзі шоқтай жайнады.
Тұсауды үзді күшімен,
Қыл арқанды тісімен
Бытыр-бытыр шайнады.

Босанды да тап берді,
Тап бергенде, шап берді,
Бірді белден тістеді.
Тышқан тырым-тырақай...
Өттең ғана дүние-ай,
Хан ауызға түспеді.

Мысық кәрмен қарғыды,
Ерсіл-қарсыл орғыды,
Шиқылдатты талайды.
Дар майданнан жын ойнақ
Қылды мысық әп сәтте-ақ
Жып-жылмағай маңайды.

Сөйтіп, мысық топыр қып,
Демін алып отырды.
Сөз сөйледі бұлайша:
«Жүрсейші иттер тек босып,
Олар – тышқан, мен – мысық,
Жеңеді олар қалайша?!

Өңшең шірік, сасықтар!
Ажалына асықтар,
Көрді көрмей қазулы!..
Олар – менің азығым,
Бұл – Құдайдың жазуы,
Өзгертпек пе жазуды?!

«Анау көрім қазылған,
Бұл әзелде жазылған», –
Де де, үндемей жүре бер!
А, құтырған құлдар-ай!
Иесін қапқан мұндар-ай!
Ал, ендеше, өле бер!» –

Деді мысық, демікті,
Демін алды, тынықты,
Тұрды, кетті жайына.
Есін жиы көп тышқан,
Таққа тағы мінді хан,
Хан кірісті тойына.

Шербет, шарап алдырды,
Шарапқа сусын қандырды,
Сырнай-керней ойнатты.
Деді жұртқа: «Ит түге!»
Ханның осынау иттігі
Елді ауыр ойлатты...

Ел ел болсын дегендер,
Елдің қамын жегендер
Біріне-бірі сөз салды.
Аулақ үйге жиылды,
Ортаға үстел қойылды,
Дереу мәжіліс басталды.

Отырысты көп аға,
Қоңырау қақты топ аға,
Бүйірі бүлкіл қақты кеп.
Құжырайды, құнтиды,
Жырты көзі жылтиды,
Сөз аузынан ақты кеп...

«Ау, әлеумет, сөз мынау:
Мысық – бізге ата жау,
Бұл туралы қысқа сөз.
Ендігі сөз, хал мынау:
Арақ ішкен хан мынау,
Осыны ойлар келді кез.

Мысықты ата жау деуші ек,
Ханды асқар тау деуші ек,
Кімге пана болды хан?!
Даналығы осы ма?!
Паналығы осы ма?!
Елді жалмап, сорды қан.

Елдің көзі ылғи жас,
Хан тағында ылғи мас,
Бар білгені – бас алад.
Еңіреп жерді күңіrentіп,
Бұқара қасқа қан жұтып,
Өз қанына шашалад.

Елді ұрысқа айдады,
Қарқылдады, қайрады,
Өзі қалды ордада.
Ел қазалы, көзі жас,
Хан тағында тағы мас,
Баққа ма осы? Сорға ма?

Күні кеше мысықты
Ұстасымен, кешікпей,
Керек еді дарға асу.
Зынданға оны жапқызды,
Тынықтырып, жатқызды!
Ақымақ ханда жоқ сасу...

Хан қырағы данам деп,
Ханның тілін алам деп,
Ұрылды ғой ел бейбақ!
Ау, әлеумет, ойлаңдар!
Ойлап қана қоймаңдар!
Қырыламыз ба хан деп-ақ?!

Қой, хан деуді қоялық!
Ханның көзін жоялық!
Мысық та жау, хан да жау.
Біреуі оның тыстан жау,
Біреуі оның іштен жау;
Жаудың ісі – ел талау...»

Кеңесті осылай көсемдер,
Шерді ағытты шешендер,
Сөз бір жерге құйылды.
Жеті түнде қараңғы
Бүгежеңдеп, қараңдап,
Жұрт майданға жиылды.

Жұрт жиылды, кеңесті,
Кеңескенде не десті:
«Ханды қазір байлалық?!
Онсын ұстап мысықты ап,
Хан, мысықты қосақтап,
Қаңғырталық, айдалық!» –

Десті осылай дүркіреп,
Көшкен бұлттай жөңкіліп,
Жұрт жөнелді ордаға.
Арақ ішіп, қылжаңдап,
Өзінен өзі ыржыңдап,
Хан отыр ед ордада.

Ел қазалы, азалы,
Азалы ел – ызалы,
Қылды орданы күл-талқан.
Ықылық атып қақалып,
Қол-аяғы маталып,
Домаланып қалды хан.

Жұрт жөнелді жөңкіліп,
Жалаулары желкілдеп,
Аттан салып қиқулап.
Будақ-будақ бу шықты,
Бу ішінен ту шықты,
Шуылдады шиқылдап.

Лап қойысты мысыққа,
Атып тұрып мысық та
Тап-тап берді маңайға.
Талай жүндер жұлынды,
Талай жері тілінді,
Ажал жетті талайға.

Көзді оттай ойнатты,
Ә дегенде тым қатты
Сұм мысықтың қарқыны.
Соғыса алмай көсіліп,
Қалың тышқан қысылып,
Қара қанға қалқыды.

Соныменен, сөз қысқа,
Шөп те болса көп тышқан,
Мысықты ұстап, байлады.
Байлап ап кеп ордаға,
Ханды қосып, ордадан
Екі сұмды айдады.

Қол ұстасып хан, мысық,
Екеуі де қан құсып,
Түннен бетер түнерді.
Қираң басып жөнелді,
Алақайлап ел енді,
Қуанышқа кенелді.

Едірейіп, қалқиып,
Тырбық бұты талтиып,
Сөз сөйледі қаптесер:
«Бірің сенің – тыстан жау,
Бірің сенің – іштен жау,
Кет, қанішер! Баскесер!

Кет, екі жау! Қаңғып өл!
Еркін қалдың, қалың ел!
Еңіреме енді, жасың тый!
Енді сені талау жоқ!
Енді құл ғып қанау жоқ!
Өзіңе-өзің болдың би!»

Соныменен хан, мысық
Кетті қаңғып қан құсып,
Қуанышта қалың жұрт.
Деп: «Бұғаудан босандық!»
«Жасасын, – деп, – бостандық!»
Қол соғылды шарт та шұрт.

Біреу тұрды, биледі,
Біреу керней күйледі,
Дабыл даң-дұң қағылды.
Бітті осымен кеңесім,
Тыңдаушы енді демесін:
«Онсын тышқан не қылды?..»

Енді ертегім байыды,
Ертегімнің айыбы:
Кемі – өтірік, көбі – шын.
Жоламас ем азға да,
Керек болды аз ғана
Өтірік қосу көп үшін.

Бұл аздың да, оқушым,
Қайта оқышы, бәрі шын.
Шыны мынау – бұл мысал.
Ертегімнің басында
Бала біткенге ашына
Жұмбағымды есіңе ал.

Бір дегенім – білеу ғой,
Екі десем – егеу ғой,
Үш дегенім – үскі ғой.
Мысық – талаушы екені,
Ханның – қанаушы екені
Енді есіңе түсті ғой.

Екі жауын осынау
Қылған кейін ханталау
Қалың тышқан – қалың ел.
Төртімді енді төсек деп,
Бесімді енді бесік деп,
Өзің енді тарта бер.

Тоғызымды – торқа де,
Сегізімді – серке де,
Жетімді – енді желке де.
Ерте, ерте, ертеде,
Ешкі жүні бөртеде,
Құйрығы оның келте де!

ТОҚСАН ТОБЫ

Құмдыкөл басы қара құрт,
Қара құрт емес, қалың жұрт,
Қалың жұрт құба дөңесте.
Арам, кірлі күбір жоқ,
Самбыр сөз бар, сыбыр жоқ,
Жұрт ақжарқын кеңесте.
Ауылдан аулақ, оңаша,
Жиын түрі жаңаша,
Ескі – адыра, алыста.
Сапырылған қымыз жоқ,
Сойылған бағлан, семіз жоқ,
Жұрт ынтасы жұмыста.
Түрлі сөзді қолға алад,
Талқылайды толғанад,
Кезекпен сөйлеп кеңесед.
Бажыл болса баяғы,
Керіспен тынар аяғы,
Кеңесті кеңес демес ед.

Осылайша көп түрі,
Сөз күрделі, сөз ірі,
Кеңесіп жата тұрсын топ.
Мен айтарлық сөз мұнда:
Осы кеңес тобында
Кімдер бар да, кімдер жоқ?
Кімдер жоқтан бастайын,
Қысқа қайырып, саспайын.
Танаудан тізіп санайын:
Жалпы айтқанда, жоқ жауыз –
Жатып сорар жалмауыз

Еңбекші момын маңайын.
Балдырлайтын ардалап,
Пара алатын арбалап –
Атымен обыр орыс жоқ.
Сары обырдың серігі,
Жеті басты жебірі –
Қарғылы құтпан болыс жоқ.
Буаз бие қарынды,
Пара алмаса, арынды
Баяғының биі жоқ.
Топтан төбет айдалып,
Тілі-қолы байланып,
Бидің енді күйі жоқ.
Ұлыққа тамақ табатын,
Арсалаңдап шабатын
Ауылнай атты күшік жоқ.
Аш қаншықтай кезеген,
Жалғайтын жұлып өзегін –
Сұм, сұрқия, пысық жоқ.
Үйірлеп малай жалдайтын,
Жалдамайтын, жалмайтын –
Еңбексіз, обыр сасық жоқ.
Көлемі күйек сәлделі,
Көк мұздай жылтыр келделі
Ишан атты пасық жоқ.
Түкірік жағып көзіне,
Жұртты улайтын сөзімен
Өгіз көзді молда жоқ.
Екі беті торсықтай,
Борсаңдаған борсықтай
Бай баласы – бұл да жоқ.

Созылған сөздің қысқасы,
Қысқа сөздің нұсқасы –
Обыр, жебір, сұмдар жоқ.
Еңбексіз жейтін ит те жоқ,
Бейнетсіз жейтін бит те жоқ,
Жалпы айтқанда, жындар жоқ.

Жоқтарды осылай көгендеп,
Танаудан тізіп түгендеп,
Кімдер барға келейін.
Санасам бәрін, сөз ұзар,
Ұзын сөзге орын тар,
Біразын атап берейін.

Бұл жиында кімдер бар?
Ал айтайын, жаттап ал:
Жалпы еңбекші, жарлы бар.
Тап-талтүсте таланып,
Тірі күйі тоналып,
Соғым болған сорлы бар.
Туғалы таңы атпаған,
Тұрмыста тұщы татпаған,
Өмірде өңшең өгей бар.
Өмірдің ішкен у сыйын,
Кер шолақты, көн киім,
Кеуреген көп кедей бар.
Жасықтан өзге жемеген,
Тек еңбегім демеген
Аш-жалаңаш, арық бар.
Аталмаған адам деп,
Аталған жәутік-жаман деп,
Кем-кетік, қасер-ғаріп бар.

Күс табанын тас тілген,
Екі бетін жас тілген,
Бейнет баққан жалшы бар.
Өгізден өзге мінбеген,
Мінсе, мырза міндеген
Қабағы қатқан малшы бар.
Сусынын сумен қандырған,
Білегін тегін талдырған,
Құлдай болған қоңсы бар.
Шай-шайлап еңіреп зыр қаққан,
Сар далада зар қаққан,
Қатқан тонды қойшы бар.
Өмірде топқа кірмеген,
Тепкіден өзге көрмеген,
«Бағасы – байтал» әйел бар.
Дейтіндер десін, «Ой, Алла!»
Әйел енді оянды,
Болмаса былтыр, биыл бар.

Кеңестің бұл бергені:
Ердің екі ермегі –
Бәйбіше мен тоқал бар.
Ер апшысы қуырылып,
Биыл топқа суырылып,
Сөз сөйледі тоқалдар.
«Үш-ш-ш-шүкір» дейтін асықпай,
Қорғасын құйған асықтай
Бүйрек бетті бала бар.
Жұғыннан өзге жемейтін,
Арыдым, аштым демейтін
Желекті келін және бар.

Көйлексіз етке көн киген,
Бейнетпен көзі кіртиген,
Шеккені шер мен ыза, зар,
Итаяқтан ас ішкен,
Ас ішпеген, жас ішкен
Сауыншы сорлы қатын бар.
Ұзын сөздің түйіні –
Бұл тоқсанның жиыны,
Жүзден тоқсан түгел бар.
Жүзден тоқсан – еңбекші,
Он тоқсанға көнбекші,
Көнбесе, жаныштар жігер бар.

Ес біліп ойлап, толғанып,
Қолыма қалам алғалы
Сөйлеген емен жасыра:
Мен мұндымен мұндастым,
Адассам, ел деп адастым.
Он деген емен, асылы.
Он демедім, демеспін,
Ой кезінде көмескі
Жырладым елді жалпылап,
Жасырмай, жүзді жоқтадым.
Тоқсанға енді тоқтадым,
Толғанып, ойлап, талқылап.
Сөздің тоқтар түйіні:
Бұл – тоқсанның жиыны,
Осы – армансыз білгенім.
Тоқсаннан сонау он аулақ,
Сонау оннан мен аулақ,
Мен тоқсанмен біргемін.

ТОЛҒАУ

Тек ел деген сөзі үшін,
Ергенде, ердім ұранға.
Болмаса, аян досыма,
Досым түгіл, қасыма:
Аты бар деп атшы боп,
Қошемет қып, қосшы боп,
Ел бастаған ағаға
Адъютант болып ермедім.
Адъютант болып адамға
Ермеуіме көп белгі.
Көп белгіден бір белгі:
Ағаның азы қасарып,
Аузына ауыр тас алып,
Тұншығып оймен жатқанда;
Талай аға тез жүдеп,
Жөңкіле жүкті тартқанда;
Жеммен жүрер жабыдай,
Құрбының көбі тез түлеп,
Топырлап топқа шапқанда,
Жапанда жалғыз күңіреніп,
Мен ойыма ергемін.

Еділ кездім, шөл кездім,
Кезгенімде не көрдім:
Қайда барсам, көр көрдім.
Айдарлысы құл болып,
Тұлымдысы тұл болып,
Еңіреген ел көрдім.
Қаралы көптің ішінде,
Қара салып басыма,

Елмен бірге еңіредім.
Бұл айып деуші дей жатар,
Мен мұны айып білмедім.
Мен еліме басшы емен,
Мен еліме қосшымын.
Күлкісін гүлге бөлейтін,
Жыласа, бірге жылайтын,
Жаны бір жолдас жыраумын.
Жылағанда жалпы жұрт,
«Жылама, күл!» – дегенде,
Көне алмадым, көнбедім.
А дегеннен асылды
Тебіренген толқын бетінде
Көремін деп асықтым.
Асыққаннан не пайда,
Толғақсыз туар бала жоқ.
Ту баста толқын бетінде
Асығып күткен асылды
Көре алмадым, көрмедім.

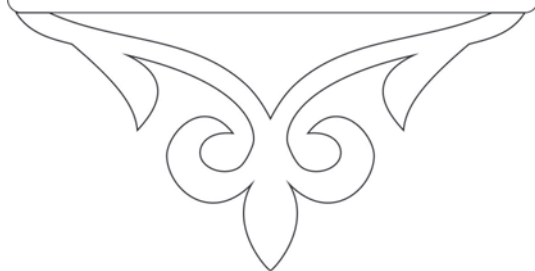
Бұлқынған толқын бетінде,
Қалқыған қу тезектей,
Бір күн бура болғышыл
Бұзықтар болды көргенім.
Көргенім анық, алайда
Тезекке бола толқыннан
Ат-тонымды ап безбедім.

Бұл безуден саулығым:
Жүзден тоқсан толқында ед.
Анда-санда ес кіріп,
Сұрадым тоқсан саулығын.

Ақталмаймын, қалайда,
Толқынға жоқ-ты жаулығым.
«Жау» деген – жаудың жаласы,
Әділ болсаң, өмірімді
Ақтарып әділ қарашы.
Отыз жыл өмір бойында
Жазғанымды жайып сап,
Екі жар ғып санашы.

Тексеруді отызды
Ауырсынсаң, қояйын.
Бір сөзімді есіңе ал:
Мен толқынға жау болсам,
Жеті жыл бұрын осыдан,
Төңкерістің таңында
Алты алашқа әйгілеп:
«Не бостандық, не құлдық,
Не езілу, не теңдік,
Не патшалық, не Кеңес –
Екіден бір!» – дер ме едім?!

ӘҢГІМЕЛЕР



ШОЛПАННЫҢ КҮНӘСІ

I

Шолпан Сәрсембайға шыққан жылы өзіндей жас келіншектермен аулақта кеңескенде: «Баласыз өмірдің қызығы жоқ қой», – деп аузымен ғана айтушы еді. Мал орнына сатылып, жаны сүймеген жанға жар болатын қазақтың сансыз қыздарының ішінен әлдеқалай өзінің сүйгеніне тиген Шолпан шынында бастапқы жылы бала керек қылмады. Ақ отаудың ішінде оңаша жатса да, яки күйеуін құшақтап жатса да, ол ылғи ішінен: «Жасаған-ау, бала бере көрме?!» – деп тілейтін еді.

«Балалы болсам, әдемі өмірім бұзылады-ау», – деп ойлайтын еді Шолпан... Болашақ бала, жас әлсіз нәресте сұлу құралған өмірді таусоғар диюден бетер бұзып, қиратып, астын үстіге келтіріп тастайтындай көрінуші еді. Бала туса күйеуі екеуінің ортасында бір тікенек өсетіндей болушы еді... Туашақ бала күйеуімен екеуін бір-біріне берік байлаған жазғы кештің желіндей махаббат жібін үзіп кетер; қиюласып қосылған екі жанның арасына жат бір үшінші жан түскен соң, екеуінің де жалынды, екпінді махаббаты бүлінер, бәсеңдер, суынар деп қорқушы еді Шолпан.

Осы ойлармен Шолпан талай түндерде, талай таң мезгілінде Тәңіріден: «Бала берме!» – деп тілеп еді. Күншығыстан ақ жібектей таң атып келе жатқан мезгілде, өзге адам сәждеге құлап, маңдайын топыраққа былғап, тасқа ұрып Тәңіріден бақытты тұрмыс, өшпес бақыт, кетпес байлық, әсіресе, бала сұрайтын кезінде, Шолпан күрсіне-күрсіне Жасағанға: «Бала бере көрме!»

деп талай жалынып еді. Затында баланы жек көргендіктен емес, ерімен екі ортасындағы жібектен нәзік махаббат жібі үзілмеу үшін, екі жанды бір-біріне қоса білген иманнан да ізгі махаббатқа басқа бір жан келіп, тап салмау үшін бала болмауын тілеп еді Шолпан.

Жас жүректің ұйтқыған оттай есалаң тілегі қабыл болды ма, кім білсін, түскеніне үш жыл толды, Шолпан құрсақ көтерген жоқ, құрсақ көтермегеніне Шолпан шын разы еді. Ері мен екі арадағы махаббат оты күн-күн сайын дүрілдемегенмен, бәсеңдемей, бір қалыпта тұрғаны сол баланың жоқтығы ғой деп ойлады Шолпан. Үш жыл бойы ері де ешбір уақыт бала жоқтамаған сықылды еді. Үш жыл бойы Шолпаннан басқа, Шолпанның оттай ыстық, желдей жібек құшағынан басқа еш нәрсе тілемеген сықылды еді. Оның өмірінің басы да, аяғы да, «ағузисы» да, «сүбханасы» да Шолпан ғана сықылды еді. Дүниеде теңіз терең емес, адамның жаны терең, Шолпанның ерінің жанының терең түбінде қандай ой, қандай тілек жатқанын кім білсін, әйтеуір Шолпанға осылай көрінуші еді. Қысқасы, Шолпан үш жыл бойына оны осы ойдан қайтаратын ешбір сөз естіген жоқ, ешбір іс көрген жоқ. Дұрысы, «баласыз өмір – бос өмір» деген сөзді басқа талай адамдардан естіді, бір-ақ жаны сүйген жарынан естіген жоқ. Ғашық адамға Құранның аяты қасиетті емес, жарының сөзі қасиетті, жарынан басқа адамның сөзін не қылсын Шолпан!

Бірін-бірі қуалап, ай соңынан ай озды, бірін-бірі жетелеп жыл соңынан жыл озды, не керек, Шолпанның «бала болмасын» деген ойы бекігеннен бекіді.

Бірақ... жалпы жаратылыста да, адамның өмірінде де, адамның ойында да, өзгерістің даярлығы болмаса, дәл өзі ұзақ созылып барып болмақ емес. Өзгеріс қашан

да болса кенет болмақ. Екі ай, үш ай күз дейміз. Сонда күздің келгенін адам екі-үш ай бойына бірте-бірте сезіп жүрмейді. Бір-ақ уақытта, айталық бір-ақ түнде әжімді жүзді, жылауық күздің келгенін сезіп қалады.

Шолпанның «бала болмасын» деген ойы да бір-ақ түнде өзгеріп шықты.

Ұршыққа оралған жіптей басы-аяғы жоқ қыстың ұзын кеші еді. Іңірде мал жайлап болған соң, Шолпанның ері әңгімелесіп отыру үшін құрбысы Нұржанның үйіне кеткен. Нұржанның үйленгеніне бес жыл болып еді. Бес жылдың ішінде үш баласы бар еді: екеуі ұл, біреуі қыз. Шолпанның ері Сәрсембай Нұржанның үйінде ұзақ отырып қалды. Сәрсембайды ұзақ отырғызған Нұржанның ұзақ әңгімесі емес, оның үш баласы еді. Әңгіме дейтін әңгіме де болған жоқ, тек бәрі үш баланың қызығына қарасып, мәз-мейрам болысты да отырды. Нұржанның екі ұлы былдырласып өлең айтқан болысады. Білектерін сыбанып, алақандарына түкіріп, тұшталандап, бір-бірімен күресеміз деп ұстаса бергенде, аяқтары бір-біріне шалынысып қалып, біреуі жығылады, екіншісі оның үстіне жығылады. Үйде отырған жұрттың бәрі қарқ-қарқ күліседі, мына балаларды кезек-кезек шақырып алып сүйіседі. Нұржанның әкесі шал немересін шақырып алып, асты-үсті, алды-артынан, тіпті сүймеген жерін қалдырмайды. Әсіресе, Нұржанның кішкене қызының қылығы, тәттілігі балдан да тәтті еді.

Сәрсембай Нұржанның үйінде осы балалардың у-шуымен ұзақ отырып қалды. Жұртпен бірге о да қарқ-қарқ күлді. О да балаларды кезек-кезек сүйді. Жазаласа, Нұржанның кішкене қызын кеш бойы алдына алып отырды.

Нұржанның үйінде Сәрсембай ұзақ отырып, қайтуға шыққанда, ауылдың бәрі-ақ жатып қалған еді. Қайтып үйге кірсе, Шолпан да жатқан екен, бірақ ұйықтаған

жоқ екен. Шешініп Шолпанның жанына жатты да, Сәрсембай Нұржанның балаларының ісін, олардың тәтті қылықтарын әңгіме қылып сөйлей бастады. Уһілемей, күрсінбей, «біздің баламыз жоқ-ау», – деген сықылды ешбір уайым сөз айтпай, қайта күле-күле сөйледі.

Сәрсембай әңгімесінің арасында жай сөздің екпінімен: «Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар» деген сөз ып-рас-ау» дегенде, Шолпанның басында жаңа бір ой жарқ ете түсті: Үш жылдан бері балам болмасын деген тілегінің қата болғанда да есалаң екендігі, бала болмаса екеуінің өмірінің қу мазарға айналатындығы, араларындағы жалынды махаббаттың заманның озуымен бір[те]-бірте май шамдай еріп сөнетіндігі, құшақтың ыстығы өмір бойы бір қалыпта тұрмайтындығы, екі жүйрік жүректің екпіні баяулаған кезде бір-бірінен жирендірмей, бір-біріне берік байлайтын бала екендігі, баланың ер мен әйел арасында дәнекер екендігі – міне, осы ойлардың бәрі сол сағатта ап-айқын боп Шолпанның көз алдына келді.

Сәрсембай балалардың тәтті қылықтарын күле сөйлеп, ұзақ әңгіме қылып жатты. Төсекте жатып Сәрсембай шын ынтасымен қарқ-қарқ күлгенде, Шолпан да бірге күлді. Бірақ бұл күлген Шолпанның жаны емес, бет терісі ғана еді.

Сәрсембай манағы мақалды айтқаннан былай Шолпанның сұңқардай ұшқыр жанын, желдей есалаң жүрегін қара жыландай қап-қара ойлар орап алып, улай бастап еді. Түпсіз теңіздің қара көк толқындарындай қап-қара ойлар бірі[нің] артынан бірі келді... Үш жыл бойына созылған есалаң тілек. Әлдеқайда алыста бұлдырлап келе жатқан кәрілік. Көзінің оты сөніп, сұп-сұр күлге айналған, күздей көңілсіз кәрілік. Жанның қанатын қырқатын, жүректің отын сөндіретін кәрілік. Бала болмаса, сол кезде сөніп бара жатқан өмірге кім сәуле

берер, кім оны жылытар?.. Бала болмаса, сол кезде ішіндегі дәні шіріп, кеуіп қалған шөптің қауызындай, бос өмірдің кемтігін кім толтырар?.. Жоқ-ау! Әлдеқайдағы алыстағы кәрілікті қоя тұршы. Оған өмір не жетер, не жетпес, сол кәрілік жетпей-ақ осы күннің өзінде-ақ өмір босап қалайын деп тұрған жоқ па? Жаһанда онан күшті нәрсе жоқ деп, иман келтірген махаббаттың күші ерімен екеуін бір-біріне берік байлауға үш-ақ жылға жетіп, енді өз-өзінен сөнейін деп тұрған жоқ па? Ессіз Шолпан үш жыл бойына бала болмасын деп тіледі. Енді сол бала болмағандықтан, ертегідей әдемі өмір қу мазарға айналайын деп тұрған жоқ па? Міне, Шолпанның жанында қаракөк теңіздің толқындарындай ұйтқыған ойлардың қорытындысы осы еді.

Сәрсембай әлдеқашан ұйқыға кетті. Бірақ Шолпан анау ойлармен уланып, кірпік қаққан жоқ. Қыстың ұзын түні шайтанның шашындай ұзайғаннан ұзайды. Шолпанның ойлары да тереңдегеннен тереңдеп, қарайғаннан қарайды...

Күншығыстан ағарып алтын таң атып келе жатқанда Шолпан болар-болмас күбірлеп: «Жасаған-ау, бала бере көр!» – деп, жас балаша өксігін баса алмай, көзінен жасы парлап, Жасағаннан бала сұрап жатыр еді.

II

Осы түннен былай қарай Шолпанның бар тілегі бала болды. Жатса да, тұрса да, ояу болса да, ұйықтаса да: «Жасаған-ау, бала бере көр!» деген тілекті Шолпанның не аузы, не жүрегі айтушы еді. Бірақ бірін-бірі қуалап, ай соңынан ай озды, тілей-тілей тілек тозды. Соға-соға жүрек тозды, тілек тозды, жүрек тозды – өмір тозды, қалайда Шолпан бала көтермеді. Талай түндерде көз-

ден емес, жүректен ыстық жас төкті. Сопы болды, ылғи дәретпен таза жүрді, намаз оқыды. Күн сайын таң сіберлеп келе жатқаннан тұрып, сәждеге құлады, таспиктың тасын санап, «сүбханалла» айтты. Бірақ бала болмады. Шолпан өзінің бұл сопылық жолға түсуінің себебі «бала» екендігін ешкімге айтқан жоқ. Жанынан жақын ері Сәрсембайға да айтқан жоқ. Сондықтан Шолпанның мынау мінезі Сәрсембайға да һәм басқаларға да жат, оғаш көрінді. Жақыны да, жаты да күлісті, келемеж қылысты. «Ой, сен пірөдар болайын деп жүрсің бе?» – деп күлетін болды Сәрсембай.

Ауыл тұяғынан Шолпанға: «Пірөдар келін», «Пірөдар жеңге», «Пірөдар абысынымыз» деп ат қойды. Үлкен де, құрбы да, бала-шаға да күлді. Бірақ Шолпан жүрегіндегі жараны ешкімге ашқан жоқ. Ашқанмен олар ұғар ма еді? Тегінде адамның жүрек сырын шеттің ұғуы мүмкін нәрсе емес қой. Теңіз терең емес, адамның жаны терең. Су түбінде жатқан зат жел толқытса да шықпақ. Ой түбінде жатқан сыр шер толқытса да шықпақ емес. Шықса шер мен сырдың көлеңкесі, сәулесі ғана шықпақ. Дүниеде адамнан қиын жұмбақ жоқ. Адам – шешуі жоқ жұмбақ. Шешуі деп атауға болатын болса, адамның шешуі жалғыз өлім. Осы ойлар Шолпанның жанында таспиктай тізілген ретті болмаса да, оның жаны соқыр сезіммен осы ойларға өзі барып тірелген еді, һәм Шолпанның жүрек жарасын ешкімге сездірмеске тырысуының себебі осы еді.

Не керек, жақын, жаттың ортасында жалғыз болды. Бітеу жара болды, жалғыз өртенді, жалғыз жылады, дүниеден безді, сопы болды. Бала сұрады, қалайда бала болмады.

Бала... сол бала үшін қандай ессіздік істемеді есті Шолпан! Ұшыраған молдадан дұғалық алып бақты.

Аты естілген қожадан ішірткі жаздырып ішті. Көрінген сәлдеге үшкіртті. Шиқандай қып-қызыл бетті қожа бесті бұқадай сүзе қарап: «тіфу-тіфу!» деп үшкіргенде, қожаның «қасиетті» лебі шетке бытырамай, тура түгел ішіме барсын деп, жүрегі ойнап, жүзі бір қызарып, бір ағарып, бетін қожаның аузына тақап, тосып отырушы еді Шолпан. Ылғи: «Көзім қарайып, басым айналады» деген сылтау тауып, өзін бақсыға да қаратты. Тағы... тағы... не істемеді Шолпан?! Өртке ұшырап аласұрған жан не істейтін болса, Шолпан бәрін істеді. Бірақ бірінбірі жетелеп, жыл соңынан жыл озды. Баладан белгі болмады. Шолпан тілеуден талмады. Көзінде жас калмады. Дүниеден безді. Пірәдар болды, әулиеге ат айтты, қорасанға қой айтты: «Жасаған-ау, бала бере гөр!» – деді. Бірақ тілек іске аспай, аяғы жоқ жыр болды: Көл болып төгілген көздің жасы жерге сіңді, тілек тозды, өмір озды, Шолпан бала көтермеді. Қанша жалынса да, қанша жыласа да, Жасаған оған бала бермеді. Кім біледі, Тәңірінің Шолпанға бала бермеуі өзінше дұрыс шығар, жөн шығар. Бастапқы жылдардағы Шолпанның: «Бала бере көрме!» деген тілегін қабыл қылып, тозбайтын, қайта түзетілмейтін тақтайына жазып қойған шығар. Шолпанның ендігі тілегі – болары болып, бояуы сіңген, соңғы пайдасыз бос тілек шығар. Ірі саудагерлердің бір айтар: «Сауда жоқ!» дейтін мінезі, кім біледі, Тәңіріде де бар шығар. Тегінде Тәңірі де – ауыздықсыз, арсыз саудагер. Тізгінсіз, менмен әкім мінездері бар сықылды.

Мұндай мінезі болмаса, бұйрығымды бұздың деп атамыз Адамды ұжмақтан тырдай жалаңаш айдап шығар ма еді? Топырағыма табынбадың деп әзәзілді ібіліске айналдырар ма еді?.. Кім біледі, Тәңірі ежелгі осы белгілі белдігіне салды ма? Қалайда Шолпанға бала бермеді. Дұғалық тағу, ішірткі ішу, үшкірту, түкірту, қақтыру-соқтыру, намаз,

ораза, садақа, нәзір һәм басқа басы-аяғы жоқ құлшылықтан ақыр[ын]да Шолпан шаршады. Бұл құлшылықтардан ешбір пайда болмайтынына көзі жетті. Тілегі қабыл болмады – Тәңіріден тәуелі қайтты, өмір шіркін ескен желдей озып барады. Өмір – бір құрулы машина.

Тоқтау білмейтін, шаршау білмейтін жансыз машина. Әлдекімнің жас орнына қан жылағанын, әлдекімнің үміті өліп, гүлі солып жатқанын, дөңгелегінің арасында әлдекімнің қолы, аяғы, басы – барлық денесі кеткенін, денесі ғана емес, жаны, жүрегі кеткенін не қылсын?! Қайрылып қарау білмейтін, аяу білмейтін өмір Шолпанның да жүрегінен саулап аққан қанына, қанаты сынып өліп жатқан жанына кідіріп, бұрылып қараған жоқ. Жалғыз аузынан емес, барлық денесінен көбігі бұрқырап, таудан құлаған есалаң өзендей есалаң өмір озып бара жатты. Өмірдің әрбір минуты сайын Шолпанның ойының, Шолпанның жанының, әрбір ұшқыны өліп жатты.

Өмір озады, тілек тозады, – бала жоқ. Енді не қылмақ керек? Жоқ, дұғалығы, молдасы, қожасы құрысын! Құлшылығы құрысын! Айтқанынан қайтпайтын қасарған тәкаппар Тәңірісі бар болсын! Жоқ, бала болудың кілті көкте емес, адамның өзінде шығар.

Бала болу ер мен әйелдің өзіне байлаулы шығар. Шолпанның бұл күнге шейін бала көтермеуі, кім біледі, оның шын әйел бола алмағандығынан шығар. Ермен жатқанда, барлық қазақ әйеліндей қаннен-қаперсіз жай бір жұмыс істегендей салқын жатуынан шығар. Ермен қосылғанда сол қосылу ісіне жан-денесімен беріле білмеуінен, оның құшағының жалыны әлсіз болғандықтан, сүюінің оты кем болғандықтан шығар...

Осы әрі тәтті, әрі улы ойлардың билеп айдауымен Сәрсембайға жатқанда, тіпті екінші түрлі жата бастады. Денесі өртке, құшағы жалынға, аузы отқа айналды. Сәр-

сембайдың қойнына жата бастағанда, мойнына бұғалық түскен киіктің асау лағындай, өмірінде ер затын бірінші рет көретін он үш жасар жас қыздай дірілдеп, күйіп-жанатын болды. Құшақтағанда, Сәрсембайдың қабырғаларын бір-біріне қабыстырғандай қысып-қысып құшақтайтын болды. Аузынан Сәрсембайдың ішіне от жібергендей құшырланып, жалындап сүйетін болды. Шолпанның улы құшағында сең соққан балықтай соқтығып, у ішіп айныған адамдай елжіреп жатып Сәрсембай: «Ой, сен кәрі боз, кәртайғанда жорға шығарайын деп жүрсің-ау!» – деп мырс-мырс күлетін еді. Сәрсембайдың мынау күлкісі Шолпанның жүрек жарасына бұрыш себетін еді. Сол кездерде оның көздеріне меруерттей мөлдіреп ыстық жас келетін еді. Жанынан жақын көрген Сәрсембайдың оның жан сырын, жүрек жырын ұқпағанына зығырданы қайнаушы еді, жүрегі уға толушы еді. Бала үшін дүниеден безіп, сопы болып жүрген кездерінде «пірөдар» деп келемеж қылғанына, сол бала үшін жан-тәнімен беріліп, әдейі есалаңданған шақтарында оған «жорға» деп ат қойғанына – Шолпан Сәрсембайға шын-шын ренжуші еді.

Бала... бала екеуінің де жоғы емес пе? Екеуіне бірдей керек байлам емес пе? Сәрсембай сол ортақ жоқты неге бірге іздеспейді? Баласыз өмірдің бос екенін неге сезбейді ол? Ол неге сол іздеу отына Шолпанмен бірге күймейді, бірге жанбайды? Еркек атаулы бала дегенде, ішкен асын жерге қойғанда, Сәрсембай неге бала деп аузына алмайды? Әлде... әлде... жоқ... болмас... болмас... кім біледі... жоқ... ендеше ол неге бала іздемейді? Неге... неге... шынында ол, әлде бедеу еркек пе екен? Тәңірім, Тәңірім... егер ол шынында, ол бедеу болса... бала болмау құлшылықтың кемдігінен, құшақтың салқындығынан болмай, Сәрсембайдың өзінің беде-

улігінен болса! Бес жылдан бері Шолпанның жүрегіне түскен жара мәңгі жазылмайтын жара болғаны ма? Жайнамаз үстінде төгілген ыстық жастар, жалынды құшақтар, отты сүйлер бір әсерсіз желге кеткені ме? Бала деген құр сөз болып, сағым-қиял болып қалғаны ма? Енді қалған өмірдің жапырағынан айрылған қайыңдай жап-жалаңаш болып озғаны ма? Жалынды махаббатпен қосылған өмір қиюы кеткен екі ағаштай бір-бірінен бірте-бірте айрылмақшы ма? Заулап жанған махаббат бірте-бірте бәсеңдеп, бықсып сөнбекші ме?.. Махаббат сөнсе, өмірде не қызық қалады?...

Сөз жоқ, Сәрсембай – бедеу. Сондықтан бала жоқ. Бала жоқ болған соң мен бақытсыз... мен бақытсыз болғанда Сәрсембай бақытты ма? Оның жүрегі жанбай ма? Өзінің екі өмірді улаушы екенін ойлап, оның жүрегі жанбай ма? Қартайған күнде өмірді жылытатын от – бала оған керегі жоқ па? Сөз жоқ, мен бақытсыз болсам, Сәрсембай да бақытсыз.

Ендеше осы батып бара жатқан, өмір кемесін бақыт жарына кім сүйреп шығара алады? Шолпан. Жалғыз Шолпан. Бір өмір үшін емес, екі өмір үшін Шолпан осыны істеуге міндетті. Шолпан бала табуға міндетті. Теңізден терең, таудан зор күнә қылып болса да, ол бала табуға міндетті.

Ізгі тілек үшін істелген күнәні Жасаған кешпес пе екен? Жоқ, Құданың рақметі мол, ол кешеді. Тәңірі кешер-ау, бірақ адам кешер ме? «Ұрлық қыл да мал тап, Ойнас қыл да бала тап». Осы мақалды шығарған кісіге лағнет жаусын! Лағнет!.. Жасаған-ау, бір өзің кеше гөр, бір өзің!...

Шолпанның осы күнәлі ойлармен уланып, ыстық жасқа шомылып жатқаны Сәрсембайға тигенінің сегізінші жылы еді...

III

Май айы. Ауыл қыстаудың жанына жылжып қана қонған. Шаршы түс мезгілі. Кішкене жел бар. Маса жоқ есебінде. Көкте көкала торғын бұлттар маужырап қалғып, ерініп қана әлдеқайда жылжып бара жатыр. Ауада алтын торғын оралып жүрген сықылды... Желіде еркелікпен тартылып, мойнының ауырғанына қарамай қиястанып асау құлындар тұр. Олардың жанында құйрығы мен арқасын анда-санда салмақпен сипап тұрған сақа биелер.

«Құлыным-ау, құр мойның ауырады, қиястықтан пайда жоқ» деп ақыл үйреткен сықылды. Құлынның алды-артына түсіп: «Бұ не болды саған? Не болды саған, құлыным?» – деп абыржып қулықтар жүр. Қулықтардың бұл мінезін ұнатпай, «өй, елпендеген сорлы, сабыр қылсаңшы, ешбір бәле жоқ!» дегендей кәрі айғыр құлағын әлсін-әлсін жымитып қояды. Қой әлі өрістен келген жоқ. Үйшіктегі қарны ашқан қошақайлар «мә-мә» деп зарлап тұр...

Сол уақытта ақ отауының алдында күнге жылынған мысықтай керіліп Шолпан отыр еді. Ол бір нәрсе тігіп отырған сықылды. Бірақ шынында ол тігіп отырған жоқ. Үш айдан бері аруақтай артынан қалмай жүрген күнәлі ойларын ойлап отыр еді. Бір ай болады, Шолпан күнәға белін берік байлаған. Ізгі тілек үшін ізгі күнә істеуге, бір бала үшін жан жары Сәрсембайға қиянат қылуға ол ойын бекіткен. Сәрсембай бүгін қонаға қалаға шығады. Әйтеуір істейтін болған соң ұзаққа созып умен құр улана беруде не қасиет? Жарайды, соза беруде қасиет жоқ, бірақ лайық кім бар?

Болашақ балаға ата болуға лайық кім бар? Жылқышы Адамқұл... Дұрыс, құлмен жүрсе, сыр шетке паш бол-

мас еді, жабулы қазан жабулы күйінше қалар еді. Бірақ... Адамқұлдан қандай бала тумак? Күннен күн, құлдан құл тумак емес пе? Болса, бала құл болмасын, ұл болсын. Бала болса, мұт болсын, мұт болмаса жоқ болсын. Ын-жық, жасық құл баланың болғанынан болмағаны игі... Жоқ, жоқ, Адамқұлы адыра қалсын! Жә, енді кім бар? Ешкім жоқ. Махаббаттың ақ қанатын кірлетуге тұратын әсіресе болашақ балаға ата болуға лайық ешкім жоқ. Шынымен ешкім жоқ па? Шойбай... жоқ... Жұмағали... жоқ... Әзімбай... Әзімбай... Әзімбай қалай бо-лар? Текті атаның баласы, өзі жас, дені сау, сымбатты жігіт. Жасы 18–19-дан артық жоқ шығар. Ұзын бойлы. Екі жауырынына екі кісі мінгендей. Ылғи күліп қана тұратын қой көзді. Жаңа шығып келе жатқан қара мұрты қара жібек сықылды. Ойбай-ау, сол Әзімбайдың өзі үш жылдан бері Шолпанға «жеңге» деп күңкілдеп жүрген жоқ па еді? Әлі ысылмаған жас қой: Шолпанға сөз айтқанда, сақа бозбалалардан естіген сөзді жаттап келіп қана айтушы еді: «Жас жүректің тілегі бір, жібектің түйіні бір»...

Ұршыққа оралған жіптей бас-аяғы жоқ ойлардың дәл осы жеріне келгенде, Шолпанның ерні күлгендей болды...

Дәл сол мезгілде үй артынан Әзімбай шығып: «Жеңге, іске сәт!» деп Шолпанның жанына жантая кетті. Ақын айтқандай, «бетке шықпай қала ма жүрек ізі», Әзімбайды көргенде Шолпан жүрегі аузына тығылып, бір қуарып, бір қызарып кетті. Шолпанға күнә қылып жатқанда, біреу үстінен шығып қалғандай, күнәлі ойларын Әзімбай біліп қойғандай көрінді.

– Ерте-кеш қолыңнан бір іс түспейді-ау, жеңге. Тігіп отырғаның не? – деп, Әзімбай Шолпанның тізесінің үстіндегі көйлекті ұстаған болып, Шолпанның санын шымшыңқырап алды.

– Қойшы, сал жігіт! Бір түрлісің-ау!.. Жақсы ағаң бүгін қонаға қалаға шықпақшы еді. Соның бір көйлегінің жеңін ұштап отырмын. Сені де қалаға жүреді деп еді ғой.

– Жақсы ағам бүгін қалаға жүре ме?.. Жә, жеңге үш жылдан бері айтып жүрген сөзім өмір бойы аяқсыз қала ма? Жүрегің бір елжіреуді, аяуды білмейтін тас екен!

– Тағы бастадың ба? Сал жігіт, мені әуре қылып не қыласың? Анау пісіп тұрған қыздарға сөз айтсаңшы.

– Мен сенен қыз сұрадым ба? Саны көп, сапасы жоқ қыздары құрысын. «Орамал тастайды ғой теңдесіне» дегенді білмейсің бе?

– Жиырмаға жетпей алжысайшы. Сегіз жыл біреуге қатын болған сенің теңің мен бе?

Осы сөзді айтып күліңкіреп, көзін ерке мысықтай сығырайтыңқырап сынап, Шолпан Әзімбайға қарады. Шолпанның мынау сөзінен, мынау көзқарасынан сасыңқырап, тығылыңқырап қалған Әзімбай:

– Жоқ. Жақсы көрген дегенім ғой. Тәңірі, неше жыл қатын болса да, бала таба алмаған әйел кәрі бола ма?..

Өзінің мынау сөзінен Әзімбай, тіпті тығылып қалды. «Бала» деген сөзбен Шолпанның жүрек жарасына тиіп, оны өзінен алыстатып алғанын сезіп, Әзімбай үзілген сөзді енді жалғап алып кетуге шамасы келмей, сөз орнына қолымен Шолпанның сол жақ санын қысып-қысып қойды.

Шолпан санынан Әзімбайдың қолын алды да, көйлекке қарап біраз ойланып отырып:

– Жақсы көргенің рас шығар ғой, бірақ жақсы ағаңның көзіне қалай шөп сал дейсің? Балалардың: «Ұрлық қылайық, қылсақ қылайық, Құдайды қайтеміз?» дегеніндей, Құдайды қайтеміз?.. Және сен жассың. Аузыңа да ие бола алмайсың ғой...

Мынау сөздерді айтқанда Шолпанның қара көздері тұңғыық түпсіз теңізге айнала бастады. Әзімбайдың көздерінде есалаң от ойнай бастады. Әзімбай күнә, Құдай деген жаққа аяқ баспай, бар түйін соның сөзінде тұрғандай-ақ, асығып-сасып өзін бекітуге кірісті.

– Сыр шашып мен бала ма? Жоқ, саған қаспын ба? Әй, жеңге-ай, менің жақсы көргенімді білмейсің ғой... Жә, үш жыл бойы сүйрегенің де жетер. Бүгін түнде келейін бе?.. Келем...

Әзімбайдың қолы жеңі ұшталып жатқан Сәрсембайдың көйлегінің ғана үстіне емес, Шолпанның өз көйлегінің үстіне барып қалып еді.

– Жарайды... бірақ... жарайды...

– Бір сүйгізші!..

– Сабыр қылсайшы. Әне, біреу келеді...

– Сал жігіт, үйге кіріп ас ауыз ти...

Жібек майдың сұлу түні. Көкте бір бұлт жоқ. Қара көк барқыт кең көкте ойменен, мұңменен, салмақпен ақ алтын ай жүзіп барады. Не іздейді екен ол? Жарынан айрылған әйел ме екен? Баласынан айрылған ана ма екен?.. Қыстаудың сыртындағы сулы шілікте көлбақалар шулап жатыр. Бақ-бақ-бақ. Не дейді екен олар? Жан керек, жар керек, бала керек дей ме екен? Көл бойынан дамылсыз: «Құдірет-ау, Құдірет-ау» деген дауыс естіледі. Өмір бойы Құдіретті аузынан тастамайтын қандай ауыр күнә істеді екен ол құс?..

Төсек ағаш үстінде Шолпан жатыр. Жатар алдында иісті сабынмен жуынған, сандықтан жаңа көйлек алып киген. Ол кім үшін жуынған? Кім үшін киінген?

Кімді күтеді ол? Әзімбайды күтеді. Сегіз жыл бал алысып тұрған, еш шай деспеген жан жары Сәрсембайдың көзіне шөп салу үшін Әзімбайды күтеді. Не үшін? Бала үшін! Жасаған-ау, өзің кеше гөр, кеше гөр... Аяқ

даусы... Есікті ашып үйге кірді... Әзімбай... Тура төсек ағашқа келе жатыр... Шолпанда үн жоқ. Мойнына құрық түскен құландай денесі дір-дір етеді. Жүрегі дәл аузында тұр. Бір үн шығарса-ақ жүрегі аузынан атып шығатындай. Денесінің бір жері мұз. Түлкі алған жас тазыдай екі иінінен демін алып, жалма-жан шешініп, Әзімбай көрпеге кіріп келе жатыр.

Тап сол минутта, тазының көздеріндей, Әзімбайдың көздері де қып-қызыл шығар. Шолпан «ой, кет!» деп айқай салып жіберуге ойлады. Жоқ, үні шықпайды. Әзімбай көрпеге кірді де, «жеңге» деп жұлмалай бастады. Шолпан соққы жеген адамдай сыбырлап: «Сал жігіт, кішкене жай жата тұрсаңшы...» деді. Ол күнә есігінен кірер алдында жүрек жарасын Әзімбайға ашпақшы еді. Жанын жеген жегіні суырып алып Әзімбайға көрсетпекші еді. Туғаннан бері қиянат жолына баспай, тас болып келген жүректің не үшін бүгін жібігенін айтпақшы еді. Оның іздегені отты, жынды құшақ емес, бала екенін білдірмекші еді. Әзімбайды өз қасіретіне ортақ қылмақшы еді... Бірақ Әзімбай оны тыңдаған жоқ. Қоян қуған төбеттей көрпеге кіргеннен-ақ аласұра бастады. Бір ауыз сөзге келместен Шолпанның денесін умалай бастады... Ойын бітті... Шолпан сұлап жатқан өлік сықылды жатыр еді... Есалаң, мас Әзімбай мас ойынмен әуре болып жатқанда, Шолпанның бота көздерінен мамық жастыққа ыстық мөлдір жас сорғалап жатыр еді. Әзімбайдың Шолпанның жанымен, көзінен аққан жасымен ісі болған жоқ. Өзімен-өзі әуре, Шолпанның денесімен әуре... Шолпанның басы астындағы мамық жастық шылқылдаған су болды. Түн ортасы ауған кезде су жастыққа беті тиіп, Әзімбай: «Өй, сен неге жылайсың? Пірәдар десе, пірәдарсың-ау», – деді. Есалаң Әзімбайдың Шолпанды ұққаны осы болды...

Таң ағарып келеді... Шолпанның бетінен бір сүйді де: «Енді, мен қайтам, ертең ертерек келем», – деді Әзімбай. Жылап-жылап шаршап талып жатқан жас баладай сұлық жатқан Шолпан: «Жоқ, енді тіпті келме!» деп айтуға оңтайланып еді, бірақ оның іздегені не еді? Бала. Осы бір түннен бала болса жақсы, болмаса... мынау түн өмір бойы Шолпанның мойнында лағынет қамыты болмай ма? Мынау күнә өмір бойы күнә болып қалмай ма?.. Бота көзінен мөлдір жасын жеңіменен сүртіп, Шолпан күбірлеп қана: «Кел, сал жігіт... кел...» деді.

IV

Шолпан екіқабат. Бес жыл бойы санадан сарғайып күткен тілегі болды. Уланған өмір гүлденді. Күнә күнә болып қалған жоқ, күнә сауапқа айналды. Бала біткенін білген кезде қандай қуанып жүрді Шолпан, бір минут қабағы жабылды ма? Күн-түн күлкіден аузы тыйылды ма? Кішкене ғана аулақ қалса, алақанымен қарнын сипап-сипап, сол алақанын сүюші еді, ессіз Шолпан ішіндегі жаны жоқ бір кесек етті ерні күбір-күбір етіп, айналып-толғанушы еді. Ессіз Шолпан! Жә, іздеген жоғы табылды. Басты байлап, естен айрылып, күнәға айдаған кесел жойылды. Енді Шолпанның Әзімбаймен арасын үзбеуі қалай? Шынымен-ақ оның суық жолға түсіп кеткені ме? Шолпанға да ойнастың әдетке айналғаны ма? Жоқ. Ойнасты өнеге көретін, суық жолды әдет қылатын әйел Шолпан ба-ай? Ендеше?! Бұл ендешеге жауап жоқ. Теңіз терең емес, әйелдің жаны терең. Жеті қабат жер астындағы нәрсені білуге мүмкін, бірақ әйел жанының мінезін білуге мүмкін емес. Бір қарасаң, әйел – бала, күйерін білмей отпен ойнайды. Әйел – ердің Тәңірісі, жарата да алады, жоқ қыла да алады, сүйдіре де алады,

күйдіре де алады. Әйел – ердің құлы, табанының астында топырақ болады, ердің көлеңкесіне айналады, өзі жоқ болады. Әйелдің аруағы басса, ер күйеді, жанады. Бірақ өзінің жеке бір адам екендігін ұмытпайды, жоймайды. Ердің аруағы басса, әйел адамдықтан шығып, жоққа айналады. Есінен айрылады. Тілі байланады. Әсіресе әйел бұзық жанды болмаса. Ол уақытта мұндай әйелдің ердің көңгіш күңі болуында еш дау жоқ.

Шолпан осындай әйелдің бірі еді. Жанынан денесі, денесінен жаны айрылмайтын. Кімге берілсе де, жан-денесімен түгел берілетін әйел еді. Әзімбайға денесін уақытша ғана беріп, жанын аман алып қаламын деп ойлады Шолпан. Бірақ ой мен ісі біріне-бірі қабыспады. Үш-төрт айдың ішінде Шолпанның жаны да Әзімбайға құл болып, берік байланып қалып еді. Дұрыс, Шолпанның жаны Әзімбайдан айрыла алмағанға бала іздегеннен аз азап шеккен жоқ. Ежелден көз жасына сараңдық қылып үйренбеген Шолпан бұл туралы да талай түндерде жылады. Бірақ көз жасымен жанды түзетіп бола ма? Шолпан да болдыра алмайды. Әзімбайды көргенде басы айналғандай болып, денесі дірілдеп, тілі күрмелуші еді. Денесінде ыстық қан ойнаған мас Әзімбайдың жансыз нәрседей жұлмалап, умалауына қалай көнетінін Шолпан өзі де білмеуші еді. Шынын айтқанда, есалаң Әзімбай тілге келуге, ойлауға мұрша да бермеуші еді-ау. Жарайды, не болса да Жасағанның жазуы шығар, іштегі баланың атасы болғандықтан. Әзімбаймен араны үзу[ге] тиіс емес те шығар. Күнә да емес шығар. Сәрсембай некелі ері болса, Әзімбай – баласының атасы: Жасаған өзі кешірер. Бірақ мынау жегідей жайылып бара жатқан өсекпен қалай күреседі Шолпан? Жас Әзімбай. Мас Әзімбай. Есалаң Әзімбай! Мынау сырды тырнақтай жа-

сыруды білмейді. Кісі бар-ау деп айылын жиюды білмейді.

Көрінген жерде күшіктей арсалаңдап жатқаны. Жолыққан жерде жұлмалап жатқаны... Өсегі құрғыр жайылғаннан жайылып барады. Пірәдар келін қар келін деп аталса, Шолпан жұртқа не бетімен қарар? Анау күні енесі: «Осы, келін, Әзімбай сенің отауыңа неге қылжыңдап келе береді?!» – дегенде, Шолпан жерге кіріп кете жаздады-ау! Жұрты құрысын. Енесі құрысын. Өмірі құрысын. Сәрсембай... жанынан жақсы көрген Сәрсембай... Сол Сәрсембай Шолпанға баяғыдай ма? Неге ол бұрынғыдай жадырап жүрмейді? Неге ол ылғи ойлы? Екі жанды байлаған жібектен нәзік махаббат жібі үзілген сықылды емес пе?... Баласы құрысын, баласы! Сүттен ақ махаббатты, балдан тәтті өмірді улаған баласы құрысын! Сегіз жыл бойы «сен» деген Сәрсембай бір жылы сөз айтудан қалды. Қит етсе, сынықтан сылтау тауып, балағаттап тастайтын болды. Балағаттың аяғы жекуге, қамшыға айналып бара жатқан жоқ па? Күні кеше Сәрсембай Шолпанды неге ұрды? Бұрын барлық дүниесі суға ағып бара жатса ләм-лим демейтін Сәрсембай Шолпанды неге сілейтіп салды? Не үшін?

Бір шыны аяқ шоқыры қолдан түсіп кетіп сынған үшін! Сол үшін бе? Жоқ. Әзімбаймен ойнас қылғаны үшін! Ұрам деп айтып ұрмайды. Неге ол аузына тас салғандай үндемейді? Ол бірдеңе десе, Шолпан да айтар еді. Өзінің не үшін күнә қылғанын, бала үшін ойнас қылғанын айтар еді. Жоқ, үн жоқ. Балағаттау бар, тепкілеу бар. Махаббат жібі үзілді. Өмір бұзылды. Бәріне лағнет жаусын! Өмірді улаған сол іштегі балаға лағнет жаусын!..

Талай түндерде мынау түйінді шешу үшін қасіретпен сарғайған Шолпан талай ой теңізіне кірсе де, ой түбіне

жете алмады. Мынау жанды жеген жұмбаққа: «Орта-сында екі оттың, мені, Тәңірім, қор еттің», деп зарлаудан басқа жауап таба алмады. Сәрсембаймен екі ара шиеленіскеннен шиеленісе берді. Екі жанның арасы алыстағаннан алыстай берді. Бірақ дүниеде адам таппаған жұмбақты заман таппақ. Адам құрығынан құтылғанмен, заман құрығынан құтылып кететін еш нәрсе жоқ. Сәрсембай мен Шолпан арасындағы мынау түйінді де ұзатпай заман өзі шешіп берді.

Сентябрь жұлдызының соңғы күндері. Ауыл қыстаудың ғана алдында отыр. Салқын түн. Түсі суық сұр бұлттар аспанда бір-бірімен жарысып бара жатыр. Жердің бетін аппақ кебіндей болып боз қырау жапқан. Арба астында байлаулы жатқан бұзаулар тоңып, анда-санда «мө-мө» дейді. Олардың жандарында қарны кебежедей болып жатқан сиырлар еш нәрсені елең қылмай «пыс-пыс» етеді. Сәрсембай бүгін таңертең ғана қалаға мал айдап кеткен. Отауда, төсек ағаш үстінде шыт көрпеге оранып Шолпан жатыр. Оның қойнында ерке баладай көлденеңдеп жатқан Әзімбай қор-қор етеді. Шолпан да ұйқыда... Арбаның тысырлағанындай бір дауыс. Шолпан селк етіп оянып кетті. Сүйкеніп жатқан сиыр ма екен?.. Жоқ. Арба. Арбалы. «Әзімбай!..» «Ім-м-м-м-е-е», – деді Әзімбай. Шолпан тағы: «Әзімбай! Әзімбай!» – деп бір рет айтты да, сөздің пайдасыз екенін біліп, Әзімбайдың санын шымшып келіп алды.

– Ой, сені жын соғып кетті ме?

– Ойбай, масқара болдық, бір арба келе жатыр. Тұршы. Кетші. Жақсы ағаң болмаса игі еді...

– Мынау есінен адасқан шығар! Ол ұшып келе ме?

– Ойбай, тұр деймін, тұр. Әне, келіп қалды!.. Әзімбай жылжып шығып, үйдің артына қарай жүре бергенде, есік артында Сәрсембай арбадан түсіп жатыр еді.

– Бұл кім-әй?.. – деді Сәрсембай.

«Мен» деген жауап орнына қыстау желкесіндегі шілікке қарай жүгіріп бара жатқан Әзімбайды көрді. Сәрсембай атты доғармастан үйге кіріп, үстіндегі қаптал күпіні жұлып тастай беріп, қолындағы құнтпен төсек ағаш үстінде жатқан Шолпанды шықпырта бастады. Жүрегі аяуды ұмытқан шақ еді. Көзін қан жауып кетті. Еш нәрсені көрмеді, еш нәрсені ойлай алмады. Ақылын ашу биледі, қолын құнт биледі. Шып-шып-шып... шып. Көрпенің астында жатқан Шолпанда тірлік белгісі жоқ. Өлген адамдай сұлық жатыр. Шолпанның бұлай жатуы Сәрсембайдың зығырданын тіпті қайнатты.

– Ah-h, иттің баласы!.. – деп Сәрсембай қолындағы құнтты лақтырып жіберіп, шыт көрпені жұлып тастап, көзінен жасы бұршақтап жатқан Шолпанды қолынан сүйреп, төсек ағаштан жерге түсірді де, тепкілей бастады. Шолпанда ләм-мим деген бір сөз жоқ. Жеңіменен көзін сүрте береді. Басы тепкіленді, арқасы тепкіленді, қабырғасы тепкіленді. Үн жоқ. Етіктің өкшесі өкпеге тиген кезде «Ах-ах!» дейді Шолпан. Тағы үн жоқ. Өкше ішке тиді. Шолпан алақанымен ішін басып: «Бала!..» – деді. Мынау сөз Сәрсембайды құтырған қасқырдан бетер құтыртты.

– Иттің ғана баласы, мен сенен бала сұрадым ба?.. Мен саған ойнас жасап, бала тауып бер дедім бе? Сен иттің адал ісімді арамдап жүргеніңе жарты жыл болды ғой!.. Шығарма дыбысыңды!.. Өлтірем мен сен итті! Өлті-рем! Күнде күйгенше, бірақ күйейін!.. Өл ит, өл!..

Сәрсембай мынау сөздерді айқайлап айтқандықтан, ауылдың бәрі-ақ оянып қалып еді. Алдымен үлкен үйден жаман күпісін жамылып сүйретіліп Сәрсембайдың кәрі шешесі келді. Оның артынан іле-шала, жалаңаш етіне байының ескі жеңсізін киген, жыртық ішкі киімінен ті-

зесі жылтылдап, көрші бадырақтың қатыны келді. Екеуі де есіктен ойбай сала кірді.

– Ойбай-ау, кісі өлтіресің бе, ойбай?.. Балам-ау, ақылмен іс қылсайшы...

– Ақылдарың өзіңе, жұмыстарың болмасын. Өлтірем бұл итті, өлтірем!..

Кемпір мен қатын арашаламақшы болды. Ойбайласты, елбелеңдесті, біреуі қолмен қағылып кетті, біреуі аяқпен соғылып кетті. Болмады. Беті құп-қу, көзі қып-қызыл болған Сәрсембай тепкілеуден тоқтаған жоқ. Шолпанда тірлік белгісі жоқ. Бір кәлима сөз жоқ, дем де алмайтын сықылды. Өлде талып жатыр, әлде біржола өліп қалды?.. Екі қатын өздерінен еш қайрат болмайтынына көздері жеткен соң ауылды жимақшы болды. Бадырақтың қатыны есік алдына шығып:

– Ойбай-ау, ойбай! Өліп қалдыңдар ма? Келсеңдерші! Мұнда кісі өліп жатыр! – деп ойбай салды.

Өздері үрпиісіп отырған ауыл мынау ойбайды естіген соң үйлерінен жүгіре шықты. Кимешегін қисық киіп, аяғына кебіс іле салып шыққан қатын, қақырынып-түкірініп, ауылды басына көтерген отағасылар, мәсісін қоңылтаяқ киген, өзінен-өзі ұялатын келіншектер. Кең қоныш етік, кең қолтық қаптал киіп. дамба­лының ауы салақтап, семіз болмаса да семіз адамдай талтаң-талтаң басатын жаңа атқа мініп келе жатқан кісімшіктер... Сырыған ақ сұр бешпетін киіп, қолына асасын алып, зекет жиып жүріп, бір үйде қонып жатқан Темір қожа да келіп қалды. Ауылдың жиылуын күтпей-ақ, бадырақтың қатынының ойбайы шыққан соң Сәрсембай ұрудан өзі-ақ тоқтап еді. Шолпанда тірлік әсері жоқ, сұлық жатыр. Үстіндегі көйлек пара-пара. Денесі, беті, басы – бәрі қан. Аузынан да, мұрнынан да қан кетіп жатыр. Сәрсембай төсек ағаштың үстіне шығып отырды... Ой жоқ, ес

жоқ, қан жоқ, сөз жоқ, тіл жоқ. Оның өзі де талықсыған сықылды еді. Есіктен халық ағылып кіріп жатыр.

– Мына шіркін, есінен адасқан шығар, – деді біреуі.

– Ойбай, бетім-ау, өліп қалған жоқ па? – деді екіншісі.

– Өлсе, өлсін қар неме! – деді үшіншісі. Азан-қазан, абыр-сабыр. Темір қожа Шолпанның білегінен ұстады да: «Су бүркіндер!» – деді. Біреуі алып келіп су бүркіді. Әлдене уақытта Шолпан дем алып, болар болмас: «Алла...» деді.

– Алладан садаға кет, иттің баласы! – деді Сәрсембай.

– Сәрсенжан, шырағым, сабыр қыл. Әйел ұрмайтын ер болмайды, бірақ...

– Тақсыр, сіз бұл араға кірмеңіз. Өлсін ол ит, өлсін!..

– Сәрсенжан, ақылыңа қайт, кісі өлтіру...

– Әйтеуір, ол маған қатын болмайды. Талақ болсын, Талақ! Талақ!

– Сәрсен, ашу дұшпан, ақыл дос, сабыр қыл. Пәлен жыл еш шай деспеген қосақтан айрылу оңай емес. Заты адал ас арамға айналса, қайтадан адалдап алу шарифатта да, табиғатта да бар нәрсе... Мысалы, әйелдің олай-бұлай оғаш мінезі білінсе, оны шешіндіріп, төбесінен қырық шелек суық су құю керек дейді шарифат...

Қожаның аузынан мынау сөз шығар шықпаста-ақ, бес-алты қатын жаңа есін жинап келе жатқан Шолпанды сүйрелеп ала да жөнелді...

Сентябрьдің салқын түнінде қараңғы шорам үйде бес-алты қатын тырдай жалаңаш шешіндіріп, сүйемелеп ұстап тұрғанда Шолпанның шала-шарпы есі бар еді. Бір қатын тістеніп келіп, үлкен темір шелекпен мұздай суық суды Шолпанның басына құя салды. Үн шығармады, бірақ селк ете түсті Шолпан. Тап сол секундта Шолпанның миында біткен өткен өмірі нажағайдың отындай жарқ етіп өтті...

...Жаңа шолпы тағып, сол шолпыны әдейі сылдырату үшін жүкті әдейі қайта-қайта бұзып жиғаны... Апасынан жалынып сұрап қыз ойнаққа барулары... Сәрсембайдың босаға аттағалы келгені... Бірінші түн... Үшкірген қожаның бұқа көзі... Әзімбайдың қара мұрты... Тістенген қатын күбірлей-күбірлей екінші шелек суды құйып жіберді. Шолпан болар-болмас: «Алла...» деді...

– Қар бетпақ, саған Алла не керек?! – деді бір қатын.

– Ештеңе етпес, қарағым, жастық та... Құдай таупық берсін, – деді екінші біреуі.

Шолпанда басқа сөз болған жоқ, ой да жоқ еді. Денедегі қанның мұзға айналуымен ой да күңгірт тартты, сөнді. Шолпан көзін жұма берді. Үшінші, төртінші, бесінші... шелек. Біразға дейін суық суды құйып жібергенде, дене селк етіп кеткендей болып тұрды. Біраздан о да бітті...

Ертеңіне түс кезінде Шолпан күшпенен көзін ашып, сыбырлап:

– Балам қайда?.. Әлгі неге келіп бір көріп шықпайды? – деді де, көрпенің бұрышын құшақтағандай болып, ерні беу-беу дегендей қимылдап, сұлық болып тағы талып кетті.

Күнмен таласа Шолпан өмірменен қоштасты.

АЛАТАУДЫҢ ЕТЕГІНДЕ

Піспектен шығып, Арасанға бет алып Алатаудың етегіне жеткенімізде күн батып бара жатты. Тап көз алдымызда – атақты Алатау. Аждаһадай бір иіріліп, сиқыр соғып, мәңгілікке қатып қалған мылқау дәу сықылды. Алыста көрінген қарлы таулар таза меруерттен тізіп жасаған хандардың тақтарындай батып бара жатқан күннің қызыл сәулелері түсіп, меруерт тақтардың үстіне жақұттан тарам-тарам жол жүргізілген сықылды. Бергі қабаттағы қары жоқ қара таулар тұнжырап, түнеріп ойысқа қарай төніп келе жатқандай. Күн батып қараңғылық қоюланған сайын таулардың тамаша көрінісі жат бола берді. Алақандай жазық Арқада өсіп, бұрын мұндай асқарды жақыннан көрмеген бізге ақшашты Алатаудың айбаты көңілімізге белгісіз бір сектену салғандай еді...

Бір мезгілде шүү-шүүден басқа үн шығармай келе жатқан екі жәмшіміз (жемшік) біріне-бірі қарасты да біреуі бізге:

– Бұдан былай енді ылғи өрге жүреміз және жол бір арба зорға сиятын тар болады, жазатайым болса, түбі жоқ жарға құлап кетуге мүмкін. Ренжімесеңіздер, осы араға түнесек қайтеді? Мына жолдың дәл үстінде қырғыздың ауылы бар. Шәй-май ішем десеңіздер қайнатып береді ғой, – деді.

Біз жәмшілердің сөзін мақұлдадық. Жәмшілердің аттарын аясақ та, қорықсақ та тауға түнде кіргіміз келмеді. Және тауды күндіз көріп баралық дедік. Әсіресе бұрын көрмеген қырғыздың ауылын көруге асық болдық, сөйтіп ауылға бұрылды.

Біз бұрылған ауыл үш-ақ үй екен. Ортадағы бозша үйге түстік, қарсымызға қолына бала көтерген орта

жастағы бір әйел шықты. Шықты да, жөн-жол сұраудың орнына қарсы қарап тұрып, тыр-тыр қасынды. Біз құдайы жолаушы екендігімізді айтып, үйдің жанына түнейтіндігімізді білдіріп, шай қайнатып беруін сұрадық. Әйел әжептәуір тыжырыңқырады да, мұрнынан «пыс»-қа ма, «пыш»-қа ма ұқсас бір дыбыс шығарып, үйге кіріп самауырға су құя бастады. Біз үйдің жанына киіз төсеп отырдық. Үй көнетоз киіз үй. Іші кедей, мәңгі жуылмаған ыдыс-аяқ. Өмір бойы көз жасы сүртілмеген сағалсағал самауыр. Басында сөзге сараң үй иесі әйелден біз оны-мұныны сұрай берген соң бірте-бірте үні шығайын деді. Ерінің бір жұмыспен тауға Сусамырға кеткенін, жаз шығысымен елдің малдылары тауға Сусамыр жайлауына көшіп кетіп, етекте кедейлер, диханшылар ғана қалатынын, ерінің «құлақтарға» ерегісіп, екі жылдан бері «батырақ» болып жүргенін үйге кіріп-шығып жүріп бізге сөйлеп берді. Қатын ері туралы сөйлегенде ылғи ерінің атын атап сөйледі. Қатынның мұнысы біздің жолдасымыздың біреуіне ерсірек көрінді білем:

– Бәйбіше, қырғыз-қазақтың әйелі ерінің атын атамаушы еді. Сіз манадан еріңізді атап отырсыз, мұның мәнісі қалай? – деді жолдасымыз.

– Шырағым, бұрын біз де атамайтын едік, мына батырақ болғаннан бері еріміздің атын атап, «сен» деп сөйлейтін болдық, – деді қатын.

Ол арада самауыр қайнап, шай ішуге кірістік. Қатынмен әңгімеміздің өрісі артық ұзап кете алмады. Біраз үндемей отырдық. Жан-жақты қою қараңғылық бүркеп, ауа бірталай салкындаған еді. Жанымыздағы үйір-үйір болып жатқан асқар ертегінің алыбындай қалғып, ұйқыға кеткен сықылды еді. Қараңғылық сол мелшиген мылқау

қара таулардың қойнынан жылжып шығып, етекті корғасындай еріп жылжып бара жатқандай еді...

Біраздан көрші үйдің баласы болса керек, біздің жанымызға жасөспірім бір жігіт келді. Келісімен жігітті «ырлап (жырлап) бер» деп қолға ала бастадық. Жігіт жуырда үн шығара қоймады, «ыр білмеймін» деді. Арқасын қиқандатты, басын қасыды, мұрнын сіңбірді, қақырды, түкірді, не керек, бірталай өзі де қажыды, бізді де қажытты, тіпті өкшелеп қоймаған соң, ақыр үн шығарды, сөз бар ғой тез өлеңін айтты.

*Әулиеата Меркіні,
Бірлаттым одан бергіні.
Тілі бұрау қазақтан,
Зекетбай, таппадым сендей селкіні, –*

деп ырлады жігіт, тағы осындай бір-екі ауыз «Зекетбайды» айтты да, тұра салып зытты, біздің де оны тоқтатқымыз келген жоқ. Иссіз отырған соң ермек керек, айналып қатынға келдік. Қатын: «Сендерге кеңес керек болса, мынау үйдегі кемпірді шақырып алып келіп берейін», – деді. Біз мақұлдадық. Ұзамай кемпір келді. Алпыстан асып, еңкейген жұдырықтай қара кемпір екен. Кәрілік бар денесін қаусатқан, жалғыз-ақ екі көзінде бұрын заулап жанған оттан сөнер-сөнбес болып қалған ұшқындар жылт-жылт етіп тұрғандай еді. Кемпір бастан-аяқ жөнімізді сұрап болған соң, оны ақырын сөзге алып кірдік.

Кемпір бір қыздың жайын кеңес қылып сөз бастады. Біздің ұққанымыз біреудің қызы айттырылған жеріне көңілі толмай, өзі ұнатқан біреумен қашыпты. Одан ел қанша қуғын-сүргін қылып, айырып алса, қыз «дүние-

де тірі жүрмеймін» деп у қорғасын (у шөп) ішіп өлгелі жатқанда шешесі тірілтіп алады. Не керек, қыз қанша бұлқынса да, елдің талқысына шыдамай, зарлай-зарлай көңілі қаламаған елге барады, барғанымен не керек, барған түні ауылдың жанындағы шоқыдан жарға құлайды. Сонан ауруға айналып барып өледі...

– Үкімет араласып, қыздың басына бостандық алып беріп сүйгеніне қоспады ма? – деді біреуіміз.

Кемпір басын қалтақтатып, біраз отырып:

*– Ақ қоян қашар беркіне,
Ақсұңқар қоймас еркіне,
Қыз қуанар қызыл шырай көркіне,
Қырық жылқы қоймас еркіне, –*

деді. Басқа сөз айтқан жоқ. Кемпірдің әңгімеге аузының ебі барын байқаған соң сөзді өткен күнге бұрды. Қырғыз-қазақтың жақын-жаттығын сұрадық.

Кемпір баяулап сөзге кірісті:

– Шырақтарым, бұрынғы заманда Алаш аға деген адам болыпты. Сол Алаш ағаның екі ұлы бар екен: үлкені – қырғыз, кішісі – қазақ. Қырғыз сотқар, тентек екен, қазақ момын, аңқау екен. Алаш ағаның тұңғышы қырғыз ерке болып, жасында шолжаңдап тілін бұрап сөйлеп, өскенде де сақаулау болып қалыпты. Қырғыз бен қазақ тете өскен, аға-іні бірін-бірі сықақ қылғанда қазақ қырғызды «сақау қырғыз», қырғыз қазақты «маңқа қазақ» дейді екен. Осы сықақ қырғыз-қазақ арасында әлі бар ғой. Сөйтіп, қырғыз-қазақ ер жеткен соң қартайып келген Алаш аға екі ұлына енші бермекші болыпты. «Сендерден басқа кім бар, бар дүниені

қақ бөліп алындар», – депті. Мына сөзді есіткен соң тентек қырғыз қақ бөлгеннің жөні осы деп, сабаның құр піспегін ала жөнеліпті. Қырғыз сол кеткеннен тауға шығып кетіпті. Қазақ Алаш ағаның ордасында қара шаңырақта қалыпты. Қырғыз, қазақтың жақсылары бас қосқанда осы күнге шейін: «Біз құр піспек алып кеткенбіз, қазақта алынбаған еншіміз бар», – деп қалжың қылысады. Сабаны алып қалған қазақ ұшан-теңіз бай болғанда, қырғыздың малы артық өспейді және қазақ байдың ұрпағы ұйытқылы ынтымақты болғанда, біздің қырғыз баласы алтыбақан ала ауыз болыпты. Осы күнде де: «Қазақ байдың баласы бұрынғы ұйытқысынан айырылған жоқ», – деседі ғой.

(Кемпірдің: «Қазақ байдың баласы әлі ұйытқысынан айырылмапты», – деген сөзін Әулиеата, Пішпек қырғыздарының бізге ұшырағанның бәрі-ақ айтты. Қырғыздың осы күнгі бір ақсақалы Құлқажы айтады: «Біз бұрын қазақты «алты ауыз аламан ел» деп білуші едік. Қазақтың ұйытқысының берік екенін мынау бостандықтан бері байқадық», – дейді. Бұл сөздер Әулиеата, әсіресе, Пішпек үйездерінде «Қосшы», батырақ ұйымдарының дұрыс қойылмауынан, осы ұйымдардың атын жамылған бұзақылардың көбеюінен туған болуға мүмкін. Қалайда бұл сөздер қырғыз-қазақ елінің арасы алыстап емес, жақындап бара жатқанын көрсетеді. Жақындық бірін-бірі құрметтен тумақшы ғой).

Кемпірді ескі сөзге қайта салып жіберу үшін ақтабан шұбырындыда қырғыздың бар-жоғын сұрадық.

Кемпір ойланып:

– Оны анық білмеймін, бірақ бұрынғыдан қалған мынадай сөз бар:

*Ол күндерде аспаннан
Қар жаумаған, қан жауған,
Қырғыз-қазақ бірге ауған.
Қырғыз Қусар¹ кіргенде,
Қазақ баласы қайың сауған.*

Кемпір ақтабан туралы басқа сөз айта алмады. Әрі-бері сөйлеп, басты кеңестері байи бергенде, кемпірді жаяу шумаққа (ертегіге) салдық. Жұдырықтай кемпіріміз жаяу шумаққа келгенде жорғалап кетті:

– Бар екен, жоқ екен, аш екен, тоқ екен, тау тобықтай екен, жер тоқымдай екен, ала қарға азаншы, қара қарға қазаншы екен, бөрі бөкеуіл, түлкі жасауыл екен, қаз кернейші, тауық сырнайшы екен, – деп шұбыртып алып кетті кемпір.

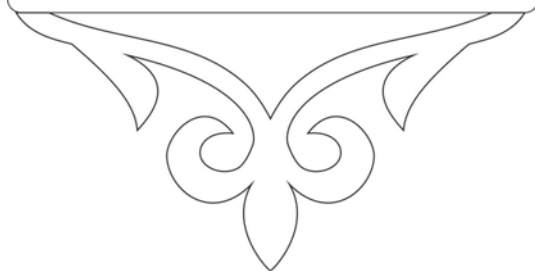
Кемпір бір шумақтан екінші шумаққа көшті. Жаздың қысқа түні жылжып өтіп, таң біліне бастады. Салқын жел есіп, қараңғылықты қамшылап қап-қара болып тұрған таулардың қойнына қуалағандай болды. Алыста намазға тұрған сопының ақ сәлдесіндей, Алатаудың қарлы қиясы ағара берді. Қарсымыздағы жұдырықтай қара кемпір екі көзі жылтырап:

– Солай, шырақтарым. Алаш ағаның қырғыз-қазақ баласымыз ғой, жортқанда жолдарың болсын, маған бірекі қайнатым шай беріңдер, – деді. Шай бердік, кемпір тұрып намазына кетті.

Жарлы құздарға бет алып, Алатаудың қойнына біз де кірдік.

¹ Қусар – Хиссар болса керек, Бұхар жерінде.

АУДАРМАЛАР



КӨҢІЛДЕ ҚАЙҒЫ ҚАЛДЫРМАС (Арабтан)

Көңілде қайғы қалдырмас
Қандай да болса үш нәрсе:
Көкорай шалғын, ағын су,
Әдемі жарың әсіресе.

БАЛА МЕН ҚҰС (Орысшадан)

– Жыршы құс, тілімді алып, келші мұнда,
Жасыл шөп, жасыл ағаш қалсын онда.
Қапаста жаның тыныш отырасың,
Жазы-қыс жейтін ұрық бәрі қолда.
Мен сені жан досыңдай қадірлеймін,
Ерінбей, тамағынды әзірлеймін.
Мөп-мөлдір саф күмістей, тәп-тәтті су
Күнде ерте, жалғаны жоқ: «Әзір!» – деймін.
Ақ құмың керегінше даяр қылам,
Кем-кетік жерің болса, даяр тұрам.
Жаз жетсе – қорқынышсыз, қыс уайымсыз,
Далада мың қорқыныш, суық боран.
Аушы да мылтығымен ата алмайды,
Қаршыға жақындауға бата алмайды.
Күн ұзын жырың жырлап отырасың,
Басқа жан мұндай рақат таба алмайды.
– Жоқ, мырза, бұ мақтаған қапасыңа,

Кірмейтін боран, суық лапасыңа
Бермеймін қалың ағаш, өзен-суды,
Келсе де мың бір пәле бұ басыма!
Жайнаған түрлі гүлмен кең даламды,
Қай жаққа ұшсам-қонсам ен даламды,
Балақай, ас-суыңмен сыйланам деп,
Жанымнан, өз еркімнен құр қалам-ды.
– Кең дала, қалың ағаш, аққан бұлақ,
Сүйкімді маған-дағы жасыл құрақ.
Құсеке, соны ойлашы, суық болса,
Қыласың үсіместей қайда тұрақ?
– Кетемін онда ұшып жылы жаққа,
Қысы-жаз қар жаумайтын біздің баққа.
Қар кетіп, сіздің жақта жылы болса,
Қайтадан ұшып келем ескі таққа.
– Адассаң жазатайым жолдан шығып,
Құр тоңып өлмейсің бе боран соғып?
– Шырағым, оның үшін қорқа қойма,
Жасаған жол көрсетер қайырымы көп.

ЕРТЕҢГІ СӘУЛЕЛЕР (Орысшадан)

Көкте жүзіп жарық күн,
Нұрын шаша бастады.
Оянсын деп жер жүзі,
Алтын сәуле тастады.
Бірінші сәуле ұшты да,
Бозторғайды оятты.
Сескеніп, сасып торғайың,
Жалмаң қақты қанатты.

Көтеріліп аспанға,
Көктем жырын жырлады:
 (Кірісті іске шаттықпен,
 Жалқауланып тұрмады).
«Қалай жақсы ертеңгі
Саф ауада демалу,
 Таза, жақсы ауадан
 Бұ денеге ем алу!»
Екінші сәуле ұшты да,
Барып түсті қоянға.
 Шаттықпенен секірді
 Секситіп құлақ қоян да.
Шықты шөпке секіріп,
Ертеңгі тамақ іздеді.
 Жұмсақ, тәтті сұлы шөп
 Көп ішінен көздеді.
Үшінші сәуле тауықтың
Ұясына дәл түсті.
 «Кукареку» деп әтеш те,
 Қақты қанат, сілкіді үсті.
Тауықтар ұшып ұядан,
Қыт-қытқа басып, шөп-шарды
 Аралап, іздеп бір тынбай
 Арасынан құрттарды.
Төртінші сәуле араның
Ұясына түсті дәл.
 Балауызды ұядан
 Шықты жимақ болып бал.
Терезеге отырды,
Қанатын түзеп оңтайлап.
 Зұм-зұм ұшты, жөнелді,
 Бал жиямын деп ойлап.

Иісі жақсы шөптерден
Ерінбей-талмай бал жияр.
 Өлеңін айтып күңіреніп,
 Жібектей шөпте хал жияр.
Бесінші сәуле түп-тура
Түскен екен балаға –
 Еңбексіз, жалқау, еріншек,
 Істен қашқан шалаға.
Өткір сәуле көзіне
Оятам деп түссе де,
 Айналған, жатқан, ұйықтаған,
 Қыбырсыз дүние көшсе де.

* * *

Ойлап тұрсаң, мінеки,
Дәл осындай біздің жай.
 Сәулесіне білімнің
 Басқа жұрт ашқан көзін-ай.
Өнерлікпен көкке асқан
Көре алмадық азын-ай.
 Жамылдық, жаттық, ұйықтадық,
 Келдік өлер кезіне-ай!

ШАЛДЫҢ ҮМІТІ (Кольцов)

– Ерттеп мінсем бір жүйрік ұшқыр атты,
Шапсам, ұшсам сұңқардай құстан қатты,
Жалпақ дала, кең теңіз бәрін өтіп,
Қуып жетіп, қайтарсам жастық шақты.

Солқылдап жігіт болып кейін қайтсам,
Жаңғыртып ен даланы өлең айтсам!
Қартайғанда, «кет!» деген бұраң белмен
Бұрынғыдай айқасып бірге жатсам!

– Жоқты күтпе. Оқ қайтпас, бір атқан соң,
Қайтып татар нәрсе емес, бір татқан соң.
Ізі жоқ іздеп табар, құр қаңғырма,
Күнбатыстан күн шықпас, бір батқан соң!

ТҮТҚЫН (Лермонтов)

Абақтыдан күтқарып,
Сәулесін күннің көрсетші.
Қаракөз жанға қыз салып,
Қара жал жүйрік ат берші.

Жас сұлуды жүрекке
Қысып әуел сүйейін.
Сонан соң ырғып жүйрікке,
Желдей ұшып гулейін.

Есік берік, әйнек те,
Дариға, бірақ тым биік.
Қаракөзді аулақта
Жатқан шығар жат сүйіп.

Жасыл кырда ерігіп,
Жүгенсіз жүр ғой тұлпар-ат
Құйрық-жалы төгіліп,
Бос ойнақтап, көңілі шат.

Жоқ жұбаныш, жалғызбын,
Жалаңаш тас – айналам.
Шашады әлсіз жарығын
Сөнетін оттай сорлы шам.

Естіледі жалғыз-ақ
Ар жағында есіктің
Күзетші жүр үнсіз, сақ,
Аяғын басқан есеппен.

Әбу Фирастан

Жау женді, берік қамады,
Кісендемін – тұтқынмын!
Тамшылап қаным ағады,
Сарғайтасың өтпей, күн!

Еш дыбыс жоқ, қара түн,
Жұлдыздар әлсіз сәулесін
Шашып тұр... Естіп талған үн,
Таныдым шешем дауысын.

Көптен енді қан жұтып,
Шақырасың, қарт анам.
Тұтқын боп, қолдан ерік кетіп,
Бара алмай тұр жан балаң!

Сабыр қыл, анам, сарғайма
Дамылсыз зарлап күні-түн.
Қуан, қыл шүкір Құдайға,
Иманым үшін тұтқынмын.

КҮН ШЫҒАДЫ ДА БАТАДЫ
(М. Горький)

Күн шығады да, батады,
Абақтым қара әрі тар.
Түнде, күндіз күзетшілер
Тереземді бақылар.

Бақылаңдар, мейілдерің,
Қаша алмаймын мен сорлы.
Жүрек ерікке ұмтылады,
Үзе алмаймын шынжырды.

Ай, шынжырлар, шынжырларым,
Сендер – темір сакшылар.
Үзе алмас та, сындыра алмас
Сендерді асқан батырлар.

Қара қарға, қара қарға
Неге төніп келесің?
Көзің сүзіп, күтпе бекер,
Мен сенікі емеспін.

АРАБТАН

Қаһармен қарғып, шапшып, ақырып ұмтылған,
Арыстанға қарсы шапқан ерлерің –
Барқылдаған бір төбеттен қаймығып,
Қалайша іздер таса, сая жерлерін?!

* * *

Жақсы-ақ, ау, дін, дүние жиылса егер,
Бұл дүние ол дүниеде мақсат табар.
Қу кедей Құдай білмес дінсіз болса,
Аза да, боза да жоқ, босқа шабар.

* * *

Жазғытұрым көл боп жауған жаңбырын
Жомарт ердің бергеніне жете алмас:
Қапшық-қапшық алтын-күміс ер берер,
Тамшылаудан жаңбыр асып кете алмас.

* * *

Тамаша-ау жазғытұрым жеткенінде,
Көк жылап, мазақ қып жер күлгеніндей.
Жайнаған жердің жүзі алтын-күміс,
Сақтық қып ерте Тәңірі көмгеніндей.

* * *

Сопысынба, қара жүрек бол да қал,
Тізе көрсең қара жүрек адамнан.
Көп наданның мәжілісіне кез келсең,
Білем деме, болып көрін наданнан.

* * *

Басқа келген корлыққа
Жалғанда жан шыдамас.
Шыдап тұру зорлыққа
Арлы жанға ұнамас!
Қу қазықты жаны жоқ
Алмасақ егер есепке,
Қорлыққа намыс-ары жоқ,
Шыдайтын жалғыз есек те.

* * *

Сендей сұлу тірі жан
Көргенім жоқ жалғанда,
Сендей бала таба алмай,
Талай ана арманда!

Кемшіліксіз сын-сымбат,
Көп артықсың хордан да.
Жаратылдың еркіңмен,
Еркіңе Құдай салған да!

**ДӘРІГЕР
(Дмитриев)**

Маған айтты бір дәрігер:
– Таба алмассың бір ауру
Ұнамады деп айтқан
Мен істеген ем-дәру.

Ойладым: «Иә, дәрігерім,
Теріс деп ісің кім айтар!
Айтуға да қаратпас,
Өлім келер, тіл байлар!»

**ОРМАН ПАТШАСЫ
(Гете – Жуковский)**

Қараңғы салқын түнде кім
Аяңдамай, желеді?
Жанында жас ұлы бар,

Жолаушы жортып келеді.
Әкесіне дірілдеп
Тығылды бір уақ нәресте.
Құшақтап қысып баласын
Жылытады қарт әке.
«Неге қорқып тығылдың,
Айтшы, көзім қарасы?»
«Көз алдымда жарқ етті,
Жан ата, орман патшасы.
Сақалы оның қоп-қою,
Қара тәж киген Қарахан!»
«Жоқ, жаным, су үстінде
Тұман ғой ол ағарған!»
«Мойнынды бұр, балақай,
Маған қара, нәресте.
Не тілесен, менде бар
Сансыз қызық көп нәсте!
Хош иіске толтырар
Феруза гүлдер маңайын.
Бұлақтарым – меруерт,
Саф алтыннан сарайым!» –
«Жан ата, орман патшасы
Сөйлеседі менімен,
Меруерт, маржан қуаныш,
Береді алтын кенімен!»

«Жаным, жаңылыс естіпсің,
(Береген патша ол неткен?!)
Жел ғой ол жаңа оянып,
Жапырақты тербеткен».
«Келші маған, нәрестем,
Тоғайымның ішінде

Сұлуларым көрерсің,
Көрмеген ондай түсінде.
Ай жарықта сұлулар
Токтаусыз ойнар да ұшар.
Тылсымды ойын, бал шумен,
Сәулем, сені ұйықтатар!» –
«Жан ата, орман патшасы
Шақырды қара қастарын!
Арасынан бұтақтар
Шұлғиды қыздар бастарын!»
«Қорықпа, балам, қараңғы
Түнде жоқ еш корқыныш.
Ол – ақ шашты ағаштар,
Жай ғана тұр ғой тып-тыныш!»
«Жараланды жүрегім,
Ғашықпын, бала, көркіңе.
Енді маған келерсің!
Қоймаспын, сірә, еркіңе!» –
«Жан ата, орман патшасы
Қуып бізге жетті ғой.
Келіп қалды мінекей,
Қысылдым, демім бітті ғой!»
Жолаушы енді қысылып,
Шаппайды, ұшып келеді.
Қайғырады нәресте,
Нәресте жылай береді.
Құйындатып жолаушы,
Үйіне ұшып келіпті.
Бірақ оның қолында
Нәресте жолда өліпті.

**БҰТАҚ
(Мятлов)**

Айтшы, бұтақ, қай жаққа,
Жолың болсын, жүзесің?
Толқыннан таудай қорықпастан,
Теңізді түпсіз кезесің!
Апырм-ай, жаным, байқай көр,
Ашулы теңіз мерт қылар.
Шамаң бар ма теңізбен
«Білгенің кыл!» – деп серт қылар?
Бұтақ дейді: «Теңізден
Сақтану маған не керек?
Мен – құрыған бір дене,
Жоқ енді менде тіршілік!
Ата-анам – ағаштан
Айырды мені жауыз жел.
Енді мейлі айдасын
Тілеген жаққа су, дауыл.

**ЕКІ БЕТІҢ, СҰЛУ ҚЫЗ...
(Гейне – Фет)**

Екі бетің, сұлу қыз,
Розадай ойнап, жанып тұр.
Жас жүрегің бірақ мұз,
Жүрегімді қарып тұр.
Мұның бәрі өзгерер,
Көресің әлі-ақ, сұлу қыз,
Жүрегіңе жаз келер,
Екі бетте орнар қыс.

**АЙРЫЛДЫМ СЕНЕН, ЖАН СӘУЛЕМ
(Гете)**

Айрылдым сенен, жан сәулем,
Көруге енді жоқ үміт.
Бірақ соңғы сөздерің
Кетпейді естен боп ұмыт.

Жапанда жалғыз жолаушы,
Аспанда торғай жырласа,
Көзі көкте, тілегі –
Көріп жақын, тыңдаса...

Мен де сондай қапамын,
Тоғайға, қырға қараймын.
Қайғымен жалғыз күңіреніп,
«Жан-жарым!» – деп жылаймын.

**КҮННІҢ БАТУЫ
(Генрих Гейне)**

Толкыңданған дарияға
Қызарып оттай күн батар.
Жұқа, ақшыл бұлттар
Құрмет қып оны ұзатар.

Қарсыда, кара бұлттан
Қайғылы аппақ туар Ай.
Тұманды көкте жыбырлар
Жұлдыздар ұсак ұшқындай.

Баяғы ерте заманда
Бұларда артық бақ болған.
Ай әйел боп, Күн – ері,
Толықсып тұрған шақ болған.

Нұрлары балқып екеуі
Қосылысқан бір мезгіл.
Айнала жұлдыз – балалары –
Жайнаған өңшең алмас гүл.

Жайнатып бақытын қоймаған,
Өтірік, өсек жайылған.
Көрместей ғып бір-бірін,
Дұшпан қып бұларды айырған.

Осы күнде тәкаппар
Күн көкте жалғыз жайнайды.
Сәулесіне алтын мәз болып,
Күн ұзын көкте ойнайды.

Бақыты мол адамдар,
Көрмеген қасірет жамылып,
Оған еш зат тең қылмас,
Тәңірі қып һатта табынып.

Түн болса, аппақ қайғылы
Қорқып қана Ай туар.
«Апалап» ерген артында
Балалары – жетім жұлдыздар.

Бақытсыз, жанған жас қыздар
Қайғыда оны ес көрер:
Мұңын жырлап аулақта,
Ащы, ыстық жас төгер.

Айнымас әйел көңілмен,
Айбынды Күн күйеуін –
Ұмытқан жок Ай сорлы
Әлі күнге сүйсін.

Кешкі мезгіл көп уақыт
Дірілдер, қорқар, ағарар.
Жұқа бір бұлт астынан
Батқан Күнге ол қарар.

Жүрегі жанып, мұңайып,
Көзінен Күнді батырад.
Айтатындай өтініп:
«Тоқта! Балалар шақырад».

Тәкаппар Күн қарамас
Мұңды Айдың түсіне.
Онан жаман қызарар,
Ашу сыймай ішіне.

Айыпсыз Айға қарамай,
Жатары барып тұл төсек.
Күн мен де Айды айырған
Не қылмас дейсің бұл өсек!

**САРҒАЙЫП КЕЛГЕН ЕГІН
ТОЛҚЫНДАНСА
(Лермонтов)**

Сарғайып келген егін толқынданса,
Жас орман, жел күңіrentіп, әнге салса,
Жапырақтың жасыл ләззатты саясында
Бақшада мойыл қаймақ жасырынса.

Себілген алмас шықпен шын хош иіс,
Сары алтын – ерте, яки қырмызы кеш.
Бір топтың қолтығынан күліп қана
Бас иіп, есендессе күміс ландыш.

Секіріп салқын бұлақ ойнап сайда,
Батырып көмескі түс, тұманды ойға,
Шапқылап шыққан жерін әңгіме ғып,
Былдырлап ақ бетінен сүйгізсе Айға.

Сол уақыт жай табады асау жаным,
Сол уақыт жадырайды қас-қабағым.
Шын бақты тапқандай боп осы жерде-ақ,
Көремін көк жүзінде Жасағаным...

СҰҢҚАР ЖЫРЫ (Максим Горькийден)

Сары бас жылан таудың қиясына өрмелей шығып, бір дем қапсағайда иіріліп теңізге қарап жатты.

Жоғары көкте Күн жарқырап, тау ыстық демін көкке жіберіп тұрды. Төменде толқындар тасқа соғылып жатты.

Таудың қапсағайында, қараңғыда, жан-жағына шашырап, тасқа соқтығып, күркіреп, теңізге қарай бет алып, бұлақ сарқырап жатты.

Ақ шашты алыптай бұлақ көбігі бұрқырап, тауды бұзып, ашумен ұлып, теңізге құлап жатты.

Бір мезгілде сары бас жылан иіріліп жатқан қапсағайға көктен төсі жаралы, қанаты қанды сұңқар құлап түсті....

Сұңқар бір саңқ етіп, жерге құлап, әлсіз ашумен төсін тасқа соқты...

Сары бас жылан сескеніп, жалма-жан өрмелеп шетке кетсе де, біраз байқап тұрып, құстың екі-үш-ақ минут өмірі қалған екенін білді...

Содан соң ол жаралы құстың жанына жылжып келіп, тура көзіне ысқырып қалды:

– Немене, өлейін деп жатырсың ба?

– Иә, өлейін деп жатырмын! – деді сұңқар ауыр уһілеп. – Мен өмірімді ерлікпен өткіздім!.. Мен бақыттың не екенін білемін!.. Ерлерше алыстым мен!.. Мен көкті көрдім... Сен өмірінде көкті жақыннан көре алмайсың! Ей, бейшара!

– Жә, көк деген не? – Бір бос жер... Мен оған қалай өрмелеп шығайын? Маған осы мекенім ұнайды: жылы, демді!

Сары бас жылан ер құсқа осылай деп жауап беріп, ішінен сұңқардың есалаңдығына күліп қойды. Және мынадай бір ой жүргізіп алды: «Ұш, өрмеле – бәрібір барлық зат жерді құшпақ, барлық зат топыраққа айналмақ...»

Бірақ ер сұңқар кенет қағынып, біраз көтеріліп, қапсағайдың жан-жағына көз салды.

Сұр тастардың арасынан су жылап шығып, қараңғы қапсағайда әуе тишу еді, шірік иісі шығып тұрды.

Барлық күшін жиып, қасірет-зармен саңқылдап жіберді сұңқар:

– Уа, дариға-ай! Көкке енді бір көтерілсем!.. Жауымды төсімнің жарасына жаныштар едім... Менің қаныма тұншығып өлер еді ол!.. Әй, соғыстың сайраны-ай!..

«Сұңқардың осынша күңіренуіне қарағанда, көкке шығу тегінде жақсы болуға тиіс-ау» – деп ойлады сары бас жылан.

Ойлады да ер құсқа айтты:

– Сен мына қапсағайдың шетіне жылжып бар да, төменге құла, кім біледі, қанатың қағуға жарап, көксеген көгіңде біраз тұра аларсың...

Сұңқар селк ете түсті де, тәкаппарлықпен бір саңқ етіп қалып, тайғақ таста тырнағы тая-тая жардың шетіне келді.

Келді де, қанатын жайып, кеудесін кернеп бір дем алып, көзін оттай ойнатып, төменге қарай домалап кетті. Домалағанда, тас үстінде сырғанаған тастай, қанатын сындырып, жүнін жұлғызып, тез домалап кетті...

Домалап келе жатқан сұңқарды бұлақтың толқыны қағып алып, қанын жуып, көбікке бөлеп, теңізге зырқыратып алып жөнелді.

Теңіздің толқындары, қасіретпен күрілдеп, тасқа соғылып жатты... Бірақ теңіздің бетінде құстың өлігі көрінбеді...

Сары бас жылан қапсағайда сұңқардың өлімін, оның көкке құмарлығын ойлап жатты...

Жатты да, жанды ылғи бақыт қиялымен еркелететін көк майданға қарады.

– Өлген сұңқар мынау түбі жоқ, қиыры жоқ көк шөлде не көрді екен? Сол сұңқар сықылдылар өлсе де, өздерінің көк көксеулерімен неге жанның тыныштығын алады? Көкте не көреді екен олар? Көкке біраз ғана ұшып шығып, көктің сырын мен де біліп алар едім-ау.

Айтты да, істеді. Дөп-дөңгелек болып иіріліп әуеге атылып кетіп, күн сәулесінің ішінде жіңішке жібектей жарқ ете түсті.

Өрмелеу үшін туған жан ұша алмақ емес!.. Жылан мұны ұмытып, тасқа шып етіп құлап түсті. Бірақ өлген жоқ, күліп жіберді...

– Көкке ұшудың қызығы мынау екен ғой! Қызығы құлау екен ғой!.. Әй, есер құстар!

Жерді білгісі келмей, қасірет шегіп, олар көкке ұмтылады.

Ыстық шөлден өмір іздейді. Ол бір бос жер ғой. Онда сәуле көп, бірақ тірілерге тамақ жоқ, тиянақ жоқ. Тәкаппарлық неге? Теңсінбеу неге? Бұлар оларға, өздерінің тілектерінің есалаңдық екенін бүркеу үшін, өздерінің тұрмысқа жарамсыздығын жабу үшін керек пе? Есер құстар... жоқ, олардың сөзі енді мені алдай алмас... Енді өзім бәрін білем: көкті көрдім мен... Көкке ұштым, көкті өлшеп шықтым, құладым, оныменен қирағаным жоқ, бірақ өзіме өзімнің сенімім артты. Мейлі

жерді сүйе алмайтындар өздерінің есалаңдықтарымен бола берсін. Олардың жел сөздеріне енді сенбеймін. Жер баласы жеріммен болам мен.

Сары бас жылан, сөйтіп, өзіне-өзінің көңілі толып, тас үстінде иіріліп жатыш қалды.

Теңіз жарқырағаннан жарқырап, толқындары қаһармен жерді сабап жатты.

Толқындардың жолбарыстай күңіренуінде ер Сұңқарды жоқтаған жырау бардай.

Толқындардың ұруынан жартастар дірілдеді, қаһарлы жырдаң көк дірілдеді.

Ерлердің ессіздігін жырлаймыз біз!

Ерлердің ессіздігі. Тұрмыстың түпкі түйіні – осы. Ер сұңқар! Жауларыңмен қарсыласып қансырадың... Күн келер – сенің ыстық қаныңның тамшылары тұрмыс қараңғылығында ұшқындай жарқырап, талай ержүректерге жарық пен азаттықты аңсататын от берер!

Өлсең өл! Сен бірақ ерлердің жырларында өлмессің. Жарыққа, азаттыққа жөн сілтейтін айбынды үлгі боларсың! Ерлердің ессіздігін жырлаймыз біз!..

ЖҰРТЫН СҮЙГЕН ЖҮРЕК

Теңізден таудың жалына ұқсаған түсісуық. ауыр, қара бұлт көтеріліп, қырға түнеріп, төніп келе жатты. Оның қиясынан кішкене бұлттар жырылып, ілгері озып, жұлдыздарды бір-бірлеп сөндіріп отырды. Теңіз шуылдап тұрды. Жанымыздағы үзім бауында біреулер сүйіскендей, сыбырласқандай, күрсініскендей... Жат бір иіспен танауды қытықтап, тамырларға тиіп ауа тарайды. Бұлттардан жерге түскен қою көлеңкелер жерде сырғанап, еңбектеп, жоғалып кетіп, тағы көрініп тұрды.

Ай сөніп, оның орнында ақ ақықтай тап қалды. Ол тапты да көшкен бұлттар әлсін-әлсін біржола жоқ қылып, жауып тастап тұрды. Ішіне бір нәрсені тығып, өзі жасырынған сықылды болып, қорқынышты қара түсін алған алыс қырда кішкене ғана зеңгір оттар жылт-жылт етіп тұрды. Бұл оттар кірпік қаққанша жылт етіп, сөніп тұрды. Қырда жоқ іздеп жайылып жүрген бірталай адам әлсін-әлсін шырпы тұтатып, ол шырпыларын жел сол сағатында-ақ үрлеп сөндіріп тұрған секілді еді. Ойды ертегіге қарай бұратын жат зеңгір от тілдері еді бұлар.

– Ұшқындар көресің бе? – деп сұрады менен Изергиль.

Мен қырға қарай қол сілтеп: .

– Анау зеңгір ме? – дедім.

– Иә, солар... Ұшып жүр екен ғой әлі! Жә!.. Мен мына оларды көре алмаймын. Мен осы күні көп нәрсені көре алмаймын.

– Бұл ұшқындар неден? – деп сұрадым кемпірден.

Мен бұл ұшқындар туралы бұрын біраз ертегі естісем де, Изергиль кемпірдің әңгімесін тыңдағым келді.

– Бұл – Данконың жанған жүрегінің ұшқындары, от болып жанып кеткен бір жүрек болған баяғыда... Мынау ұшқындар содан. Мен саған бәрін айтайын... Бұ да ескі ертегі... ескі. Бәрі ескі! Баяғының бай екенін байқайсың ба?.. Бұл заманда еш нәрсе жоқ – баяғыдағыдай іс те жоқ, адам да жоқ, ертегі де жоқ... Бұл неліктен? Қане, айтшы? Айта алмайсың... Сен не білесің? Барлық жастар, сендер, не білесіңдер? Ehe-ehe... Баяғыға қырағы қарау керек. Онда бар жұмбақтың шешуі бар... Міне, сендер қарамайсыңдар да, өмір мәнісін білмейсіңдер... Мен осы күнгі өмірді көрмей отырмын ба? Жоқ, көзім көмескі болса да, бәрін көріп отырмын! Менің көріп отырғаным мынау, осы күнгі адам бар өмірін бақастыққа, ит тартысқа құрбан қылып отыр. Бар өмірін желге жіберіп, өздерін өздері ұрлап тауысқан соң тағдырға жылайды, ол жерде тағдырдың не кінәсі бар? Әркім өзіне-өзі тағдыр! Мен осы күні әр түрлі адам көремін, бірақ қайратты ерлер көрмеймін! Олар қайда? Сұлулар да азайып барады.

Осы заманда қайратты ерлер мен сұлулардың жоқтығы туралы ойға қалып, кемпір жауап іздегендей, қараңғы қырға қарады. Басқа бір нәрсе сұрасам шетке шығып кетер деп, мен үндемей, әңгімесін күтіп отырдым. Себебі – Изергиль өткен күндерін есіне түсіре бастаса, философиясының тегеуріні астында жоғалып кетуші еді. Дұрысы – Изергиль философиясы жүгенсіз, жабайы философия болғанмен, замана ұсталықпен

орап тастаған, бас-аяғы табылмайтын, түрлі түске боялған домалақ жіпке ұқсайтын еді.

Изергиль әңгімеге кірісті.

* * *

«Дәл қай жерде екенін білмеймін. Баяғы заманда бір ел болыпты. Бұл елдің мекенінің үш жағын тірі жан өтпейтін ормандар қоршап алып, төртінші жағы ашық қыр екен. Уайымсыз, күшті, қайратты, қанағатшыл еді бұл ел... Бір мезгіл бұл елдің басына ауыр заман келді: әлдеқайдан бір жат ел пайда болып, бұларды орманның ішіне қарай тықсырып қуды. Орман іші батпақ һәм қараңғы еді. Неге десең: кәрі орман еді, бір-біріне оралып, шырмалып, қалған бұтақтар арасынан күн көрінбейтін еді, күннің сәулелері қою жапырақтар арасынан төменге, батпаққа зорға ғана жол табатын еді. Бұл сәулелер батпақ суға түскен соң, сасық иіс көтеріліп, ел қырыла бастады. Қатын, бала жылауда болып, ерлер ауырды, қалың қасіретке түсті. Қалайда болса, бұл орманнан шығу керек. Шығуға екі-ақ жол бар, не ілгері, не кейін. Кейін жүрсе, алдында – буындық-буындық тамырларын жабысқақ ми-батпаққа терең жіберіп, жуан бұтақтармен бірін-бірі құшақтап, дәу ағаштар тұр. Бұл ағаштар күндіз сұрғылт қара көлеңкеде қозғалмай, үнсіз тастай қатып тұрып, кеш болып от жағылғанда қозғалып, жақыннан халықтың үстіне төніп келе жатқандай болатын еді. Айналадан күндіз-түні серпілмейтін қою қараңғылық ен қырға, жарыққа әдеттенген мынау елді басып өлтіретіндей, таптап тастайтындай болып тұрды. Ал енді, қатты жел ағаш бастарын сабалап, қалың орман қолтығына жаудан жасырынған

елге өлік басында жырау айтқан сықылды күбірлеп күрілдегенде, қорқыныш тіпті күшейетін еді. Бұл ел қайратты болған соң өлімге басты байлап, жеңген жаумен соғысар-ақ еді, бірақ олардың қасиетті тілегі бар еді. Соғыста бәрі қырылса, қасиетті тілек те жарыққа шықпай қалады ғой, міне, сондықтан олар ұзын түндерде батпақтың сасығымен уланып, орманның мылқау күйін тындап, ауыр ойларда болды. От басында осылай ойлап отырғанда, жан-жақта секіріп, үнсіз билеп жүрген көлеңкелер оларға көлеңке емес, орман менен батпақтың жын-перілері ойнап, билеп жүрген секілді көрінетін еді... Ерлер ауыр ойда болды. Жыландай жүректі соратын қасіретті ойлар сықылды адамның жан, денесін еш нәрсе жабықтырып, қажытпақ емес; жұмыс та, әйел де ондай қажыта алмайды. Ойлардан ерлер қажиды. Қорқыныш туып, зорайып, күшті қолдарды кісендеді. Сасық иістен өлгендерді жоқтап және қорқып, құр жаны қалған тірілердің тағдырын ойлап, жылап, азан-қазан болған әйелдердің шуы қорқынышты тіпті күшейтті. Сөйтіп бастап ақырын, соңынан қаттырақ болып, орманда қорқу сөздер де шыға бастады... Өлімнен қорыққан ел, құлдыққа көніп, өздерін де, қасиетті тілектерін де жауларына құрбан қылмақшы болысып қалып еді. Дәл сол мезгілде Данко шықты да, жалғыз өзі барлық елді құтқарды».

Шамасы, кемпір Данконың жанған жүрегінің әңгімесін көп айтса керек: оның аузынан сөздер майда, ұзын жіпке ұқсап төгіліп отырды. Оның қарлыққан, қырылдаған даусынан құлағыма қуғын көрген ел батпақтың сасық уынан ішінде қырылып жатқан орманның шуы естілгендей болды...

«Данко сол елдің сұлу бір жас жігіті еді. Сұлу адам ер болады. Данко жолдастарына, елінің азаматтарына айтады:

– Бір домалап кеткен тасты құры оймен кейін қайтаруға мүмкін емес, түк қылмаған адамға түк те болмайды. Күшімізді неге құр ой мен қайғыға запы қыламыз?! Тұрындар! Орманның ішімен жүріп отырып, шетіне шығайық. Дүниеде шетсіз нәрсе жоқ қой, бір шеті болу керек! Жүрейік! Жә! Ей!..

Халық оған қарады да, оның артық туған ер екенін білді. Неге десеңіз, оның көзінде қайрат пен от жарқырап тұр еді.

«Жол баста!» – деді халық.

Данко бастады».

Кемпір сөзін тоқтатып, қырға қарады. Қырда қараңғылық қоюланғаннан қоюланып бара жатыр еді. Әлдеқайда алыста жылт-жылт етіп тұрған Данконың жанған жүрегінің ұшқындары көзді ашып-жұмғанша шешек жарып, солып тұрған зеңгір гүлдерге ұқсап тұрды.

«Данко елін бастап алып жүрді. Оған бір сенген соң халық артынан тегіс ерді. Машақатты болды бұл жол! Айнала – қап-қараңғы, батпақ қомағай шірік аранын ашып, аяғын аттаған сайын адамдарды жұтып, ағаштар тас қимадай жолды бөгеді. Бұтақтары жыландай бір-біріне оралған, тамырлары жан-жаққа тарам-тарам жайылған ағаштар арасынан әр адам аттаған сайын көп тер, көп қан төгілді. Ұзақ жүрді олар... Орман қоюлана берді, күш кеми берді!.. «Тәжірибесі жоқ жас бізді әлдеқайда алып бара жатыр» – деп, халық Данкоға күңкілдей бастады. Данко жарқын жүзбен, қайратпен оларды бастап бара жатты.

Бір мезгілде орман үстінде күн күркіреп, ағаштар қорқынышты мылқау күбірге кірісті. Орман іші, дүние жаратылғаннан бері болып өткен түндердің бәрі жиылғандай қап-қараңғы болды. Кішкене адамдар дәу ағаштардың арасында кетіп бара жатты. Дәу ағаштар шайқалып, сықырлап, ашулы әнге салып, күрілдеп, орман үстінде ұшып жүрген нажағай орманды салқын көк отпен жарық қылып, дереу жоқ боп кетіп, адамның құтын ұшырып тұрды. Қараңғылық қапасынан қашқан адамдарға нажағайдың салқын оты мен жарқ-жарқ етіп тұрған ағаш та құжыр-құжыр ұзын саусақтарын созып, саусақтарын тығыз тоқылған аудай біріне-бірі айқастырып, оларды жолдан тоқтатпақшы болып тұрған тіріше бір нәрсе сықылды көрінді. Кетіп бара жатқан халыққа бұтақтардың қараңғы саласынан қап-қара, сұп-суық қорқынышты бір нәрсе қарап тұрғандай көрінді. Машақатты жол болды бұл. Халық қажып, жасып қалды. Бірақ олар жасығандарын мойындарына алуға арланып, ашу-ызалары қайнап, алдарында жолдарын бастап келе жатқан Данкоға дүрсе қоя берді. «Сен жол бастау білмейсің!» – деп оны айыптады.

Қажыған, ызаланған халық тоқтап, орманның шуы һәм дірілдеген қараңғылық астында Данконы тергей бастады:

«Сен түкке тұрмайтын адамсың! Бізге жаусың сен! Бастаймын деп бізді қырып бітірдің, енді сен аман қалмайсың!» – деді халық.

Нажағай ойнап, күн күркіреп, олардың сөзін қолдады.

– Өздерің «баста!» – дедіңдер, мен бастадым! – деп олардың қарсы алдында кеудесін керіп, Данко күр-

кіреді, – Менің қайратым бар, сондықтан сендерді бастадым! Ал сендер? Сендер өздерің өздерің үшін не қылдыңдар? Сендер құр жөңкілдіңдер, ұзақ жолға қайраттарыңды сақтай алмадыңдар! Сендер қой сықылды құр жөңкіліп жүруді ғана білдіңдер!

Мынау сөз халықты тіпті жындандырып жіберді.

«Өлтіреміз! Өлтіреміз!» – деп ұлыды халық. Олардың айқайына ән қосып, орман күрілдей берді, нажағай қараңғылықты парша-парша ғып жырты берді. Данко азап шегіп, артына ерген адамдарына қарап, олардың бәрінің қан ішер аңға айналғанын көрді. Айналасында адам көп еді, бірақ біреуінің бетінде де адамшылық әсері жоқ еді. Олардан енді аяу күтуге мүмкін емес екендігі білінді. Сол уақытта Данконың жүрегінде ашу қайнап кетті. Бірақ елін аяғандықтан, бұл ашу тағы сөнді. Ол өз елін қатты сүйетін еді. «Мен болмасам, бұлар қырылып қалар» деп қорықты. Сондықтан елін құтқарып, жеңіл жолға жеткізу тілегімен оның жүрегі от боп жанды да, сол күшті оттың сәулелері оның көздерінде ойнап кетті... Халық Данконың көздеріндегі отты ашу оты деп ойлап, өздеріне ұмтылғалы тұр деп сезіктеніп, қасқырдай құлақтарын тіге қойып, оңай ұстап алып өлтіру үшін бір-біріне тығылысып, Данконы жақындап, қоршай бастады. Данко халықтың бұл ойын білді. Олардың бұл бұзық ойы Данконың жүрегінде қасірет туғызған соң, оның жүрегі, тіпті, күшті лаулап жанды.

Орман қап-қара жырау айтып, күн күркіреп, жаңбыр сабап тұр еді.

«Елім үшін не істер екем мен?!» – күннен күшті күркіреді ер Данко.

Сөйтті де, ол тез қолымен төсін сөгіп, ішінен өзінің жүрегін суырып алып, жоғары көтерді. Бұл жүрек күн-

дей, Күннен де артық жарқырап жанып тұрды. Мынау зор ел махаббатының шырағы мен орман жарық болып кетіп, шуынан тоқтай қалды, қараңғылық жүректің жарығынан күлпарша болып, қалт-қалт етіп барып, орманның қою жеріне, батпақтың шірік аранына барып құлады. Таң қалған халық тас болып қалды. Жанған жүрегін жоғары көтеріп ұстап, артына ерген елінің жолын жарық қылып: «Жүріндер!» – деп айқай салып жолға түсті ер Данко.

Халық таң-тамаша қалып, оның артынан жөңкіліп еріп кетті. Орман таңғалып, басын шайқап, тағы шуылдай бастады. Бірақ бұл шуыл жүгірген халықтың дүбірімен жоқ болып кетті. Жанған жүректің тамаша көрінісіне қызығып, халық қуанып, қайрат бітіп жүгіріп отырды. Әрине, әлде болса да, өлгені өліп жаты, бірақ зарлану, жылау-сықтау болған жоқ. Данко халықтың алдында еді, оның жүрегі заулағаннан заулады, заулағаннан заулады!

Бір мезгіл орман ашыла бастады. Ұзамай-ақ семіз, мылқау дәу артта қалды. Данко мен оған ерген адамдар Күн сәулесі һәм жаңбырмен жуылған таза ауа дариясына кірді. Арттарында – орман үстінде күн күркіреп тұр, алдарында – алтын күн ойнап, еркін қыр еркелікпен күрсініп, жаңбырдың жауһарларымен себілген шөптер жылтылдап, алтындай жарқырап өзен жатыр... Күн батып бара жатқан шақ. Батып бара жатқан күннің сәулелері толып тұрған өзен қып-қызыл. Данконың сөгілген төсінен саулап тұрған қан сықылды.

Өлім алдында қайсар ер Данко кең қырға қырандай бір көз салып, азат жерге қуанышпен бір қарады да,

күлді. Күлді де, жығылып, жан берді.

Артта қалған ағаштар ақырын сыбырласты, Данконың қаны тамған шөптер анау сыбырға сыбыр қосты. Қуаныш сол. Кеуделерін үміт кернеген халық Данконың өлгенін байқамады. Оның денесінің жанында заулап жанып жатқан жүрегін де көрмеді. Жалғыз-ақ, бір сұңғыла адам байқап еді, бірақ екінші бір нәрседен қорқамын деп мынау ер жүректі аяғымен басып кетті. Жүрек ұшқын болып шашырады да сөнді...

– Міне, дауыл болар алдынан қырда жылтылдайтын зеңгір оттар сол жүректің ұшқындары!

Кемпір әдемі ертегісін бітірген кезде қыр, тіпті тып-тыныш еді. Ол да ешбір сый сұрамай, ел үшін жүрегін жандырып өлген ер Данконың ерлігіне танданып, қатып қалған сықылды еді. Үзім салынған астауға арқасын сүйеп, кемпір қалғиды. Мен оған қарап, «Оның есінде енді қанша ертегі қалды екен?» деп, ойға баттым. Мен Данконың жанған жүрегі, сансыз сұлу күшті ертегілер ойлап шығарған адамзаттың қиялы, ерлері һәм айтарлық істері мол баяғы заман туралы және күшті адам мен көрнекті істерге кедей осы күнгі қайғылы заман туралы, өлік жаратылған жүректі адамшықтардың бар нәрсеге күліп қарайтын салқын сенбеуге, имансыздыққа бай сорлы замандары туралы ауыр ойларға баттым...

Қатты ұйқыға кірген Изергиль кемпірдің жырым-жырым көйлегімен ойнап ескен жел оның кеуіп қалған төсін жалаңаштап тастады. Мен оның қураған денесін киіммен жауып, өзім оның жанына жерге жаттым. Қыр тып-тыныш һәм қараңғы еді. Көкте салмақпен, ерініп бұлттар жүзіп жатты... Теңізден қасіретті мылқау шу естіліп тұрды.

АНА

Көк темір киінген қалың жау бірнеше қаланы құрсаудай қоршап алып, қамап тұрды. Түн сайын жағылатын от қап-қара қараңғылық ішінен сансыз қызыл көздерімен қаланың қорғанына қарайтын еді. Қызыл көздер қалаға қарап сүйсініп жалындады. Оттың бұлай, аңдығандай ылғи жанып тұруы қаланы қап-қара ойға батырды.

Қала халқы қорғаннан жау құрсауының жыландай жиырылғанын, от айналасында жаудың қап-қара көлеңкелерінің ойнағанын көріп тұрды. Жаудың бабындағы аттарының кісінегені, қару-жарақтарының күңгірі, қарқылдаған күлкілері естіліп тұрды. Жеңуіне күмәні жоқ жаудың қуанышты әндері қалаға айқын келіп тұрды. Жаудың күлкісі мен әнін естуден ауыр не азап бар?

Қалаға су беріп тұрған барлық бұлақтарға жау өлексе тастады, үзім бауларын күйдіріп жіберді. Даланы таптап тастады, бау ағаштарын қырып салды. Сөйтіп, барлық беті ашылып қалған соң қалаға жаудың доп-зеңбіректері шойын мен қорғасын себе бастады.

Соғыстан қажыған аш қол тар көшелерде тұнжырап жүріп жатты. Үйлердің терезелерінен жаралылардың ыңқылы, жанталасқан сандырағы, әйелдердің Аллаға сиынып сақтанғаны, балалардың шулап жылағаны тасыған судай далаға төгіліп тұрды. Халық үрейі ұшып, күбірлеп қана сөйлесіп, бірінің сөзін бірі бөліп: «Жау от қойған жоқ па?» – деп тақақтап, тыңдап тұрды. Әсіресе, түндерде, тым-тырыста ыңкыл мен жылау шуы ашығырақ-ашығырақ шыққанда, алыстағы таулардың үңгірлерінен қаракөк көлеңкелер еңбектеп шығып, жаудың қолын басып, жасырынып, қаланың қирап жатқан қорғанына қарай бет алғанда, таулардың сорайған қара

тістерінің үстінде өткір қылыш дал-дал қылған мыс қалқандай болып ай туғанда, әсіресе, осындай түндерде өмір үміті біржола үзілгендей болатын еді.

Ешқайдан күткен жәрдемі болмай, бейнеттен, аштықтан қажыған халық күн санап үмітінен айрылып, кеудесін қорқыныш кеулеп, анау айға, таудың сорайған тістеріне, үңгірлердің қап-қара аранына, шулап жатқан жаудың қолына қарайтын еді: бұлардың бәрі оларға өлімді ойлататын еді. Жалғыз жұлдыздар оларды жұбатып, жылы жүзбен жарқырайтын еді. Халық қорқып отты үйде тұтата алмағандықтан, көшелерді қоп-қою қараңғылық басып кетті. Сол қараңғылықта өзеннің тереңінде жүзген балықтай, басына қара жамылған бір әйел үнсіз ғана бара жатты. Халық оны көріп, бірінен-бірі сұрады:

– Ананың өзі ғой?

– Иә, сол.

Көрген халық оның бетіне келе алмай, не қақпалардың астына жасырынып қалды. Болмаса, төмен қарап, жанынан жүгіріп өтіп кетті. Жалғыз-ақ, қарауылшылардың бастықтары оны былай деп сақтандырды:

– Тағы көшеге шықтыңыз ба, монна Марианна! Байқаңыз, мұндай уақытта оққа ұшу оңай. Кім жазалы екенін ешкім тексермейді де...

Ірілікпен басын жоғары көтеріп жіберіп, кідіріп, күте қалды. Бірақ қарауылшылар не оған бата алмады, не әйелге қол көтеруді өздеріне ар көрді, қалайда өте берді. Қарулы адамдар өлексені айналып өткендей, әйелді алыстан айналып өтіп жатты. Әйел қаланың барлық бақытсыздығынан жаралған мылқау бір қара болып, қараңғылық ішінде көшеден-көшеге жылжып, жапа-жалғыз жүре берді. Оның артынан қалмай қасіретті

үндер еңбектеп бірге жүрді: ыңқыл, жылау, жырау, жауды жеңу үмітінен айрылған қолдың тұнжыраған күбірі.

Азамат һәм ана еді бұл әйел. Ана ұлы менен ұлты туралы ойлап жүр еді: қаланы қиратып жатқан қолдың бастығы оның ұлы еді. Қайғысы жоқ қатал ұл. Жуырда ғана бұл ана анау ұлына, өзі туып-өскен һәм ұлын тауып, өсірген тұрағы – қаласының халқына көмек үшін өзі салған қорған деп, өзінің ұлтына берген бағасыз сыйы деп қарайтын еді. Үзілмейтін ұзын сансыз жіптермен ананың жүрегі – ескі тастарға, бабалары үйлер салған, қаланың қорғанын қалаған ескі тастарға, туған-туысқандарының сүйегі жатқан жерге, ұлтының ертегілері, жылдары, үміттеріне – ананың жүрегі берік байланған еді. Ананың сол жүрегі жақын адамын жоғалтып жылауда еді. Жүрегі таразы сықылды еді. Бірақ ұл махаббаты мен ұлт махаббаты екеуін күндіз-түні салмақтап, қайсысы ауыр, қайсысы жеңіл екенін біле алмады.

Ана осы халде түндер бойы көше кезіп жүре берді! Танымаған адамдар қара жамылған ананы «бәрімізге жақындаған өлімнің өзі ғой» деп қорқысты, таныған адамдар ұлтын сатқан ұланның анасынан әдейі аулақ жүрді.

Бір уақытта қалың қорғанның түбінде, бір мылқау түкпірде ана екінші бір әйелді көрді: бір өліктің басында шөкелеп, жердің төмпешігіндей қозғалмай, қасіретті жүзбен жұлдыздарға қарап дұға оқып отыр екен. Оның төбесінде, қорғанның үстінде, қарауылшылар ақырын ғана күбірлесіп, мылтықтың оқтары қорғанның тас тістерін тістеп, тістерін шықырлатқандай.

Ұлтын сатқан ұланның анасы сұрады:

– Ерің бе?

– Жоқ.

– Аға-інің бе?

– Балам. Ерім өлгелі он үш күн болды. Мынау бүгін...— деді де, өліктің анасы тағдырға разы болған түрмен айтты: – Мәриям ана бәрін біледі. Бәрін көріп тұр. Мен оған шүкіршілік қыламын.

– Не үшін? – деп сұрады бірінші әйел.

Анау жауап берді:

– Ұлым ұлты үшін құрбан болып отыр. Бұрын менің көңілімде күмән бар еді. Өз елінің үстіне бастап жау алып келіп, әрі Құдайдың, әрі адамның дұшпаны болған, жел өмірдің ғашығы, жел көңіл Марианның ұлындай менің ұлым да жел өмір, атақ үшін елін сатып кете ме деп қорқушы едім. Ләнет жаусын Марианның ұлына! Оны көтерген ананың құрсағына ләнет жаусын!

Марианна бетін жапты да, кетті. Ертеңіне ертемен қаланы қорғап тұрған қолға барды да айтты:

– Менің ұлым сендерге жау болып кеткені үшін не мені өлтіріңдер, болмаса қақпаны ашыңдар, мен ұлыма кетейін...

– Сен азаматтығың бар әйелсің, туған жер саған қымбат болуға тиісті. Сенің ұлың біздің жауымыз болса, сенің де жауың.

– Мен анамын. Ұлымды сүйемін. Ұлымның мұндай болғанына өзімді кінәлі деп білемін.

Қорғаушы қол біраз кеңесті де, мынадай сөзге келді:

– Ұлыңның күнәсі үшін сені өлтіруіміз адамшылыққа жатпайды. Мынау ауыр күнәнің жолына ұлыңды сенің өзіңнің салмағаныңды біз білеміз. Сенің қасіретіңнің ауыр екенін де шамалаймыз... Бірақ мынау қалаға сенің кепілдікке де керегің жоқ. Ұлың сені керек қылмайды ғой, ол малғұн сені ұмытқан шығар. Күнәнді өзін

мойныңа алсаң, сол жаза саған жазалыққа татыр. Бізге өлімнен де ауыр көрінеді бұл жаза.

– Иә, ауырырақ...— деді ана.

Қол қақпаны ашып, әйелді қаладан шығарып жіберіп, оның туған жерінде, өзінің ұлы қанға тұншықтырған туған жерінде, қалай кетіп бара жатқанына қарап қалды. Ана аяғын зорға көтеріп аттап, ақырын ғана кетіп бара жатты. Жолшыбай қаланы қорғап қаза тапқан ерлердің өліктеріне тәжім қылып, қирап жатқан түрлі қару-жарақты аяғымен жиіркеніп теуіп жіберіп бара жатты, ананың бәрі-ақ қан төгетін қаруды жек көріп, жаудың қолын қайтаратын қаруды ғана қабыл көрді ғой.

Ана шапанының астына толық бір кесе су тығып алып бара жатқандай, қаттырақ бассам суды шайқап төгіп алармын деп қорыққандай болып, ақырын бара жатты. Алыстаған сайын кішірейе берді. Қорғаннан қарап тұрған қолға қаладан үмітсіздік, қасірет сол әйелмен бірге шыққандай көрінді.

Ана орта жолға жеткен соң басындағы бүркенгенін алып, қалаға ұзақ қарап тұрғанын қол көріп тұрды.

Жаудың қолы далада келе жатқан жалғыз қараны байқаған соң, бірнеше адам сақтықпен оған қарсы жүрді. Келіп, кім екенін, қайдан келе жатқанын сұрады.

– Сендердің қолбасшыларың – менің ұлым, – деді ана.

Бұл сөзге қолдың біреуі де күмән қылмады. Қол ананы ертіп алып, жүріп, жолшыбай оның ұлының ақылдылығын, ерлігін көтеріп мақтап отырды, ана басын иместен тыңдап бара жатты. Бірақ таңданған жоқ, оның ұлының өзі солай болуға тиіс еді ғой.

Ана ұлына келді. Тумастан тоғыз ай бұрын білген ұлына, ылғи ғана жүрегіндей тербеткен ұлына келді. Келсе, ұлы өзі жібек пен барқытқа, қару-жарағы асыл

тастарға көмілген. Дұрыс, осылай болуға тиісті еді. Ана ұлын ылғи түсінде де осылай көруші еді: бай, атақты, жалпы халыққа сүйкімді.

– Ана, – деді ұл, анасының қолын сүйіп, – менін ісімді мақұлдағаның ғой, сен келдің. Енді мынау малғұн қаланы күні ертең аламын...

– Өзің туған қалаңды...– деп есіне салды ана.

Жортқанда ылғи жолы болып жүргеніне есірген, зор атаққа сусаған ұлан жастықтың жүгенсіз жалынымен жалындап сөйлеп берді:

– Мен жаһан үшін туғанмын. Жаһанды таң-тамашаға қалдыру үшін туғанмын. Мына қаланы мен сен үшін ғана аяп тұр едім. Болмаса бұл қала аяғыма кірген шөгірдей бақытқа, атаққа бара жатқан жолымды бөгеп тұр еді. Енді таң атсын! – Қайсарлардың ұясын қиратайын...

– Әрбір тасы сенің бөбек күніңді білетін, әлі күнге ұмытпаған ұяны...– деді ана.

– Тастар мылқау ғой. Ол тастарға адамзат тіл бере алмаған болса, мен барлық тауға тіл берем. Тау-тасты өзімді мақтатып, күңіреніп қоям. Менің тілейтінім осы...

– Елді қайтесің? – деп сұрады ана.

– А-а-а, елді ұмытқаным жоқ мен. Анам, маған да ел керек, ердің ерлігі елдің ғана есінде қалады ғой...

– Ер деген кім? Өлімге ерік бермей, өмір құрған, өлімді жеңген адам, сол – ер! – деді ана.

– Жоқ! – деді ол, – құрушы адам ер болса, қиратушы да ер... Өзің ойлашы, Рим шаһарын Ромул салды ма, Еней салды ма, біз оны білмейміз. Ал енді Аларих сықылды Римді қиратқан ердің аты бізге айқын белгілі...

– Ол ерлердің болса, ауызда өшіп бара жатқан аты ғана бар. Римнің өзі көз алдымызда әлі тұр ғой,– деп есіне салды ана.

Ұлы мен ана күн батқанша осылай сөйлесті. Бірақ уақыт озған сайын ұлының ананың сөзін бөлуі сирей берді, анасы да төмен иіле берді.

Ана – жаратушы, құрушы. Ана – қорғаушы. Ананың алдында қиратуды, бұзуды айту оған қарсы айту болып табылады. Ұлан мұны білмеді. Ананың Тәңірі берген қасиетін жоққа шығарды.

Ана – ылғи өлімге қарсы. Кімде-кімнің болса да үйіне өлім кіргізген адам – ананың жауы.

Жүректі өлтіретін атақтың салқын сәулесі көзін қаптаған ұлан мұны көрмеді. Өзі құрған, өзі қорғаған өмірге біреу қастық қылса, ананың қатал, бірақ есті аң болып кетуін де ұлан білмеді.

Басын бүгіп отырған ана қолбасының қымбатты шатырының етегінен қаланы көрді. Қазір соны қиратпақ болып отырған бөбектің бойына біткен шағындағы тәтті минутын өткізген, осы бөбектен босанғандағы бейнеттерді кешірген қаланы көрді.

Қаланың қорғанына, мұнараларына күннің қызыл сәулелері қан төгіп тұрғандай еді. Қала – бір жаралы жандай, оның сансыз жараларынан қызыл қан шапшып тұрғандай еді. Уақыт озды. Қала өліктей қарая берді. Қаланың үстінде, аспанда өлікке жаққан шырақтай жұлдыздар жағылды. Жаудың көзіне түспесін деп қорқып, от жақпаған қараңғы үйлерді, қараңғылыққа, сасық иіске, өлім күткен адамдардың күбіріне толған көшелерді – ана бәрін көрді, бәрін. Туған ел, туған жер ананың аузынан не шығар екен деп, бәрі көшіп оттың алдына келгендей болды. Ана енді өзін барлық ұлтының анасы деп сезді.

Таудың қара қияларынан бұлттар сырғып түсіп, өлім-

ге байланған қалаға қанатты қалың жылқыдай шабуыл жасады.

– Егер түн қолайлы – қараңғы болса, біз бәлки осы түнде-ақ қаланы шабармыз. Күндіз қару-жарақ жарқылдап көзді шағылдырғанда, күн шақырайып тура көзге қарап тұрғанда, кісі өлтіру қолайсыз болады,– деді ұлы, қылышын жалақтатып.

Анасы айтты:

– Мұнда кел. Басыңды менің көкірегіме қой да, өзіңнің бөбек күнінде қайырымды, қайғысыз болғаныңды, жұрттың бәрінің сені жақсы көргенін есіңе түсіріп жатып, тынық...

Ұлы тілін алып, тізесіне жатып, көзін жұмды.

– Мен атақты сүйемін және мені осындай қылып тапқаның үшін сені ғана сүйемін...

– Әйел сүймейсің бе? – деп сұрады анасы, басын төмен бүгіп.

– Әйел деген көп қой. Бірақ тәттіден тез шыққан сықылды адам әйелден тез безіп кетеді ғой.

Ананың ең соңғы сұрағаны:

– Сен балаң болуын тілейсің бе?

– Баланың керегі не? Біреуге өлтірткізу үшін бе? Мен сықылды біреу балаларымды өлтірмекші. Ол маған ауыр болады ғой. Ол уақытта мен қартайып, қуатым кеткен болам. Олардың кегін ала алмаспын.

– Сен сұлусың, ұлым, бірақ нажағай сықылды сенің де жемісің жоқ,– деді ана күрсініп.

Ұлы күлімсіреп:

– Иә, нажағайдай...– деді.

Деді де, анасының көкірегінде кішкене бөбектей қалғып кетті. Сол уақытта ұлын қара шапанымен жауып, жүрегіне пышақ сұғып алды. Ұлы селк етті, сол сағат-

та өлді. Ұлының жүрегінің қай жерде соғып тұратынын білетін ана ғой ол. Баласының өлігін қажыған қарауылшыларға қарай домалатып жіберіп, қалаға қарап деді ана:

— Ұлт үшін ананың қолынан келетін істі түгел істедім. Өзімнің ұлымның жанында қалдым мен... Екінші ұл табу уақытынан өткенмін. Менің өмірім енді ешкімге керегі жоқ.

Ұлының жылы қаны, дұрысы, өзінің жылы қаны суынбаған әлгі пышақты ана енді өзінің кеудесіне қадады. Қадағанда дәл жүрекке қадады. Ауырған жүрекке дәл қадау оңай болмақ...

ТЕМІРДІ ЖҰМСАРТҚАН АНА

Бар нәрсені жеңетін тірліктің бұлағы әйел-ананы мақталық!

Бұл жерде сөз Темір туралы. Өмірінде жаудан жеңіліп көрмеген сайыпқыран, жұлдызы оңынан туған ақсақ барыс туралы. Гәуірлер оны Темірлан деп атаған. Бүткіл дүниені қиратам деген ойы болған адам туралы сөз болмақшы.

Ақсақ Темір жер үстінде елу жыл жүрді¹. Елу жыл бойына пілдің аяғы құмырсқаның илеуін тапағандай оның темір аяғы талай шаһарларды, мемлекеттерді тапайды. Оның жүрген жолдарынан жан-жаққа адам қаны қызыл өзен болып ақты. Жеңілген елдердің сүйегінен биік мұнаралар жасады ол. Күш сынасып, ажалменен жеке-лесіп, тірлікті қиратты ол. Ұлы Жәңгірді алғаны үшін ажалдан кек алмақшы болды. Құтырған Темір ажалдың асын тартып алмақшы болды. Ажал малғұн аштан, азадан өлсін деді ол.

Жауыз шын халқын жеңіп, қайтып келе жатқан Темірді, оның Жәңгір ұлы өлген соң, Самарқан халқы қара салып, бастарына күл-топырақ сеуіп қарсы алған күннен бастап қайсар Темір Отырарда ажалменен айқасып, ажал оны жыққан сағатқа шейін отыз жыл бойына бір езу тартып күлмеді. Осылай отыз жыл бойына жұмған ернін бір ашпай, өмір бойына ешкімге бас имей, тірі жанды жүрегі аяу дегенді білмей өмір сүрді Темір.

Ажал оның алдында бас иетін – жалғыз күшті, әйел-ананы мақталық! Бұл жерде ана туралы бір шындық айтылмақшы. Жерді қанға тұншықтырған болат Темірдің, ажалдың әрі қызметкері, әрі құлы Темірдің сол ананың

¹ Ақсақ Темір 1333 жылы туған, 1404 жылы өлген (басқарма).

алдында бас иіп, кішірейгені айтылмақшы бұл жерде. Өңгіме былай болған.

Ақсақ Темір Қанығұлдың әдемі алабында сауық құрып жатыр еді. Қалың бұлттай гүлдер жапқан Қанығұлдың алабын Самарқанның ақындары «гүлдердің махаббаты» деп атаушы еді. Бұл алаптан зор шаһардың заңғар мұнаралары, мешіттердің зеңгір күмбездері көрініп тұрушы еді.

Жабылған кең желеуіш сықылданып, сол алапта бәрі де жауқазын гүлдей он бес мың отау-шатыр құрылған. Әр шатырдың үстінде әуелеп тұрған гүлге ұсап, жүздеп жібек жалау желкілдеп тұр.

Сол шатырдың ортасында, күндердің ортасында тұрған ханшадай Ақсақ Темір көрегеннің шатыры тұр. Бұл шатыр төртбұрышты, кеңдігі жүз адым, биіктігі үш найза. Ортасында адамның жуандығындай он екі алтын бағана бар. Төбесінде зеңгір күмбез. Шатыр қара, сары, зеңгір түсті жол-жол жібектен тігілген. Көкке көтеріліп кетпес үшін бес жүз қызыл баумен жерге бекітілген. Төрт бұрышында төрт күміс қыран құс тұр. Ал күмбездің астында, шатырдың дәл ортасында бесінші қыран отыр. Бұл қыран хандардың ханы, өмірінде жаудан жеңіліп көрмеген Ақсақ Темір көрегеннің өзі еді.

Үстінде аспан түсті жібектен тігілген кең киім. Ол киімге меруерт себілген. Себілген өңшең әр меруерт бес мыңнан аса қоймас. Иә, аса қоймас!.. Оның ақ шашты аруақты басында ақ бөрік, ақ бөріктің шошақ төбесіне қып-қызыл жақұт орнатылған. Шошақ төбе тоқтаусыз шайқалғанда қанды көзі әлем біткенді ішіп-жеп бара жатқандай.

Ақсақтың беті мың рет қанға малынып, тот басқан жалпақ сапы сықылды. Көздері қысық болса да, бар

нәрсені көретін қырағы. Бұл қысық көздердің оты қояншық ауруды өлтіретін, гәуірлер оны зүмріт деп атайтын. Арабтың сүйген тасы зүбәржәттің салқын сәулесіне ұсайды. Ханның құлақтарында сұлу қыздың ерніне ұқсайтын цейлонның қып-қызыл жақұттарынан жасалған сырғалар.

Жерде баға жетпес кілемдердің үстінде шарапқа толып үш жүз алтын құмыра һәм хандардың сауығына керек басқа түрлі заттар самсап тұр. Темірдің артында сырнай-кернейшілер отыр. Жанында қатар отырған тірі жан жоқ. Төменде, аяқ жағында туысқандары, хандар, бектер, қолбасылар отыр. Ханға бәрінен жақын Кермани отыр. Өзі мас. Кермани ақын еді. Жиһанды қиратқан жиһанкер Темірдің бір уақытта:

– Кермани! Әгәр мен сатылатын болсам, сен маған қанша берер едің?– деген жер жүзіне қорқыныш пен өлім себушінің сұрағына:

– Жиырма бес әскер берем,– деп жауап берген екен.

– Мынау не дейді? Бұл менің белбеуімнің ғана бағасы ғой!– деп таңғалып Темір ақырыпты.

– Мен сол белбеуімді ғана ойлап отырмын. Сен өзің түкке тұрмайсың,– депті Кермани.

Хандардың ханымен, жер жүзіне жауыздық һәм қорқыныш себетін адаммен ақын Кермани осылай сөйлесетін еді! Темірдің атағынан шындықтың досы ақынның атағын артық көрелік біз. Жалғыз-ақ Тәңірісі бар, ол Тәңірісі – сұлу айтылған шындықтың тура сөзі болған ақындарды мақталық біз. Шын ақындардың жалғыз Тәңірісі – сұлу айтылған шындықтың тура сөзі ғой!

Солай, Ақсақ Темір Қанығұлдың алабында сауық құрып жатты. Халық мәз-мейрам болып, есалаңданып, өткен күндерді, жорықтарды, ерленіп еске алып, хан-

ның шатырының алдында сырнай-керней гүрілдеп, халық шуылдап, ойнап жатты. Шұп-шұбар киінген сансыз сайқымазақтар секіріп, балуандар күресіп, ойыншылар да денелерінде бір тал сүйек жоқ сықылды иіліп, майысып, арқанда ойнап, батырлар адам өлтіруге бәсекелесіп, найзаменен сайысып, біреулерін қызыл, біреулерін жасыл түске бояп, біреулерін қорқынышты, біреулерін мазақ қылып, пілдерді шығарып, халық мәз-мейрам болып жатты.

Тап сол сағатта – Темірдің ерлері Темірден қорыққаннан, Темірдің атағының айбатынан, жорықтан қажудан, шараптан, қымыздан мас болып отырған тап сол есалаң сағатта – ың-жыңның ішінен, бұлт ішінен шыққан нажағайдай сұлтан Баязитті жеңген жауынгердің құлағына қыранның саңқылдағанындай бір әйелдің айқайы келді. Өлімнен аза шеккен, сол азаның кесірінен адамзатқа һәм барлық тірлікке қатал болып кеткен Темірдің жанына таныс дауыс еді бұл.

– Мынау зарлы дауыс кімдікі екен, біліңдер!– деп бұйрық қылды Темір.

Шабармандар келіп айтты:

– Үсті-басы шаң, жалба-жұлба бір қатын, өзі есалаң сықылды. Арапша сөйлейді. Ханға жібер, үш ықымның ханына жібер деп қасарып тұр.

– Алып келіңдер!–деді хан.

Ханның алдына әйел келді. Жалаң аяқ, үстінде күн жеп қойған киімдердің жалба-жұлбасы шыққан, жалаңаш төсін жабу үшін қара шашы тарқатылған. Беті мыс сықылды, көздерінде қайрат бар. Ақсаққа созылған қара қолы дірілдемейді.

– Сұлтан Баязитті жеңген сенбісің?!– деп сұрады әйел.

– Иә, мен! Мен оны да жеңгенмін. Басқа талайды да

жеңгенмін. Әлі жеңуден қажығаным жоқ. Сен не айтпақшысың, әйел?

– Тыңда!– деді әйел.– Сен талай істі істесең де құр адамсың. Ал мен – анамын! Сен өлімге қызмет қыласың, мен өмірге қызмет қыламын. Сен менің алдымда жазалысың. Міне, мен саған сол жазаңды жу деп келіп отырмын. Маған жұрт сенің ұраның «күш – әділдікте» деген деп айтты. Мен бұған нанбаймын. Бірақ сен маған әділ болуға міндеттісің. Неге десең, мен – анамын!

Әйелдің шанышпа, сорақы сөздерінің артындағы жасырын күшті сезгендей хан ақылды еді. Ол айтты:

– Отыр да, сөйле! Мен тыңдаймын!

Әйел кілемнің үстіне, хандардың қатарына ыңғайланып отырып, мына әңгімені айтты:

– Мен Салдырне¹ деген жерденмін. Ол алыста, айдалада, оның қайда екенін сен білмейсің! Менің әкем де, ерім де – балықшы. Ерім бақытты еді. Сондықтан сұлу еді. Оны бақытқа қандыратын мен едім. Менің бір ұлым бар еді. Жер жүзінде ең сұлу ұл сол еді.

– Менің Жәңгірім сықылды, – деп күбірледі қарт қыран.

– Ең сұлу, ең ақылды менің ұлым! Ұлым алтыға келгенде, жағаға теңізде жүретін мұсылман қарақшылары келіп, әкем мен ерімді һәм басқа көп адамдарды өлтіріп, сол ұлымды алып кетті. Міне, төрт жыл болды, жерді шарлап сол ұлымды іздеп жүрмін. Мен енді білем. Ұлым қазір сенің қолыңда, неге десең Баязиттің қолы қарақшыларды ұстап алған. Сен Баязитті жеңіп, оның барлық затын алғансың. Енді, сен, менің ұлымның қайда екенін білуге міндеттісің, ұлымды өзіме тапсыруға міндеттісің!

Халықтың бәрі күліп жіберді:

¹ Салерно – Оңтүстік Италиядағы қала және порт.

– Мынау есалаң ғой! – десіп Темірдің хандары мен достары, бектер мен қолбасылар күлісті. Бірақ әйелге қоңыр салқын түспен Кермани қарап тұрды. Таң қалып Темір де қарап тұрды.

– Бұл ана болғандығынан есалаң ғой, – деп күбірледі мас ақын.

Жиһанның жауы Темір айтты:

– Әйел! Сонау жат жерден, дарияларды, өзендерді, тауларды, ормандарды өтіп қалай келдің сен? Саған аңдар қалай тимеді, көбінесе аңдардан жауыз болатын адамзат қалай тимеді? Қолда күш бар шағында, жауға тастамайтын қорғансыздардың жалғыз досы – қару да жоқ қой қолыңда! Саған нануым үшін, таңқалуым сені ұғуға кесел болмас үшін маған осылардың бәрін білу керек.

Қандай берік бөгеу болса да, махаббатты аттап өтетін, барлық жиһан емшегін емген әйел ананы мақталық! Адамның бар жақсылығы күннің сәулесі мен ананың ақ сүтінен келеді. Бізге өмірді сүйгізетін осылар.

Әйел Темірге айтты:

– Жолда бір ақ дарияға ұшырадым, дарияда арал көп екен. Балықшының қайықтары да көп екен. Сүйгеніңді іздесең, жел оңыңнан шықпай ма?! Дарияның жағасында тұрып, өскен адамға өзеннен жүзіп өту оңай ғой... Таулар? Мен тауларды байқағаным жоқ...

Сол жерде мас Кермани масайрап кетіп, соғып жіберді:

– Сүйген жанға тау дегенің дала ғой...

– Жолда орман болды ма дейсің ғой... Иә, болды. Орманда қабан, аю, сілеусін һәм құт ұшырып, ылғи жер сүзіп жүретін бұқалар ұшырады. Екі қабат маған барыс қарады. Көздері сенің көздеріндей еді. Бірақ аңдардың да жүрегі бар ғой. Мен олармен сенімен сөйлескендей

сөйлестім. Олар менің ана екендігіме нанды. Аяғандары емес пе, күрсініп теріс қарап кетті. Сен аңдардың өз балаларын сүйюін, сол балалардың тірлігі мен азаттығы үшін олардың жауларымен алысуын, сен білесің бе?

– Солай, әйел! – деді Темір. – Мен білем, аңдар, көбінесе адамдардан күштірек сүйіп, жауларымен адамдардан гөрі табандырақ алысады.

– Адамның бәрі – анасының баласы ғой, – деді әйел балаша. Неге десең, әйелдің жаны жүз есе бала ғой.

Әйел айтты:

– Әркімнің анасы бар ғой. Арам да, кімнің болса да ұлы ғой, қарт-ау, білесің бе, сен? Сені де, бір инсан әйел тапқан. Тәңіріңе таңданарсың, анаңнан сен де танбайсың, қарт!

– Солай, әйел! – деді көтеріліп ер ақын Кермани. – Солай. Өңкей бұқадан бұзау тумайды. Күнсіз гүл гүлдемейді. Махаббатсыз бақыт болмайды. Әйелсіз махаббат болмайды. Анасыз ақын да болмайды, ер де болмайды.

Әйел тағы айтты:

– Бер баламды өзіме. Неге десең, мен – анамын, сүйемін ұлымды...

Әйелге құлдық ұралық! Мұсаны, Мұхаммедті, зор пайғамбар Исаны тапқан сол әйел ғой. Жауыздардың Исаны өлтіргені рас. Бірақ, Шарафатдин айтқандай, ол тірілмек. Шамда тірілмек, Шамда!

Бізге қажымас қырандар тауып беретін әйел. Анаға құлдық ұралық! Аристотель сол әйелдің ұлы, Фердауси, балдай тәтті Сағди, у қосылған шараптай Омар Хайям, Ескендір мен Соқыр Ғұмар – осылардың бәрі сол ананың балалары, бәрі ананың сүтін ішкен. Бойлары бетегеден аспайтын күндерінде солардың әрқайсысы қолдарынан

ұстап, жетектеп өмірге кіргізген сол ана. Өмірде ауызға аларлық барлық әр зат сол аналардан.

Қалаларды қиратқан ақ шашты алып ойға кетті. Ақсақ жолбарыс, Темір көреген ұзақ үндемей отырды. Бірталайдан соң барлық халыққа былай деді:

– Мен – Тәңірі құлы Темір, тиісті сөзді ғана айтамын! Мен өмір сүрдім, өмір бойына табанымның астында қара жер күңіреніп келді. Осы қолыммен отыз жыл бойына ажалдың егінін қиратып келемін. Қиратуымның мәнісі сол – мен ажалдан, ұлым Жәңгірдің кегін алмақпын. Ажал малғұн менің жүрегімнің күнін сөндірді ғой... Меніменен жауларым өздерінің хандықтары – қалалары үшін алысты. Бірақ ешкім, еш уақытта адам үшін алысқан жоқ. Адамның өзінің менің көзімде бағасы да болған жоқ. Адам деген не? Менің жолымда неге тұр ол? Оны мен білгенім де жоқ. Міне, мен – Темір жеңген соң Баязитке мынау сөзді айтқанмын: «А, Баязит, байқайсың ба, патшалық та, адам да Тәңірінің алдында түк емес екен. Қарашы, Тәңірі әкімшілікті екеуімізге беріпті. Сен қыли, мен ақсақ!» Баязитті маған кісендеп алып келгенде, Баязит кісеннің салмағына шыдай алмай тұрғанда, осылай деп едім мен оған. Мен бақытсыздықта ұрған Баязитке қарап осылай деп, өмірдің ескі жұртқа шығатын жусандай ащылығын сездім.

Мен – Тәңірі құлы Темір – тиісті сөзді ғана айтамын. Міне, менің алдымда бір әйел отыр. Мұндай әйелдер сансыз ғой. Осы әйел маған бұрын білінбеген сезімдер оятты. Ол маған өзінің теңіне сөйлегендей сөйледі. Және өтінбейді! Бұйырады! Ұқтым мен һәм көріп отырмын – бұл әйелдің неліктен осынша қайратты екенін. Ол сүйеді. Оның ұлының қалай жүз жылдар бойына сөнбейтін жалын туатын тірліктің бір ұшқыны екенін, оған осы

махаббат білгізіп отыр ғой. Пайғамбарлардың бәрі бала болмап па? Ерлердің бәрі әлсіз нәресте болмап па? Оң көзімнің нұры, Жәңгір-ай, кім біледі, сенің маңдайыңа тағдырда жерді жылытып, жерге бақыт себу жазылған шығар-ау? Мен жерді қанға тұншықтырдым, қанға бөккен жер іркілдеп тұр ғой!..

Талай елдерді еңіреткен ер тағы бірталай үндемей ойлап отырып, ақырында былай деді:

– Мен – Тәңірі құлы Темір – тиісті сөзді ғана айтамын! Қазір үш жүз адам аттанып, маған қараған жердің бәрін кезіп, мынау әйелдің ұлын тапсын. Әйел осында күтеді. Онымен бірге мен де күтемін. Кімде-кім баланы алдына мінгізіп алып келсе, ол адам бақытқа жетеді. Бұл сөзді Темір айтып отыр. Осылай ма, әйел!

Әйел бетіне түскен қара шашын қолымен қағып жіберіп, ханға қарап күлімсіреп:

– Солай, хан! – деді.

Сол уақытта қайсар қарт отырған орнынан түрегеліп, үндемей әйелге басын ұрды. Сол уақытта ақын Кермани қатты қуанған бала сықылданып, мынау өлеңді соғып жіберді:

Көкте жауһар сансыз жұлдыз жарқырап,
Жерде гүлдер гүл-гүл жайнар балбырап.
Қай жер сұлу жұлдыз, гүлді жырлаудан,
Сүю жыры – сұлу дейді әркім-ақ.
Талма түсте күннен сұлу не десең,
Ғашық айтар: «Сүйгенім ғой, жан-шырақ!»

* * *

Қара түнде жұлдыз сұлу – білемін.
Алтын күнмен күндіз сұлу – білемін.

Маған барлық үлбіреген гүлдердей
Бота көзді бір қыз сұлу – білемін.
Сол жанымның бір жымиып күлгені,
Күннен сұлу, көремін де күлемін.

* * *

Солай, талай сұлу-сұлу жырлар көп,
Бірақ жалғыз жырдай сұлу бір жыр жоқ.
Бұл сұлу жыр жырлар өмір бұлағын,
Бұл бұлағың – кіп-кішкене жүрек иесін
Бар адамзат жырлаған бір ана деп!..

Осылай деп жырлайды ақын Кермани.

Ақсақ Темір ақынға айтты:

– Солай, Кермани, әділдікті, шындықты айтуға сенің
аузыңды епті қылғаннан Құдай қателескен жоқ екен.

– Иә! Құдайдың өзі жақсы ақын ғой! – деді мас Кер-
мани.

Әйел жымиып күлді. Хандар, бектер, қолбасылар һәм
басқа солардай балалар әйел-анаға қарап, бәрі де күлді.

Осы айтылғанның бәрі – шын. Осы сөздердің бәрі –
ақиқат. Осылардың бәрін өзіміздің аналарымыз біледі.
Сұрандар, олар айтады:

– Иә, осының бәрі шын! Біз ажалдан күштірекпіз!
Жиһанға бір тоқтамсыз данышпандар, ақындар, ерлер
тауып беретін біз. Жиһанға барлық жақсылықты себетін
біз. Иә, ажалдан күштіміз біз! – дейді олар.

ХАН МЕН ҰЛЫ

...Қырымда Мүсәлайма Асбап деген хан болған. Ол ханның Толайық Әлхалла деген ұлы болған...

Әр-бутыс ағашының қызыл күрең бойына арқасын сүйеп отырып соқыр татар тіленшісі мынау сөздермен ескі әңгімелері көп жарты аралдың ескі ертегілерінің біреуін бастады. Оның айналасында заман қиратқан хан сарайының сынық тастары үстінде қызыл ала шапан, алтынмен кестеленген төбетей киген бірталай татар отырды. Кеш мезгілі еді. Күн ақырын ғана теңізге құлап бара жатты. Оның қызыл сәулелері қираған сарайдың маңдайындағы жасыл шөптердің қара қабаттарынан өтіп, мүк жамылған жабысқақ жасыл бүліске оралған тастардың үстіне алтын тап болып тұнып тұрды. Әу, кәрі шынар ағаштарының қолтығында жел зуылдап, шынардың жапырақтары сыбдырап тұрды. Әуеде көзге көрінбей, сылдырап бұлақ ағып жатқан сықылды еді.

Соқыр тіленшінің даусы әлсіз еді, дірілдеп тұрды. Оның тас сықылды бетінің әжімдерінде тыныштықтан басқа нәрсе білінбеді. Жатталып қалған сөздер оның аузынан бірінің артынан бірі құйылып тұрды һәм тыңдаушылардың көз алдында өткен күндердің күшті сезімге бай картиналары тіріле берді.

Соқыр айтты:

– Хан қарт еді, бірақ оның харамында әйел көп еді. Ол әйелдердің бәрі де қартты сүйетін еді. Себебі, оның әлі күші қайтқан жоқ еді, оты сөнген жоқ еді. Оның құшағы әлі әйелді күйдіруші еді. Әйелге ердің шашы ағарғаны, бетінің әжімденгені есеп емес, тек ер құшағында әйелді өртей білсе. Кімнің құшағы отты болса, әйел соны сүй-

мек. Сұлулық – терінің майдалығында, беттің қызылдығында емес, сұлулық күште.

Ханды бәрі сүйуші еді. Бірақ хан Днепр даласында қолға түскен бір казак-орыс қызын ғана сүйуші еді. Өзінің зор харамындағы барлық әйелдің ішінен сол казак-орыс қызын артық еркелетуші еді. Харам ішінде әйел көп еді. Онда түрлі жерден жиналған ханның үш жүз қатыны бар еді. Олардың бәрі де жазғытұрғы гүлдей сұлу еді. Бәрі ерке тұрмыс ішінде еді. Хан оларға ылғи тәтті тамақ пісіртуші еді һәм оларға тілеген уақытта ойнауға, билеуге рұқсат беріп қойып еді...

Хан өзі сүйген казак-орыс қызын өзінің жанына – биік мұнараға шақырып алушы еді. Бұл мұнарадан теңіз көрінуші еді һәм онда казак-орыс қызы үшін әйелді елік-тіретін нәрсенің бәрі бар еді: тәтті тамақ, үлде мен бүлде, алтын, түрлі-түсті тамдар, музыка, алыс жерлердің қолға түспейтін құстары һәм ғашық ханның жалынды құшағы. Осы мұнарадан хан казак-орыс қызымен алданып, ауыр тұрмысынан тынығушы еді. Және ұлы Әлхалланың орыс даласында қасқырдай жортып, орыс елінің зәресін алып, ол елді өлімге, қанға, түтінге көміп тастап, ылғи көп ойынмен, жаңа күндермен, жаңа атақпен қайтатынын біліп, өзінің мемлекеті, хандығы үшін уайымы жоқ еді.

Күндердің бір күні Әлхалла орыс елін шауып қайтып, оның құрметіне үлкен той жасалды. Бұл тойға Қырымның бектерінің бәрі жиналып, ойын-сауықтың егі-шегі болмады. Мырзалар қолдың күшін сынау үшін тұтқындардың көздерін көздеп, жақ, мылтықтан атысты. Арақ-шарап ішісіп, хандықтың діңгегі, жаудың албастысы Әлхалланың ерлігін мақтасты. Ұлының атағына қарт хан да қуанышты еді. Қарт хан ұлының мынадай ер

болғанын көріп һәм өзі үлкен сол хандықтың мынадай күшті қолға көшетінін ойлап қуанышты еді. Қуанышы тасып, ұлына өзінің қанша жақын көргендігін көрсету үшін сол тойда бектер, мырзалар алдында қолына шарап құйылған кесе ұстап отырып, хан ұлына айтты:

– Менің мейірімді ұлым, Әлхалла! Бар мақтау Тәңірге болсын һәм оның пайғамбарының аты ауыздан түспегей еді!

Отырған адамдардың бәрі күшті дауыспен күңіrentіп пайғамбарға салауат айтысты. Сонан соң хан айтты:

– Тәңірі қадір ғой! Тірі күнімде менің жастығымды, ер ұлымды тірілтті. Мен нұры кеткен көзіммен көріп отырмын. Күндерде бір күн менің көзімнен күн жасырынар, жүрегімді құрт қажалар. Бірақ мен мынау ер ұлымда тірі болармын! Тәңірі – зор, Мұхамед – оның шын пайғамбары! Менің жақсы ұлым бар, оның күшті қолы, батыр жүрегі, ашық ақылы бар. Атаңның қолынан не алғың келеді, Әлхалла? Айт, не тілесен, соны беремін...

Қарт ханның сөзі бітер-бітпесте-ақ, қараңғы түнгі теңіздей қара көздері жарқ етіп, тау бүркітінің көзіндей көздері от боп жанып Толайық Әлхалла түрегелді.

– Маған орыстың тұтқын қызын бер, алдияр ата!

Хан бірталай үндемей қалды. Жүрегінің ойнағаны, тулағаны басылғанша үндемей отырды да, берік күшті дауыспен:

– Ал! Мынау той өтсін. Сонан соң аласың,– деді.

Ер Әлхалла қып-қызыл болып кетті. Оның бүркіт көздері мынау зор қуаныштан жанып кетті. Тік тұра келіп, атасы ханға айтты:

– Беретініңді білем, алдияр атам! Білем мұны... Мен – сенің ұлыңмын. Мен – сенің құлыңмын. Менің қаным-

ды сағат сайын бір тамшыдан алып тұр. Мен сен үшін жиырма өліммен өлемін.

– Маған ешнәрсе керек емес!– деді хан һәм оның жауды көп шапқан, атақпен тажданған, бұл күнде ақ шаш жапқан басы кеудесіне иілді.

Тойды тез тарқатып, хан мен ұлы екеуі біріне-бірі сөз қатпай сарайдан шығып, харамға кетісті.

Түн қараңғы еді. Көкті жапқан құрсау кілемдей бұлттар айды да, жұлдыздарды да көрсетпей тұрды.

Қараңғыда ата мен ұл ұзақ жүрді. Бір мезгілде хан асығып сөйлей:

– Менің өмірім күн санап сөніп барады. Кәрі жүрегімнің соғуы баяулап келеді. Кеудемде от азайып келеді. Өмірімді жылытып, оған жарық-сәуле беріп тұрған казак-орыс қызының ыстық құшағы еді... Айтшы маған, Толайық, айтшы ол саған сонша керек пе? Оның орнына жүз қатынымды ал. Жоқ, барлық қатынымды ал!..

Толайық Әлхалла үндемей үніледі.

– Менің қанша өмірім қалды? Менің енді өмірім аз қалды ғой... Сол орыстың қызы – менің өмірімнің ең соңғы қуанышы. Ол мені біледі. Ол мені сүйеді. Енді ол кеткен соң, мен шалды кім сүйеді, кім? Ешкім де сүймейді, Әлхалла, ешкім де...

Әлхалла үндемеді...

– Сенің оны құшақтағаныңды, оның сені сүйгенін көріп отырып, мен дүниеде қалай тұрмақпын? Әйел алдында ата да жоқ, ұл да жоқ, Толайық. Ұлым-ау, әйел бәрімізге де еркек деп қана қарайды ғой. Аз ғана қалған өмірім азап ішінде өтеді ғой... Денемдегі ескі жараларымның бәрінің аузы ашылып, қансырасамшы, мынау түнді көрмесейші, ұлым!

Ұлы үндемеді... Екеуі харамның есігінің алдына тоқтап, үндеспей ұзақ тұрысты. Айнала қап-қараңғы еді. Көкте бұлттар жарысып, жел ағаштарды шайқап, жырлап, зуылдап тұрды.

– Ата, мен оны көптен сүйем...– деді ақырын ғана Әлхалла..

– Білем, оның сені сүймейтінін де білем...– деді хан.

– Мен оны ойласам, жүрегім ойнап кетеді...

– Енді менің солған жүрегімде не қалады?

Екеуі тағы сөзді қойысты. Әлхалла үйіледі.

– Иә, данышпан молла маған дұрысын айтқан екен. Әйел ерге ылғи зиян келтіреді. Әйел сұлу болса, басқа ерлерді ғашық қылып, ерін күншілдік азабына салады. Көріксіз болса, оның ері басқа әйелдерге қызығып, азап шегеді. Ал енді әйел көрікті де болмаса, көріксіз де болмаса, ер оны түзей алады. Бірақ үйленгенде өзінің қателескенін біліп, ер тағы азап шегеді...– деп еді данышпан молла.

– Жүрек ауруына данышпандық дауа емес,– деді хан.

– Бір-бірімізді аялық, ата...

Хан басын көтеріп, ұлына қайғымен қарады.

– Өлтірелік оны...– деді Толайық.

Хан біраз ойлап, болар-болмас күбірлеп:

– Сен менен де, онан да өзіңді артық сүйесің,– деді.

– Сен де солайсың...

Екеуі тағы тоқтасты.

– Иә, мен де солаймын!– деді хан қасіретпен. Хан қайғыдан бала болды.

– Қайтеміз? Өлтіреміз бе?

– Оны саған бере алмаймын. Бере алмаймын! – деді хан.

– Менің де енді шыдарлық шамам қалмады. Не жүрегімді суырып ал, болмаса оны бер маған...

Хан үндемеді.

– Болмаса, оны таудан теңізге тастайық.

– Таудан теңізге тастайық!– деп ұлының даусының жаңғырығындай ұлының сөзін айтты да қойды хан.

Осы сөздерден соң екеуі харамға кірді. Онда еденде құлпырған кілем үстінде казак-орыс қызы ұйықтап жатыр еді. Қарт ханның көзінен жас сорғалап, күміс сақалында меруерттей ойнап тұрды. Әлхалла көзі жайнап, тістеніп, нәпсісін зорға тыйып, казак-орыс қызын оятты. Қыз оянып көзін ашты. Сол уақытта оның үлбіреген беті алқызыл таңдай еді. Ашылған көзі шешек жарған гүлдей еді. Қыз Әлхалланы байқамай, қызыл ернін ханға тосты.

– Сүй мені, қарт қыран!

– Киін... бізбен бірге жүресің,– деді хан күбірлеп.

Сол арада қыз Әлхалланы көрді. Және қыранның көзіндегі жасты да көрді. Есті еді ол: бәрін білді.

– Барайын. Барайын,– деді ол.– Анаған да жоқ, мынаған да жоқ, солай бекіттіңдер ғой? Ер жүректі адамдар осылай бекітуге тиісті, барайын.

Үшеуі біріне-бірі сөз қатпай, теңізге жөнелді. Жолдары тар соқпақ еді. Жел зуылдап, гуілдеп есіп тұрды... Қыз тым нәзік еді, тез шаршады. Бірақ қайсар еді. Шаршағанын аналарға айтқысы келмеді.

Бір мезгілде Әлхалла қыздың кейін қалғанын көріп, оған:

– Қорқып келесің бе?– деді.

Қыз оған отты көзбен бір қарап, қанға боялған аяғын көрсетті. Әлхалла қолын созып:

– Кел, мен сені көтеріп алып барайын!– деді. Қыз бірақ өзінің қарт қыранының мойнынан құшақтады. Хан құстың қауырсынын көтергендей көтеріп алып жүрді. Қолында бара жатқан қыз ханның көзіне тимесін деп, ағаштың бұтақтарын қолымен қағып отырды. Ұзақ жүрді олар. Бір мезгілде теңіздің күрілі естілді. Соқпақпен мыналардың артынан келе жатқан Толайық сонда атасына айтты:

– Мені ілгері жібер, болмаса сенің желкеңе қанжар қадағым келіп келе жатыр!

– Ілгері оз, Алла мынау ойың үшін саған не жаза қылар, не кешер – өз еркінде. Сенің атаңмын, мен сені кешейін. Сүю дегеннің не нәрсе екенін білем мен.

Міне, үшеуінің алдында теңіз жатыр. Төменде шеті-қиыры жоқ қою қара теңіз жатыр. Жердің етегінде теңіздің толқындары күңіреніп, өлең айтысады. Жардың шыңырау етегі қараңғы, суық, қорқыныш. Хан қызды сүйіп:

– Қош бол!–деді.

Әлхалла да:

– Қош бол!– деп иіліп қоштасты.

Қыз толқындар күңіреніп жатқан шыңырауға қарады да, екі қолымен кеудесін қысып, кейін қарай шегініп құлап кете жаздағандай болды:

– Лақтырыңдар мені,– деді қыз.

Әлхалла оған қолын созса да, тартынып қалды. Сонда қарт хан қызды құшағына алып кеудесіне қатты қысып сүйіп, басынан жоғары көтерді де, қия жардан төменге тастап жіберді.

Төменде сылдырап, жырласып жатқан толқындардың шуынан екеуі де қыздың суға барып түскенін ести алмады. Ешбір үн жоқ. Еш нәрсе естілген жоқ. Хан

тастардың үстіне етпетінен жатып, үндемей төменге, шыңырауға, қараңғы түпсіз шыңырауға қарады. Төменде теңіз бұлттармен араласып, теңізден толқындардың күңіренген шуы жүзіп жоғарыға шығып жатты. Есалаң жел ханның ақ сакалымен ойнап, елбелеңдеп өтіп жатты. Жатқан ханның жанында жүзін екі қолымен жауып, үндемей, қозғалмай Толайық тұр еді. Уақыт озды. Көкте жел айдаған бұлттар біріне-бірі тіркеліп, жүзіп оза берді.

Теңіздің қия жарының үстінде жер бауырлап жатқан қарт ханның ойларындай түнерген қара бұлттар еді ол.

– Кетейік, ата,– деді Толайық.

– Тұра тұр...– деп бір нәрсені тыңдап жатқан адамдай сыбырлады хан.

Тағы бірталай уақыт озды. Төменде толқындар күрілдеп, жел ағаштарды шуылдатып, қия жарға қарғып тұрды.

– Кетейік те, ата...

– Тұра тұр біраз...

Толайық Әлхалла:

– Кетейік, ата!– деп бір айтпады, әлденеше рет айтты. Хан қалған өмірінің қуанышын жоғалтқан жерден қозғалмады. Бірақ дүниеде бар нәрсенің бір соңы бар ғой. Хан да тұрды. Қайратты қайсар хан тұрып, қабағы түсіп, күңіреніп:

– Кетейік пе?... – деді.

Екеуі кетіп бара жатыр еді. Хан бір мезгілде тоқтай қалды.

– Ө, мен неге кетіп барамын, қайда кетіп бара жатырмын, Толайық?– деп ұлынан сұрады хан.

– Енді маған өмір не керек. Мен қартпын. Мені енді ешкім сүймейді. Сені ешкім сүймесе, дүниеде тұруың бекер ғой.

– Сенің атағың, байлығың бар ғой, ата.

– Маған сол қыздың бір сүюін бер де, менің балығымды, атағымды бәрін сен ал. Бұларың өлі зат, жалғыз тірі нәрсе – әйелдің махаббаты ғой. Мұндай махаббаты жоқ болса, ол адамның тірлігі де жоқ. Тіленші ол. Оның өмірі – аяныш өмір. Қош бол, ұлым! Өміріңнің түнінде де, күнінде де Алланың рақметі сенің басыңнан арылмасын...

Осы сөздерді айтып, хан теңізге қарай бұрылды.

– Ата, – деді Толайық, – Ата!...– Басқа ешбір сөз айтылмады. Тегінде, ажал бетіне қарап күліп тұрған адамға, оның жанына, өмірге, тірлікке, махаббат салғандай ешнәрсе айта алуға мүмкін емес қой.

– Жібер мені...

– Алла...

– Ол біледі...

Жардың шетіне хан жылдам басып келді де, шыңырауға құлап кетті. Ұлы ұстап қалмады. Үлгіре алмай қалды. Теңізден тағы еш нәрсе естілген жоқ – не ханның суға барып түскені, не бір үн. Жалғыз-ақ төменде толқындар шуылдап, жел гуілдеп, өздерінің тамаша, тағы әндеріне салып жатты. Толайық Әлхалла үндемей төменге ұзақ қарап тұрып-тұрып, даусын шығарып:

– Маған да осындай ер жүрек бере гөр, әй, Алла! – деді.

Сонан соң сол қараңғы түнде сарайға қайтты...

Міне, Мүсәлайма Асбап осылай өлген соң, орнына Қырымда Толайық Әлхалла хан болған.

АҚБОЗАТ
(Мамин Сибиряктан)

Бұқарбай жас еді, ақымақ еді. Ақымақ адамды ерінбеген екiнiң бiрi алдап жеп кете бередi ғой. Бұқарбай да осылай болды. Әкесi өлгенде Бұқарбай көп дүниеге ие болып қалып едi. Жап-жаңа үй, бiр қос жылқы, көп қой, тағы басқа мал. Жас Бұқарбай атадан қалған мынау мал өмiр бойы жатып жесем де таусылмайды ғой деп, өмiрiн ылғи жолдастарымен ойын-сауықта өткiзетiн болды. Басқалар жұмыс қылады. Бұқарбай сауық құрады. «Не керегiңнiң бәрi бар. Маған жұмыс қылып не керек? Кедейлер жұмыс қылсын», – дейдi Бұқарбай.

Шешесi ылғи басын шайқап: «А, Бұқарбай, мына қылығың жақсы емес!» – дейтiн едi...

Шешесi бұлай дегенде, Бұқарбай iшiнен: «Өмiр бойы үйден шықпайтын, бие сауудан басқа ешнәрсе бiлмейтiн әйел не бiлушi едi» – деп ойлайтын едi. Шiркiн, алаңғасар жастық-ай! Бұқарбайдың жас жүрегi аласұрып ойнай бердi. Қанша сауық құрса да оған аз көрiнедi. Байдың досы көп болады ғой. Бұқарбайдың да досы көп. Досының бiреуiнен бiреуi артық. Достары күнi-түнi Бұқарбайдың қасында, қойын жейдi, қымызын iшедi, мырзаны мақтасады. Ойын-сауықтың, тiптi, қызық болуы үшiн қымыз, қазы, қозыдан басқа қант, шай, ұн тағы қаланың басқа түрлi тәттi тамақтары керек қой. Бұларды алдыруға ақша керек. Бұқарбай кәрi шешесiне бiлдiрмей атадан қалған ақшаны құрыта бастады. Қартайған соң ақшаны өзi де табады-мыс.

Күндердiң бiр күнi ақша да бiттi. Бұқарбай үйiрлеп малды сатуға ойлады, бiрақ шешесiнен ұялды. «Кемпiр жылап жұртқа шағар», – дедi. Сөйтiп, ауылындағы көр-

шілерінен қарызға ақша ала бастады. Жұрт бай адамға қарызды қуана-қуана береді ғой. Көршілер береді, Бұқарбай алады. Бұқарбай бастапқы кезде алған қарызын есептеп жүрді. Соңынан есептеуді де қойып алды. Бәрібір берген кісі ұмытпайды ғой.

Екі жыл өткен соң бір көршісі: – Қарызымды қашан бересің? – деді.

– Қазір ештеңем жоқ, ақша түскенде берем ғой...

Біреуінің ғана бастап қарызын сұрауы мұң екен, бәрі сұрай бастады. «Бер де бер. Қалтаңда бір тиын жоқ болса, нені бересің». Бұқарбай енді ойға түсті. Ай, бірақ кеш түсті-ау! Басқа не лаж бар, бар сырды шешесіне ашуға тура келді. Кемпір қатты жылады. Жылап отырып:

– Мен саған айтып едім ғой, Бұқарбай! Енді қалай қыласың? Мені қойшы, ... мен асарымды асап, жасарымды жасағанмын. Сенің бар тілеуің алдында ғой... Ай, Бұқарбай, Бұқарбай!... – дей берді.

Бұқарбай көмек сұрап ескі жолдастарына барып еді. Олардың ешнәрсесі жоқ. Болғанымен бере ме, жасырып, жоқ десті. Бірақ Бұқарбайды аяғанда қалай аясты... «Берген қарыздарын тақақтап сұрап жүрген бұл не деген соғылған көршілер! Күте тұруға шамалары келеді ғой!» Не керек, сөз көп, бөз жоқ. Сылдыраған сыпайы сөз көп, сылдыраған бір тиын жоқ. Күн санап Бұқарбайдың күйі жаманға айналды. Ақшадай алған қарызға малын сата бастаса, кедей болып қалатын. Ақырында қарыз берген көршілер биге арыз берді. Би жас Бұқарбайды шақырып алып сұрады:

– Мына борыштарыңды мойныңа аласың ба?

– Алам.

– Мойныңа алсаң, төлеу керек.

– Төлейтін ақшам жоқ.

Ақсақалды билер өзара біраз ақылдасып алып, «Бұқарбайдың бар мал-мүлкін қарыз бергендерге бөліп беру керек», – деп билік айтты. Жас жігіттің аяулы екені рас, бірақ басқа шара жоқ. Бұқарбайды би де аяды. Әйткенмен ештеңе істей алмады: ақымақшылықты түзету қиын ғой.

Билер Бұқарбайдың үйіне келіп, атадан қалған мал-мүлікті борыш иелеріне үлестіріп бере бастады. Атаның ұзақ заман жиған байлығы бір күнде бу болып ұшып кетті. Үйді, жасауды, қойды, жылқыны, барлық мал-мүлкін бөлісіп алысты. Талауға түскен малда құн бола ма, борыш иелері бергендерінен он есе артық алды.

– Маған не қалады? – деп сұрады Бұқарбай билерден.

– Саған сап-сау екі қолың қалады. Бұрын жас болдың, ақымақ болдың. Енді еріксіз ақылды боласың. «Мал қадірін білек ауыртып тапқан білер», шырағым.

Жас Бұқарбай түнеріп басын төмен бүкті. Атадан қалған дүниені аяп кетті. Алайда таласпады: билердің билігі әділ еді. Бірақ борыш иелерінің біреуі ең ақтықта қалған бір көк тайды ұстай бастағанда Бұқарбай үндемей тұрып қала алмады. Бұл жылқының ішінде бір белгілі тұқымнан бітімі бөлек бір тай еді. Борыш иелері де мынау тайдың сүйегін танып, әрқайсысы «мен алам, мен алам», – десті.

– Жоқ, тайды сендерге бермеймін! Бар малымды алдыңдар, үндегенім жоқ. Жалғыз тайды бермеймін.

Борыш иелері барып биге арыз қылды. Би абайлап тыңдады да, айтты:

– А, жігіттер, сендер шынында да бергендеріңнен көп алдыңдар. Енді оның жалғыз тайын алмақшысыңдар. Қазақ баласы жаяу қалса, тірі қорлық емес пе? Ұялсаңдаршы...

Бұқарбай анадай жерде жылап тұрды. Осындай қорлыққа түсірген өзінің ақымақтығынан ұялып тұрды. Би Бұқарбайды аяп кетті, көк тай оның өзінде қалсын деп билік қылды.

Көк тайдың ноқтасының сабағын Бұқарбайдың қолына ұстатып тұрып би айтты:

– Көк тайдың Есекқырғынның тұқымынан екенін есіңнен шығарма. Арқада алдына мал салмаған Есекқырған еді ғой ол. Мынау тайды көзіңнің қарашығындай көр, Көк тай тірі болса, барлық малыңа татыр...

Бұқарбай қайырымды биге рақмет айтып тағы жылады. Бұ жолы қуанышпен жылады. Енді оның алдында үміт бар... Қолдарынан келсе, борыш иелері Бұқарбайдан ен даланы да, көкті де тартып алмақшы еді-ау.

II

Кәрі шешесі мен ұятынан басқа, Бұқарбайдың еш нәрсесі қалған жоқ. Бақытсыз ұлының қайғысын молайтпайын деп, кемпір даусын шығармай жасын төге берді. Жылап отырып айтты:

– Байлық та, кедейлік те еңбекке байлаулы. Күйіну жарамайды... Сен әлі жассың, түзеліп кете аласың... Менің саған ақтық айтар ақылым мынау: осы өзіміздің елден, шамаң келсе, алысқа кет. Кешегі күні бай болып, толықсып тұрған еліңде бүгін тіленші болып, тентіреп жүруден ауыр қорлық жоқ. Менің ақтық ақылым осы, Бұқарбай. Мен енді апаңның қолына барам. Күйеу жаман жігіт емес қой, кемпірді қуып жібермес...

Жалғыз туған шешесін де асырай алмайтын күйге түскеніне Бұқарбай тағы бетінен оты шығып ұялды.

Жас Бұқарбайға ақымақтық арзанға түскен жоқ...

Қоштасып жатқанда шешесі Бұқарбайға айтты:

– Сенің мынау тайыңның асылдығын ешкім де білмейді, Бұл – асыл тұқымнан... Қолыңнан шығарма. Не ғана берсе де тайыңды айырбастама. Бұл жабайы ат болмайды, даланың жүйрік желі болады, жақтан атылған оқ болады...

Бұқарбай шешесінің аяғына жығылып қоштасты. Қалың жұрттың ішінен Бұқарбайға жақсылық тілеген жалғыз-ақ шешесі болды.

Ақтық қорлығын, ақтық көз жасын тірі жан көрмесін деп Бұқарбай ауылдан қараңғы түнде шығып кетті.

Көк тайды жетектеп Бұқарбай баяу келе жатты. Көк тай белгілі боздардың тұқымы еді. Маңдайында қара жұлдызға ұсаған төбелі бар еді... Бұқарбайдың төбесіндегі зеңгір көк алтын жұлдызбен кестеленген көк шатырға ұсап тұрды. Дәл кілемдей болып алдында ұшы-қиыры жоқ дала жайылып жатыр. Бұқарбай ойға кетті: жердің бетінде тұру үшін бір қуыс шынымен-ақ таба алмай ма?

Бұқарбай бір жеті жүрді, екі жеті жүрді, үш жеті жүрді. Көп ауылды өтті. Бұл ауылдарда ешкім оның кім екенін білмеді. Сондықтан оның ауыр ойы серпіліп, көңілі тыныштала бастады. Жастық қайғыдан тез құтылады ғой. Бұқарбай Сасықбай деген байға жылқышы болып жалданды. Тайымды жылқыға қосып қояйын деп Бұқарбай байға сөйлесті:

– Мейлі, жүре берсін. Дала кең ғой. Сенің бір тайыңа жер жетпес дейсің бе... Бірақ, мынау тайыңның оңған жері жоқ қой: сирағы шидей...

Бұқарбай үндемейді. Сасықбай малдың сүйегін танымаушы еді. Ұзақ жол жүріп келген көк тайдың шынында түрі жаман еді. Сасықбай бірақ ішінен ойлап қойды: тай өсіп мінуге жараса жылқыны өзінің тайымен бақтырамын деп. Әркім өз пайдасын көздейді ғой.

Ауыл үлкен еді. Сасықбайдың ауылында үш қос жылқы бар еді. Бұқарбай жылқышы атанып, бірінші рет жылқыға барғанда қатты қуанды: өмір бойына өз еңбегін сіңіріп, тамақты бірінші рет ішті ғой. Бұқарбай түн сайын таң атқанша ат үстінде жүріп жылқы бақты. Адамның өз еңбегімен тапқан тамағының қанша қымбат екенін Бұқарбай сонда білді.

Сасықбай сараң еді: малшыларға тамақты тек аштан өлместік қылып қана беруші еді.

Жылқы бағу онша ауыр жұмыс емес қой. Бірақ, не күндіз, не түнде тыныштық болмайды. Малшының ұйықтағаны қалғығаны ғой. Бұқарбай жылқышының күніне тез көндігіп кетті. Ол да бір ақ киіз қалпақты, жыртық шалбар, жыртық тонды жылқышы болды да қалды. Бұқарбай сонда да көрген күніне күйінген жоқ. Бір жұбанышы көк тай еді. Басқа жылқышылардың менікі деген тайы да жоқ қой. Бұқарбайдың көк тайды сылап-сипай бергеніне жылқышылар күлуші еді. Сасықбай таң қалушы еді. Бұқарбай тайын суға жүздіріп, жал-құйрығын тарап, балаша тайын айналдыра беруші еді. Тай Бұқарбайдың артынан күшік сықылды қайда барса, сонда барып, еріп жүруші еді. Жылы сөйлеген, болмаса жекірген дауысын – бәрін ұғушы еді. Бұқарбай тайымен адаммен сөйлескендей сөйлесуші еді.

– Бұл елде екеуімізді ешкім білмейді... Онысы жақсы. Сенің иең көп ақымақтық істеді ғой... Ештеңе емес, түзелерміз...

Шет елде оны ешкім ескермейді деп Бұқарбай бірақ қате ойлады. Сасықбайдың бойжеткен кызы бар еді. Мешіт сұлу. Қыздар кейде жұрт көзіне ұнамсыз нәрсеге де ауғыш болады. Мешіт сұлу да күн сайын жылқы құлатып келе жатқан Бұқарбайға қарайды да тұрады.

Бұқарбай да байдың қызына қарай бастады. Қараған сайын қыз Бұқарбайға ұнай берді. Сөйлеспей-ақ екі жас жүрек біріне-бірі жақындап қалды.

Бұқарбай, бірақ, өзіне мынадай деп ақыл салушы еді: «Бұрынғы ақымақтықтарың да жетер, енді ақылды бол, Бұқарбай... Сасықбайдың қызының қалыңына канша сұрайтынын білесің бе? Күлкі болма, Бұқарбай!.. Байдың қызын алатын сендей сорлы емес қой...

Кейбір іңірде Бұқарбай жаны қоңыр тартқанда жер ошақтың басында отқа қарап отырып, өзі шығарып қоңырлатып мынадай өлең айтушы еді:

Есіктен күліп тұрып сұлу қарар,
Жігіттің жүрегіне жара салар...
Ер жігіт желдей саулап кетсе алысқа,
Қапаста сұлу сорлы жылап қалар.

III

Осындай үш жыл озды. Ұзақ үш жыл. Үш рет жазғытұрым даланы қызғалдақ жапты. Шілденің ыстығынан даланың шөбі үш рет күйді. Қыс үш рет барлық нәрсені қармен бүркеді. Алайда Бұқарбай бақытты еді. Неге десең, оның көк тайы өсіп ат болды ғой. Қандай сұлу ат болды: қамыс құлақ, серке сан, жібек жал. Бестісінде жүні айдай аппақ бозға айналды. Бұқарбай енді «Ақбозат» деп ат қойды. Ақбозатты бұрынғыдан бетер сылап-сипап, айналып-толғанатын болды. Қойнына жататын қалыңдығынан бетер атты мәпелегеніне жылқышылар тағы күлді. Күлсе күлсін. Бұқарбай ең алғаш мініп шабысын көргенде, қуанғаннан жүрегі ойнап кетті: бұл жылқы емес, жел еді.

«Жоқ. Тағы бір жыл жүріп, толып алты жасар ат болсын. Онан соң мен бір байдың керуеніне жолбасшы болып кірермін... Жұмысы жеңіл, тұрмысы еркін. Онан соң өмір оңдалып кетер. Шыда, Бұқарбай, көп қалған жоқ» – деп ойлады Бұқарбай.

Келесі жылы керуенмен кетем деген ой Бұқарбайға берік орнады. Бірақ, бұл ойын ешкімге айтқан жоқ. Кетуге кетпек болды. Өттең, Мешіт қалады-ау! Кім біледі, қыз мұны осы күні ескермейтін де шығар. Бірақ Бұқарбай қыздың күйдіріп қарайтын қара көзін, сылдыраған күлкісін, күн жүзін ұмыта алмас!

Елде Мешітті алам деген жігіт көп еді. Талай қиыр жерлерден жаушы келіп еді. Бірақ қарт Сасықбай «қызым қымбат» деп сұраған қалың малының санын өзі де білмеуші еді. Әйткенмен де қыздың өмірі қысқа ғой. Қызынан айырылар уақыт жетті. Кімге беремін деп Сасықбай ойлады-ойлады, ойлады. Ойын бекіте алмады. Сұраған жігіттердің бәрі де жақсы болғанмен, сұлу Мешітті бәріне де қиып беру қиын. Шал ойлап-ойлап жұрт жиып, ат шаптырмақшы болды. Кім бәйгеден озып келсе, Мешітті сол алсын. Бозбалалар бұған қуанды. Бәрі де өзінің атына сенеді ғой. Дәмелі бозбалалардың аттары шынында ығай мен сығай еді. Бозбалаларды желіктіру үшін Сасықбай жар қылғызды:

– Бәйгеден кім келсе, ол келсін, маған бәрібір... Мейлі бір малшы келсін, Мешіт соныкі.

Сасықбайдың мынау бәйгесінің хабары Арқаның талай жеріне жайылды. Елдің әңгімесі осы болды. Бозбалалардың бәрі-ақ Мешіттен дәмелі болып, аттарын жарата бастады.

Сөйтіп, бәйге күні жетті, Сасықбайдың ауылына маңайдағы елдердің кәрі-жасы қалмай қаптап келді.

Кімге бақ қонар екен? Мешіт сұлуды кім алар екен? Қызық көргелі келген қалың жұрттың ішінде маңайдағы елдің бәріне қадірлі бір қарт би де бар еді. Табақ тартылып, ас-су ішілген соң, жиылған жұрт ат жібергелі ауылдан анадай қырға шықты. Жүйріктеріне мініп бозбалалар шықты. Ең соңынан Ақбозатқа мініп Бұқарбай шықты.

– Мынау ақбоздағы кім? – деп сұрады жұрт.

Қызынан жаман жылқышының дәмелі болғанына ренжіп:

– Бұл менің жылқышым ғой. Есер шіркін атын зорықтырады-ау, – деп немқұрайды жауап бере салды Садықбай.

Ақсақалдардың қаулысы бойынша дәмелі бозбалалардың бәрі аттарына бала мінгізбей, өздері шабатын болды. Шабушылардың бәрі топтың алдына тізілген соң қарт би айдаушылар қосып беріп, қолындағы жалауды бір көтеріп қалды. Жігіттер желе жөнелді. Олардың артынан Бұқарбай да жөнелді. Ақбозат әлі жасырақ қой деп көпке шейін Бұқарбай бәйгеге қосылуға беки алмап еді. Ақылға салып, қосу жарамайды десе де, жастық шіркін билеп алып кетті: ауылдан шыға бергенде байдың үйінің есігіне көзі түсіп, есікте Мешіт сұлуды көзі шалып қалып еді. Мойнындағы алқасы жарқ-жұрқ етіп, Ақбозатқа мініп кетіп бара жатқан Бұқарбайға қарап жымыып күліп қалды. Ірілікпен күлген сықылды. Дәмелі бозбала көбейген сайын арудың ірілігі ұлғая береді ғой.

Жұрт атты елу шақырымға айдады. Белгілі жерге барып жеткен соң айдаушылар аттардың бәрін қатар тізіп «Ал!» деп жіберді. Аспанды шаң жауып кетті. Бұқарбай Ақбозаттың басын тартып келеді. Сонда да жігіттерді біріндеп тастап келеді. Тастай-тастай Бұқарбайдың алдында үш-ақ жігіт қалды. Алтындай сары бір те-

кежәуміт жүйрікке мінген үш жігіттің біреуі алыс кетіп барады. Бұқарбай Ақбозаттың басын босатыңқырап, екі жігіттен оп-оңай озып кетті. Алдында енді біреу қалды. Бұқарбай тақымды қысты, астындағы ат ілгері ұшып бара жатқандай. Жер кейін қарай зырқырап бара жатқандай. Алыста бұлдырап қалың топ көрінгендей. Ақбозат текежәуміттің құйысқанын тістеп қалды. Қабырғаласты. Текежәуміттің ырс-ырс етіп дем алғаны естіледі. Екі аттың басы қаз-қатар... Бұқарбайдың жүрегі аузына тығылды: екі-ақ шақырым жер қалған. Ай, текежәуміт озғызса.. Бұқарбай ердің алдыңғы қасына жата қалып, қолымен Ақбозаттың көзін сүртіп-сүртіп алып, айқайды салып жіберді. Ақбозат жақтан атылған оқтай, қырда ойнаған қояндай ағып кетті. Бұқарбай қалың топтың айқайына кіріп қалды.

Бұқарбай озып келді. Өзгенің бәрі кейін қалды. Жұрттың бәрі Ақбозатқа жабырлап, айналып-толғана бастады. Кейбіреулер аттың басы, көзін сүйіп жатыр. Бұрын жұрт мұндай жүйрік көрген емес.

– Бала сенікі! – деді қарт би Бұқарбайға.

– Иә, Мешіт оныкі, қалың мал төлесе... – деді саспай Сасықбай. – Мейлі қазір алсын, мен сөзімнен қайтпаймын, озып келгенмен, кім болса да қалың мал төлемек қой...

Өмірінің осындай қуанышты күніндегі мынау қайғыдай Бұқарбай өмірінде қайғы көрген жоқ еді. Жұрттың бәрі оған: «Ай, ырысты жігіт», – деп қызықса, ол өзін-өзі қарғайды... Иә, қандай жүйрікке мініп қашсаң да. малғұн кедейліктен құтыла алмайсың ғой. Ауылға келген соң тәкаппар Мешіт сұлу да Ақбозаттың мойнынан құшақтады.

IV

Бәйге Бұқарбайды бақытсыз қылды. Ол өзінің ауыр еңбегімен тапқан тыныштығын жойды. Енді жабайы жылқышының тұрмысы оған ауыр көрінді. Жұрттың бәрі оны күндейді. Ол сорлы ылғи Мешітті, сұлу көзді сұлу Мешітті ойлайды.

Сасықбай айтты:

– Міне, саған бір жыл. Мен сөзімде тұрам, сен қалың мал тап. Бір жылда таба алмасаң, мен Мешітті басқа біреуге беремін...

Мұндай сөзді есіткеннен Бұқарбайға денесіне пышақ сұғу жеңіл болар еді-ау. Ана жерде Мешіт те қарап жымып күліп тұр! Мешіт Ақбозатты жақсы көріп кетті. Ылғи келіп өз қолынан жем береді.

Кәрі Сасықбай да Ақбозатты ойлай бастап еді. Бес жүз жылқысы бар, үш мың қойы бар, сұлу қызы бар. Мал мен басы түгел... Бірақ, мынадай жүйрігі жоқ. Ақбозаттың атағы Арқаның талай жеріне жайылып кетті. Талай жігіттер талай жерден мынау тамаша атты құр көру үшін келетін болды. Ақбозаттың мынау атағы кәрі Сасықбайдың ұйқысын қашырды. Ол ылғи Ақбозатты қалай қолға түсіруді ойлайтын болды. Сараң бай бірнеше рет Бұқарбаймен былай сөйлесіп байқады:

– Бұқарбай, атыңды сат маған. Жылқыдан таңдап жиырма жылқы ал. Қойдан таңдап жиырма қой ал.

– Жоқ, – дейді Бұқарбай.

– Оған қосып үстіңе ақ үй көтеріп берейін.

– Жоқ...

– Күміс ақшаны алдыңа жаяйын, екі уысыңа сыйғанша ал.

– Жоқ...

– Үстіңе бір жібек бешпет, екі жібек қаптал жабайын.
– Жоқ...
– Енді не керек саған?
– Маған ешнәрсенің керегі жоқ, бай... – дейтін еді
Бұқарбай қасарып.

Бірақ бір күні кешке Бұқарбай:

– Жарайды. Барлық айтқаныңның үстіне Мешітті қосып бер, – деп айтып салды.

– А-а! Сенің есің дұрыс екен... Бұл болмайды.

– Өзің біл, бай. Атымды алмасаң, маған тым жақсы.

Сасықбай қасарған жылқышыға ашулана бастады:

«Мынау өзі бір атым бар деп, кісіні танымай кетті ғой... Арқада басқа жүйрік жоқ па екен?..»

Сасықбай қанша ойламайын-ақ десе де, Ақбозат оның ойынан шықпады. Мал-мүлік бәрі өзінде түгел. Енді оған не керек? Ақбозат керек. Ақбозат оның қолында болса, Арқада тірі жанға бәйге бермей отырса... Мұндай жүйрік жоқ қой Арқада... Шал ұйқысынан айырылып, не қылуға білмей, кәдімгідей жүдеп қалды. Өзінің қанша байлығының өзіне қадірі болмай қалды...

Ақырында Сасықбай ауырып төсек тартып жатып алды. Ас-су ішпейді. Уһлей береді. Бір күні Мешітті шақырып алып айтты:

– Әлгі қасарған есекті шақырып алып келші, сөйлесейін деп едім.

Бұқарбай есіктен кіре, шал айтты:

– Мен сенің қасарғаныңнан ауырып қалдым... Есек сықылды ақымақ адам екенсің! Жас күнім болса, мен сенің атыңды барымталап алар едім, не керек... Қасарған айуан, мына сөзімді тыңда: мал-мүліктен тілегеніңді ал, оның үстіне... Мешітті ал.

Бұқарбай шалды сыйлап, басын бүкті де, айтты:

– Сасықбай, сен көп беріп менің барымды алмақшысың... Ақбозат атақты Есекқырғанның тұқымынан. Тіленші болып ауылдан шығып бара жатқанымда шешем маған: «Не берсе де, тайыңды берме!» – деп еді... Алайда, мен ойланайын...

– Шық, қасарған шіркін, ойлан! – деді шал қатты күрсініп.

Бұқарбай үйден шыға келіп, Мешітке жолықты. Ол босағада тұрып бәрін естіп жылап тұр екен.

– Сен мені сүймейсің, Бұқарбай... – деді қыз сыбырлап. Әлі жуырда ғана Бұқарбайды мазақ қылып күліп жүрген қыз еді ғой ол.

Бұқарбайды Сасықбайдың берем дегені, жалынғаны жұмсартқан жоқ. Қыздың жасы жұмсартты. Мас адамдай сенделіп ол малшылар үйіне келді. Басы айналып не қылуға білмеді.

Бұқарбай малшылардың жыртық, былық үйінде ойлап жатыр. Көз алдында қыздың жас төгілген беті. Қыздың тәтті даусы. Өзінің сол арада аяп кеткені – осылар тұр. Үйдің артында өзінің барлық қазынасы — Ақбозаттың жер тарпып тұрғаны естіледі. Не қылуға білмейді Бұқарбай. Өзге малшылар ұйықтап жатыр. Жалғыз-ақ Бұқарбай бір күнәлі адамдай азап шегіп жатыр, жас жүрегі аласұрады... Ақырында жас жүрек жеңді. Бұқарбай Ақбозатты Сасықбайға бермек болды.

Бұқарбай осы ойға жаңа беки бергенде, тыстан Ақбозаттың кісінегені естілді. Бұқарбай үйден жүгіріп шығып үлгірмеді. Аттың қатты дүбірі естілді. Бұқарбай бұл дүбір ненің дүбірі екенін білетін еді ғой... Ақбозатты ұры мініп алып, желдей құйындатып кетіп барады.

Бұқарбай байлаулы тұрған байдың бір бедеуіне міне салып қуа жөнелді. Астындағы бедеуді төпеп қуып ке-

леді. Алдынан аттың дүбірі естіліп келеді. Ол арада таң да атып қалды. Бұқарбай алыстан Ақбозатты көрді. Апырмай, мынау шынымен Ақбозат па? Ақбозаттың, алдына мал салмайтын Ақбозаттың шынымен бір жабайы бедеуге жеткізгені ме? Бұқарбай тағы біраз шауып еді, ұрыға, тіпті жақындап қалды. Жете бергенде Бұқарбайдың жүрегі қанға толып кетті. Шыдамады. Айғай салып жіберді:

– Өй, сайтан, атты қор қылыш келесің... Қамшы салма! Екі көзін сұрт!..

Ұры Бұқарбайдың айтқанын қылды. Сол арада Ақбозат оқтай ағып көзден жоғалып кетті. Бұқарбай астындағы бедеу зорыққанша шапты... Бір мезгілде ат-матымен жығылып, Бұқарбай өксіп-өксіп жылады. Кәрі Са-сықбайға бермек болғаны үшін оны қасиетті Ақбозаттың киесі ұрды ғой. Махаббат оның көзіне шел қап-татты ғой...

V

Бұқарбай ауылға үш күннен соң қайтты дегенде, оны жұрт танымай қалды: мейлінше жүдеген, көздері жын-данған адамның көзіндей болған.

– Ақбозатты маған берген болсаң, мен оны сақтай білген болар едім. Сен қасарған есексің, Бұқарбай. Сен айуандай ақымақсың, Бұқарбай... – деді шал күйдіріп.

– Енді мені шығар, Сасықбай.

– Бақытсыз байғұс, енді сен қайда барасың?

– Ақбозатты іздеймін... Мен онсыз тұра алмаймын.

Мешіт бірақ бұлай ойламады. Ол Бұқарбайды қатты сүйді. Қыздың жүрегі байлықты іздемейді ғой. Мешіттің өзі Бұқарбайға келді де айтты.

– Бұқарбай, сен қайда барсаң, мен де сонда барамын... Мен сені сүйем.

Бұқарбай жылап қоя берді. Мешіт оның басын тізесінің үстіне салып, Бұқарбайды қыздың қылықты сөздерімен уатты. Бұқарбайдың атынан айырылып байғұс болғанын ойлап, тіпті, қатты аяды. Қайратты қыз әкесіне барып:

– Мен Бұқарбайдан басқа ерге тимеймін. Бұқарбай жабайы жылқышы емес, асыл жігіт, – деді. – Маған байлықтың керегі жоқ. Мен өзім сүйген жабайы жылқышының-ақ қатыны болам, – деді ер қыз.

Сасықбай ашуланып, қызын үйден қуып шықты. Қыз бірақ тағы келіп, әлгі сөзін қайта айтты. Сасықбай бұрынғыдан қатты ашуланып:

– Жарайды, қасарған қу... әне Бұқарбайың. Менің разылығым жоқ. Саған теріс батам... Анау қасарған есек тірі жүрем десе, енді менің көзіме көрінбесін.

Тіл алмаған баласына атаның қайсысы қатты сөз айтпайды, Сасықбай да қызына көп қатты сөз айтты. Алайда, атаның жүрегі ұзамай жұмсап қалды.

«Мешітке отау көтеріп берейін... Малшылармен бірге тұра алмайды ғой. Қасарған кудың отау берерлік қылығы жоқ. Қайтесің енді...»

Отау артынан Сасықбай қызына үйірлеп жылқы, қоралап қой, тағы басқа көп мүлік берді. Сасықбай бере береді. Бұқарбайға бірі де керегі жоқ. Берсе де, бермесе де – бәрібір.

Бұқарбай ақ отауда сұлу Мешітпен бірге тұра бастады. Бірақ, [көңілі] бір көтерілмейді, ылғи қайғылы. Атын сағынады. Түндерде Бұқарбай ояна салып жынданған адамдай ұшып тұра келеді. Ақбозаттың дүбірін естіп оянады... Міне, алдында жақын кетіп барады. Әне, желдей құйындатып барады... Бұқарбай соңға таман осындай дүбір естіп оянып, ес-түсін білмей, байлаулы атқа міне

салып, шауып-шауып, біраздан соң қасірет басып, беті запырандай сарғайып салбырап қайтатын болды.

Бұқарбайға байлықтың да қызығы жоқ. Оның үстіне ауылға домбырасы бар бір соқыр өлеңші келіп, Ақбозаттың өлеңін айтып, Бұқарбайдың қайғысын тағы молайтты. Ақындар Ақбозатты мақтап өлең шығарған екен:

Судай сұлу Ақбозат,
Мойны құдай иілген.
Желден озған атқан оқ,
Қыран ғой алғыр түйілген.

– Естисің бе, Мешіт? – деп уһледі Бұқарбай. – Мынау менің Ақбозатымды айтып отыр ғой. Әлі тірі ғой, шамасы... Ай, сорлымын ғой мен!.. Сол қазынамды сақтай алмадым-ау...

Соқыр өлеңді соғып отыр:

Жүйрікке баға жете ме?
Жігітке жүйрік жан-жардай.
Байлық, бектік немене?
Жүйріксіз жігіт сор маңдай!

Бұқарбай кәрі Сасықбайға келді де, айтты:

– Мен кетем, ата...

– Қайда?

– Білмеймін. Әйтеуір енді шыдар шамам қалған жоқ...

– Мешітті қайтесің?

– Ол күте тұрар... Маған ешнәрсе керек емес.

Бұқарбай елден ел, шөлден шөлді кезуге кетті. Көрінген жылқының ішінде боз мал көрсе, жүрегі аузына тығылады. Келеді, қарайды, Ақбозат емес. Тағы кезіп кетеді.

Түн сайын ұйықтап бара жатса, Ақбозаттың дүбірі естіледі. Ақбозат алыстан орап Бұқарбайды айнала береді. Бірақ, жақындамайды. Күнде түнде көкте Темір-қазық жұлдызын айналатын Ақбозат сықылды. Күнде ұйықтайын десе, Ақбозат айналады. Ия, Бұқарбайдың Ақбозаты... Бұқарбай күтеді... Күн санап Ақбозат жақындап айнала бастады. Бұқарбай ас-судан қалып жүдеді, құр сүйегі қалды.

«Енді тез...» – дейтін еді өзі-өзіне.

Сол кезде Арқаға бір хабар жайылды: Бір жынданған жігіт ылғи кезіп жүреді дейді. Бір боз ат іздейді екен деген. «Боз ат іздеген жынды жігіт келеді» деп қатындар балаларын қорқытатын болды. Түнде ұшырап қала ма деп үлкендер де қауіптенетін болды. Өзі бір уақытта әр жерде көрінеді дейді. Талайлар көріпті.

Еріккен бозбалалар жындыны ұстап алайық деп талай жиналысып іздеді. Бірақ, Бұқарбай оларға ұшырамады.

Ақырында Бұқарбай мүлде халден тайып, үш күннен бері шөлде бір құдықтың басында жатыр. Түн болды. Тағы Ақбозат айнала бастады. Енді, тіпті жақын айналып жүр. Өттең, Бұқарбайдың көзін ашып, атына қарауға шамасы жоқ... Таң атты. Төртінші түн жетті. Бұқарбай құдықтың басында сұлық жатыр. Кенет жап-жақын дүбір естілді. Бұқарбай көзін ашып жіберсе, басында Ақбозат тұр. Бұқарбай қуанғанынан айқай салмақшы болды. Бірақ болар-болмас күрсінуге-ақ шамасы келеді...

* * *

«Жындыны аулап» жүрген жігіттер құдық басында Бұқарбайдың өлігін тапты. Сіресіп қалған екі қолымен киіз ақ қалпағын кеудесіне қысып жатыр екен.

БАЛШЕБЕК БАЛАСЫ
(П. Дороховтан)

Бірінші тарау

1

Атасының кеткеніне бір ай болып қалды.

Мешке атасының сүгіретіне қарап отырып-отырып үлкен кісідей күрсінді.

– Апа, атам қашан келеді?! Сағындым, – деді.

– Жуырда келеді, құлыным, келеді.

Мешке апасының сөзіне нанды. Атам жуырда келіп қалады ғой деп күтіп жүрді.

2

Бір күні түнде қатты есік қаққан дыбыс естілді. Мешкенің апасы төсектен ұшып тұрып, шапанын жамыла салып, есік ашты. Үйге алдында әпесер, онан кейін мылтық ұстаған салдаттар сау етіп кіріп келді. Салдаттар келе-ақ төсек-орынды, сандықты ақтарып апалаң-топалаң қылды. Тарс-тұрс, ерсілі-қарсылы сапырылысып. еденге былш-былш қақырып, сіңбіріп, самбырлап сөйлесіп, үйді бастарына көтерді.

Мешке оянып, көрпеден басын қылтитып қарап жатыр.

Әпесер биік үстел үстінде тұрған Мешкенің атасының суретін көріп, жиіркенгендей, бет-аузын тыжырып барып суретті қолына алды.

– А-а, батырдың өзі ғой! – деді.

Мешкенің апасы әпесерге:

– Суретке тимеңіз. Сізге оның керегі жоқ қой, – деді.

Әпесер қабағын керіп, келемеж қылып күліп:

– Бұл сасық сізге неменеге керек? – деді.

Мешкенің апасы ыза болып, ерні дірілдеп, көзі мөлтілдеп жасқа толды.

Мешке төсегінен көйлекшең атып тұрып, апасының жанына келіп, құйтымдай жұдырығын түйіп, әпесерге:

– Апама тиме! – деп айқай салды.

Әпесер:

– Мына боқмұрынды қара! – деп қарқылдап күліп, Мешкенің мұрнын қысты.

Мешке әрі мұрны ауырып, әрі ызаға шыдамай жылап қоя берді. Аяғымен еденді теуіп қалып, әпесерге:

– Ақымақ! Шық үйден! – деді.

Салдаттар кеткен соң, анасы Мешкені алдына алып құшақтап, көпке дейін жылап отырды.

Мешке апасына:

– Жылама, апа. Атам келген соң, бәрін атама айтамыз, – деп жұбатты.

3

Бір күні апасы бір жерге барып келемін деп кетті. Үйге қуанышты болып қайтты. Келе сала Мешкені алдына алып сүйді.

– Құлыным-ау, құлыным. Атаң тірі екен! Мен жаңа ғана біліп келдім.

– Қайда екен?

Апасы еңкейіп Мешкенің құлағына сыбырлады:

– Балшебектермен кетіпті.

Мешке балшебектердің кім екенін, атасының неге кеткенін, бәрін білген кісімсіп басын изеді.

– Атам келер ме екен?

– Келеді, қалқам, келеді. Бірақ, қалқам, ақылды бол. Атаңның қайда кеткенін тірі жанға тісіңнен шығарма.

Мешке басып изеді. Әрине, ол біреу қыл бұрау салып сұраса да, атасының балшебектермен кеткенін айтпақ емес.

4

Тұрмыс күннен-күнге ауырлай берді. Апасы Мешкеге сүт сатып алып ішкізуді қойды.

Бір күні Мешке сүтті тым аңсады.

– Апа, біз неге шәйді қарадай ішеміз, неге сүт сатып алмаймыз? Менің сүт ішкім келеді! – деді.

Апасы күрсініп:

– Ақша жоқ, қарағым, – деді.

– Ақша неге жоқ?

– Осы күні қызметім жоқ. Бір орынға кірсем, ақша болады.

– Сонда сүт сатып аласың ба?

– Алам, қарағым.

– Ендеше, тезірек бір қызмет тапсаңшы.

5

Бір күні апасы ертемен кетіп, кешке бір-ақ қайтты. Үйге жадырап күліп кірді.

– Мешкетай, мен қызмет таптым. Енді саған сүт сатып алып беріп тұрамын.

– Қызметті қайдан таптың?

– Кеперетіп дүкеніне қызметке кірдім.

Содан былай Мешкенің апасы кеперетіп дүкенінде қызмет қылатын болды. Енді Мешке да күн сайын сүт ішетін болды.

Бірақ бір күні апасы жұмыстан жабығыңқы болып қайтты да, ертеңіне жұмысқа бармады.

Мешке таң болып апасынан:

– Апа, кеперетіпке неге бармайсың? – деп сұрады.

– Жай, қарағым.

– Басың ауыра ма?

– Жоқ, жаным.

Мешке апасының көзі мөлтілдеп жасқа толып тұрғанын көрді. Жылағанын Мешке көрмесін деп апасы теріс қарады. Мешке апасының алдына отырып, мойнынан құшақтап:

– Апа, айтшы, неге жылайсың? Саған біреу тиді ме? – деді.

Апасы Мешкеге: «Сенің байың балшебек» деп әкімдердің оны қызметтен шығарып тастағанын айтты.

– Әкімдер дегенің кім? Ең үлкен әкім кім?

– Қалшақ.

Мешке қабағын түйіп, ішінен: «Асықпа, бәлем. Өскен соң Қалшақ біткеннің мойнын үзермін» – деді.

6

Қызметтен шығып қалған соң апасы жаман жасыл сандықты әлсін-әлсін ақтарып, базарға киім-кешек шығарып сататын болды. Сол ақшаны тамаққа жұмсады. Мешкеге сүт те сатыш алып беріп тұрды.

Бір күні апасы Мешкеге:

– Көр-жердің бәрін сатып, бұл қаладан кетпесек болмайды, – деді.

– Қайда кетеміз?

– Басқа бір қалаға барамыз. Онда, бәлкім, атаңнан хабар алармыз.

Мешке қуанып:

– Жарайды, апа, тезірек кетейік, – деді.

Апасы көйлек-көншек сықылды нәрселерді бір қолтық қылып буып, базарға кетті. Сатып жолдық ақша қылып алып, түнде бержабай жалдап Мешкемен екеуі кемеге мініп жүріп кетті.

Екінші тарау

1

Мешке үлкен кемеді ойнап жүгіріп жүр. Бір асқа түседі, бір үске шығады. Кеме өткір темір тұмсығымен суды тіліп жүзіп барады. Толқындар аузынан ақ көбігі шұбырып келіп кемеңің темір тұмсығын, төсін жалайды.

Кемеңің тап тұмсығында көк көйлекті біреу тұр. Қолындағы ұзын сырықты әлсін-әлсін суға малып, тартып алып:

– Төрт!.. Төрт жарым!.. Төрт жарым!.. Бес... – деп айқай салып тұр.

Кемеңің ішінде төменде темір тормен қоршалған бір ор бар. Орда жарқ-жарқ еткен үлкен бір дөңгелек зуылдап айналып тұр.

Мешке анадайдан дөңгелекке қарап тұр. Торға жақын баруға қорқады.

Мешкемен қатар ұзын бойлы қара сақалды біреу тұр, Мешке бұрын көрген адам емес. Түрі ашулы адам сықылды, бірақ көзқарасы жылы.

– А, балақай, неге жақын бармайсың? Қорқасың ба?

Мешке:

– Ие, қорқам,— деді.

Жат адам қолынан ұстап Мешкені тордың жанына алып барды. Ордың түбінде, зуылдаған дөңгелектің жа-

нында қолына шүберек ұстаған бір адам жүр. Көмір сататын көмірші сықылды бет-аузы қап-қара.

Мешке:

– Ағай, мынау көмірші ғой, ие, – деді.

Ағай күліп жіберді.

– Жоқ, бұл – мәшинеші, мынау мәшинені басқарып кемемізді жүргізіп отырған осы кісі.

Мешке:

– Менің атам да мәшинеші еді, – деді.

– Атаң қайда?

Мешке жанындағы ағайға жалт қарады. «Атаңның қайда екенін ешкімге айтпа», – деген апасының сөзі есіне түсе қалды. Ағай Мешкеге жылы жүзбен қарап, күліп, Мешкені еркелетіп басынан сипап тұр.

«Жақсы кісі ғой. Айтсам айтайыншы» деп ойлады да Мешке:

– Атам балшебектермен кетті. Анау күні түнде біздің үйге салдаттар келді. Апама ақырды. Апам түн бойына жылады. Біз енді басқа қалаға бара жатырмыз, – деді.

– Атың кім?

– Мешке.

– Атаң аты кім?

– Метірей ИбанҰлы Кеселоп.

Жат ағай Мешкені тағы басынан сипап еркелетіп:

– Бар, Мешке, апаңа бара ғой. Апаң қайда? – деді.

– Жоғарыда.

Мешке жүгіріп жоғарыға шығып кетті.

Ұзамай ұзын бойлы адам да жоғарыға шықты. Кеменің үстін айналып жүрді де, апасымен отырған Меш-

кені көріп, анадай жерге барып, сүйеніп тұрды. Төменге қарады. Төменде ылғи мұжықтар отыр. Бәрінің жанында бірдеңе салған қапшықтары бар.

Мешке:

- Ағай, мыналар қайда барады? – деді.
- Жұмыс іздеп қалаға барады.
- Неге?
- Тамақ керек. Ақша табу керек. Нан сатып алу керек.
- Үйлерінде наны жоқ па екен?
- Жоқ болғаны ғой.

Мешке томсарып ойланып тұрды.

- Анау отырған сенің апаң ба?
- Ие.

Ұзын бойлы адам Мешкенің апасының жанына барып отырды. Мешкеге қарап басын изеп:

– Қылықты, зерек бала екен. Бар нәрсені сұрап білуге ынталы, – деді. Мешкенің апасы күлімсіреді. – Жолыңыз оң болсын, қайда барасыз?

Әйел бара жатқан қаласын айтты.

– Онда туысқандарыңыз бар ма?

Әйел:

- Жоқ, – деп күрсініп, басын шайқады.
- Болмаса, танысыңыз бар шығар?
- Жоқ.
- Олай болса, мен сізге бір таныс кемпірдің тұрағын жазып берейін. Соған барып түсерсіз.

Мешкенің апасы жат адамға күдіктеніп қарады. Жат адам күдікті көзқарасты байқады да, әйелдің жанына жылжып жақындап отырып, күбірлеп былай деді:

– Жәй әншейін сөйлескен болып отыра беріңіз... Мен еріңіздің жолдасымын.

Әйел сұрланып, бозарып кетті. Сыбырлап:

– Тірі ме? Тірі ме? – деді.
– Тірі. Балшебектермен бірге шегініп Ресейге кетті.
– Рас па? Дұрыс па?
– Ие. Ақтардан шегінгенде, мен сіздің еріңізбен бірге едім. Ол кемеге мініп кетті. Мен үлгіре алмай қалдым. Енді, міне, ақтардың арасында жасырынып жүрмін.
Әйел жат адамға тағы қарады.
– Менің кім екенімді сіз қайдан білдіңіз?
Жат адам күліп, Мешкеге қарап басын изеп:
– Өзінің атын да, атасының атын да маған Мешке айтты, – деді.
Апасы Мешкені құшақтап, көкірегіне қысты.
Жат адам қалтасынан қағаз, қарындаш алып, бірдеңе жазып, қағазды Мешкенің апасына берді.
– Міне, әлгі таныс кемпірімнің тұрағын жаздым, кемпірге бір-екі ауыз сөз жаздым. Тура соған барып түсіңіз. Жайлы қоныс болады.
Жат адам осылай деп тұра келіп, Мешкені басынан сипап еркелетіп, төменге түсіп кетті.

Үшінші тарау

1

Мешке мен апасы енді Анна кемпірдің үйінде тұра бастады. Күнде іңірде Мешке оқу құралынан әңгімелер, өлеңдер оқитын еді. Апасы мен Анна кемпір атасының жайынан ақырын әңгімелесіп отырушы еді. Бұлардың әңгімесінен Мешке алыста кеңес үкіметі деген жер бар екенін білді. Балшебектер сонда тұрады екен. Мешкенің атасы да сонда екен. Өздері тұрған Сібірден кеңес әскеріне, атасына баруға болмайды екен. Қалшақ жібермейді екен...

Бір күні Анна кемпір бір жаққа барып, үйге келісімен Мешкенің апасына былай деді:

– Бір таныс адам жасырынып кеңес жеріне, балшебектерге кетпекші. Хат жазып, содан беріп жіберу керек.

Мешкенің апасы қуанып, дереу отырып хат жаза бастады. Мешкеге:

– Мешкетай, сен де атаңа хат жаз, – деді.

Мешке жалма-жан ойынды тастай беріп, қарындаш, қағаз алып, әліппедегі ірі-ірі әріптермен былай деп хат жазды: «Атама көп сәлем. Ата, денің сау, амансың ба? Біз, апам екеуміз, аман-есенбіз. Анна деген әжем бар. Әжем мені жақсы көреді. Кітап сатып әпереді, Апам мені күн сайын көшеге шығарады. Әжемнің «Доп» деген күшігі бар еді. Біреу нанға ине салып беріпті. Бір-ақ күнде өліп қалды. Ата, өзің неге хат салмайсың. Хат салсайшы, бірақ хатты менің өзіме жеке жаз, апам бөлек жаз. Ата, мен мынау хатты өзім жазып отырмын. Ешкім былай жаз деп айтқан жоқ, Ата, біз сенен хат күтеміз, апам да күтеді, әжем де күтеді, мен де күтем. Ата, тез жаз, тез. Жазған: Мешкең».

Екі күннен кейін Мешкелердің үйіне қара тон киген, басында қоян құлақшыны бар, аяғында қонышы ұзын пимасы бар біреу келді. Апасының да, Мешкенің да хатын алып кетті.

2

Айнала қар басқан мидай дала. Жолсыз даламен қара тон киген, қоян құлақшыны бар, пималы біреу кетіп барады. Бір мезгілде жел қатайып, боран соғып кетті. Жел жаяу жолаушының қарсы алдынан. Долы жел бетке сабап, қар қақалдырып жүргізбей келеді. Жолаушы бірақ боранды тыңдамай, құлақшынын баса киіп алып, тура

тартып барады.

Жел күшейгеннен күшейді. Күрілдеді, дүрілдеді. Секіріп биледі. Өкіріп тулады. Пысқырып, ысқырып, қарды бұрқыратып боратты. Алай-дүлей қылды. Тістеніп төніп келіп жолаушыға: «Батырамын, қатырамын, үсітемін, өлтіремін, қа-а- йт!» – дейді.

Жолаушы тыңдаған жоқ. Кетіп барады. Ол неге қайтсын! Төс қалтасында Мешкенің хатын атасына тапсыру керек қой. Ай, қалың қарға малтығып жолсыз жермен желге қарсы жүрудің қиындығы-ай! Жолаушы шаршады. Қалың қардан аяғын зорға суырып, ілбіп келеді. Бір мезгілде демалайын деп тоқтады. «Кішкене демалып, әл жиып алайын. Болмаса мүлде әлден тайып, ауылға жете алмай қалармын. Ауыл енді жақын болса керек», – деді. Сөйдеп, жолаушы қар үстіне отыра кетті. Біраз отырған соң ұйқысы келе бастады. «Қой, жүру керек. Ұйықтасам, қайтып оянбаспын, қатып қалармын», – деді. Сөйтіп тұрайын деп еді, иығынан бірдеңе басқандай меңзең болып тұрғысы келмеді. «Жарайды, кішкене отыра тұрайын, сонан соң жүрермін», – деді. Көзін жұмды. Ішіме жел кірмесін деп, еңкейіп бүрісіп отырды.

Боран бұрынғыдан қатайып кетті. Ызғырық жел ысқырып, сақылдап күліп, санын шапақтап секіріп, ұршықтай үйіріліп тұр. Жолаушының құлағына қобыздың үні естілгендей болды. Жолаушы қобыздың күйін тыңдап отырып ұйықтап кетті...

Таң ата жел басылды. Боран ашылды. Жарқырап күн шықты. Даланы басқан қар жұлдыздай жымыңдап, ақ оқадай жалт-жұлт етіп жатыр...

Қоян құлақшынды жолаушы анадайдан дөңге қонған қара құсқа ұсап шөкііп отыр. Қара тонның астында, қатып соқпай қалған жүректің үстінде, төс қалтада Мешкенің атасына жазған хаты бар.

Төртінші тарау

1

Мешкенің әкесі – Кеселоп жолдасқа балшебектер үлкен бір жұмыс тапсырды: «Қалшақ жеріне барып, онда қалған балшебектерді тауып алып, оларға бұлай-бұлай деп айтып, өзің мұнда, кеңес жеріне қайтып кел», – деді.

Мешкенің әкесі қуанып ыразы болды: «Жұмысты да орындармын, қосағым мен Мешкемды да көріп қайтармын», – деді.

Сөйтіп, Кеселоп жолдас жол жабдығына кірісті.

«Наташам мен Мешкетайым қатты сағынған шығар-ау. Енді көрісеміз. Қалай қуанар екен!» – деп, өз-өзінен күліп қояды.

2

Кеселоп жолдас Қалшақ жерінің шетіне шойын жолмен үш күнде келді. Енді жасырынып жаяу мынау қар жамылған жалпақ даладан көзге түспей аман өтсе, Сібірге кіреді. Сібірге кірген соң қатын-баласын қалайда тауып алады ғой. Кеселоп Мешкемды жуырда көремін ғой деп қуанып, өз-өзінен күліп келеді. Көңілі қуанышқа толғандықтан, күшіне күш қосылғандай болып, соны қарды бөгеу көрмей тура тартып келеді. «Тек Қалшақ қарауылшыларының қолына түсіп қалмасам жарар еді», – деп жан-жаққа қаранып келеді.

Бір мезгілде алыста бір қара көрінді. «Бұл не болар екен», – деп ақырынырақ жүріп, көзін алмай қараға қарап келеді. Құс па, адам ба, біліп болмайды.

Жақындап келді. Қараса, еңкейіп отырған адам. Үстінде қара тон, басында қоян құлақшын, аяғында үлкен пима. Белуарынан аса қар басып қапты. Кеселоп жақындап келіп, отырған адамның бетіне қарады. Өлген адам. «Өй, бейшара-ай», – деп аяп, күрсініп біраз тұрды да, Кеселоп жөніне жүріп кетті. «Кім біледі, сорлының мен сықылды сағынған баласы бар шығар-ау», – деп ойланып келеді. Бір мезгілде тоқтай қалды. «Кім біледі, қалтасында қағаз-мағаз бар шығар, кім екендігін, қайда шыққандығын жазған. Біліп, бәлкім, туысқандары ұшырап қалса, айтуым керек қой», – деді.

Кеселоп өлген адамға қайта келіп, қалталарын ақтарды. Төс қалтасынан бірнеше хат суырып алды. Хаттың адресстерін оқи бастап еді, бір мезгілде таң-тамаша болды. Беті құбылып, қолы дірілдеп кетті. «Бұл не тамаша? Кеселоптің өзіне жазылған хат! Өңі ме, түсі ме? Жоқ, өңі». Хаттың тысында: «Мәскеу, Метірей Иванұлы Кеселопке» деген ап-ашық жазу тұр. Қол – қатынының қолы. Кеселоп дірілдеп, жалма-жан канпертті жыртып, ішінен екі хат алды: біреуі – зайыбының, біреуі – Мешкенің хаты.

Мешкенің хатын оқығанда жүрегі аттай тулап, қолы қалшылдап, қағазды дұрыс ұстап тұра алмады. Хатты оқып болған соң, бүктеп төс қалтасына салып, Мешкенің хатын тапсырған өлген жолаушыны тағы аяп күрсініп біраз тұрып, жөніне жүріп кетті. Енді, әрине, қатын-баласының қайда екенін білді.

3

Қас қарайып барады. Алыстан ауылдың оты көрінді. Ауылға соқпайын деп Кеселоп аттанар жағына қи-

сая жүрді. Бір мезгілде қарсы алдынан сайдан үш адам шыға келді.

– Тоқта, кімсің?

Кеселоп жолдастың жүрегі шапшып тамағына тығылғандай болды. Біреу басынан суық су құйып жібергендей болды. «Ақтар ғой, енді не қыламын?» Салдаттар Кеселопты қоршап алды.

Тоқта кімсің? Қайдан келесің?

– Інішектер, өз адамыңмын. Балшебектен қашып келемін!

Салдаттар қарқылдап күлді:

– Оп-оңай нандыра қоямын деп тұрсың-ау, тағы не өтірігің бар, соқ! – деді.

– Бастыққа алып бару керек. Кім екендігі, қайдан келе жатқандығы сонда мәлім болады. Максимып, сен алып бар, – десті.

Максимып деген салдат Кеселопті алып жүрді. Кеселоп алдында, салдат мылтығын кезеніп артында келеді. Кеселоп бастыққа жеткенше қалайда қашып құтылу керек деп ойлап келеді. Бастыққа барған соң, сөз жоқ, абақтыға жабылады. Мүмкін атып та тастар.

Босатпас па екен деп салдатқа сөз қатты:

– Інішегім, жолымнан қалдырмай жіберсең дұрыс болар еді! – деді.

Салдат:

– Сөзді қой. Жүре бер! – деді.

Екеуі ауылға келіп қалды. Ауылдың тап іргесінде өзенге салған тар көпір бар екен. Көпірдің ортасы кезінде Кеселоп кенет бұрылып салдатты итеріп кеп жіберді. Салдат қалпақтай түсіп, омбы оппа қарға жоқ боп кетті. Кеселоп жан дәрмен-пәрменімен ұшып жүгіріп, бір үй-

дің сыртында үйілген мая соломға барып тығылды. Кеулеп кіріп, құлағын түріп жатты.

Мылтық атылды. Айғай-ұйқай дауыс шықты. Біраздан соң дауыс, дыбыс басылып, түн болған соң, салом ішінде жылынып, маужырап, жылынып ұйықтап кетті. Түнімен, ертеңіне күнімен сол жерде болды. Ертеңіне қас қарая саломнан шығып, ептеп ауылдан құтылып, жөніне жүріп кетті. Ұзамай бір үлкен тақтай жолға түсті.

Тақтай жол таң ата шойын жол ыстансасына алып келді. Пойызды күтіп, белет алып, пойызға мініп, аман-есен екі күнде қатын-баласы тұрған қалаға келді.

Бесінші тарау

1

Қалада Кеселоп Ыломыб деген ескі жолдасын тауып алып, соның үйіне түсті. Ыломыб балшебекке іштен тілеулес адам еді.

Кеселоп келген күні-ақ қатын-баласы тұрған үйді іздеп тапты. Көшенің бұлар тұрған үйге қарсы екінші жағымен әлденеше ірет жүріп, «не қатынымды, не Мешкемді көрмес пе екенмін» деп терезеге қарады.

Алыстан болса да көрсе, мейірі қанар еді-ау. Үйге кіріп барса, Наташа мен Мешкесі қалай қуанар еді! Жоқ, кіруге жарамайды. Шыдау керек. Кім біледі, үйде бөтен біреу бар шығар. Мешке да әлі есі кірмеген жас бала. Атам келді деп біреуге айтып қояр. Мешке ә дегенде танымас еді. Бұрын сақал, мұртты адам, енді тап-тақыр қылып қырған. Иә, танымас еді. Дегенмен даусынан таныр еді.

Кеселоп терезеге қарап тұрып-тұрып, ауыр күрсініп, пәтеріне кетті...

Бұдан кейін тағы әлденеше ірет осылай көшеде тұрып, терезеге қарады. Бір күні терезеден Мешкені көріп қалғандай да болды. Өзінің осы қалада екенін қатынына қалай білдірудің жайын ойлады: «Хат жазсам ба екен. Жоқ, жарамас. Хат басқа біреудің қолына түсіп қалуға мүмкін. Поштада хатты ашатын да шығар. Жоқ, хат жазуға жарамайды».

2

Әрі ойлап, бері ойлап, Кеселоп ақыр аяғында осы қалада қатын-баласы барлығын Ыломыб жолдасқа айтты.

– Сен іретін тауып қатыныма хабар қыл, – деді.

Ыломыб:

– Жарайды. Мен іреттейін, – деді.

Сол күні кешке Ыломыб Кеселоптің қатыны тұрған үйге барды.

– Маған Наталья деген әйел керек еді, – деді.

Наташа жат адамға қарап таң болды.

– Іздеген адамыңыз менмін. Сізге не керек?

– Сізге айтатын сөзім бар еді.

Наташа боп-боз болып кетті. «Бұл не айтпақ? Өлде ерінен хабар әкелді ме екен?»

– Не сөз? Айтыңыз!

Ыломыб көзімен Мешкеге ишара қылды да:

– Мүмкін болса, көшеге шыққаныңыз дұрыс болар еді, – деді.

Наташа Мешке алдында айтуға жарамайтын сөз екендігіне түсінді де, киініп көшеге шықты. Денесі қалш-қалш етіп, мұздап кеткендей болды.

Ыломыб:

– Бір адам сізге жолықпақшы. Сізді білетін адам, – деді.

Наташа тоқтап ойлады: «Мынау, бұрын, тіпті көрмеген адамға сенуге болар ма екен? Әлде алдап торға түсірем деген жұмыс па?» Әрі ойлап, бері ойлап, Наташа ақырында тәуекел қылмақ болды. Бәлкім, ерімнен бір хабар алармын деген үміт еліктірді.

– Жарайды, жүріңіз.

Екеуі Ыломыбтың үйіне келді. Ыломыб [Кеселоп] тұрған бөлменің есігін ашып:

– Міне, осында кіріңіз, – деді.

Наташа жүрегі тулап бөлмеге кірді. Сақал-мұртын қырған бір адам құшағын жайып қарсы шықты.

– Наташа!

– Метірей, Метірей!

Наташа ерінің құшағына кіріп, әрі жылады, әрі күлді.

– Метірей, қорғаным!

– Наташам... Жүдеп қалған екенсің... Тұрмыстарың қалай болды? Мешкем қалай?..

Наташа еріне бастан кешкен оқиғаның бәрін айтып шықты.

Метірей мен Наташа былайша сөз байласты: Наташа Мешкені алып сүгірет көрсететін театрға – киноға бармақ болды. Кеселоп та сол театрға барып, алыстан болса да қарашығы – Мешкесін көрмек болды.

3

Наташа пәтеріне қайтқанда Мешке ұйықтап жатыр еді.

Ертемен оянған соң, Мешкенің есіне кеше келген кісі

түсіп, апасына:

– Апа, кешегі кісі саған не айтты? – деді.

Апасы жымыып күлді.

– Ол кісі кешке таман Мешкені алып киноға бар. Мешкеге ойын көрсет деп айтты, – деді.

Мешке анасына сеніңкіремей қарады.

– Шын ба, апа?

– Шын, шын.

Кешке екеуі киноға барды. Кеселоп те келіп, бұлардың артында тұрып белет алып, сурет көрсететін үлкен бөлмеге кіріп, Мешкенің артында тұрған орындыққа отырды.

Мешке суреттерге қарап, жазылған сөздерді буынға бөліп дауыстап оқып отыр. Қылығы балдан тәтті.

Кеселоптің суретте жұмысы жоқ, көңілі, көзі Мешкеде. Құлынын алдына алып, құшақтап, иіскеп-сүйгісі келіп барады. Бірақ, не керек, бұлай қылуға жарамайды.

«Әттең, дүние-ай, көз алдында отырған, көз нұры қуатыңды, балдай бөбегіңді құшақтап сүйе алмағандықтан өмірде ауыр не бар дейсің!»

4

Анасы бұрынғы әдетінше Мешкені күнде серуенге алып шығып жүрді. Бірақ енді ылғи Кеселоп тұрған көшеге алып баратын болды. Мешке мұның мәнісін біле алмады. Ол қаланың үлкен көшесінде серуен құруды жақсы көретін еді. Онда дүкендердің әйнектеріне қойған суреттерге қарайтын еді.

– Апа, үлкен көшеге неге алып бармайсың? Ылғи жаман көшеге алып барасың?

– Бәрі бір ғой, қарағым. Қайта кісі аз жүретін көшенің ауасы жақсы болады.

Кеселоп тұрған үйдің тап қарсысында, көшенің қарсы қабырғасында бір ағаш орындық тұрушы еді. Сол орындық тұсына келгенде апасы:

– Мешкетай, шаршадың ба? – дейтін еді.

– Жоқ, шаршағам жоқ.

– Мен шаршап қалдым. Кішкене отырып дем алайық.

Сөйтіп, екеуі орындыққа отыратын. Кеселоп әйнекке келіп зайыбы мен Мешкесіне қарап тұратын.

Наташа мен Мешке отырып-отырып, қайтпақ болып тұрғанда, Кеселоп үйден шығып, көшенің екінші қабырғасымен бұлардан сәл кейінірек жүріп отыратын. Дүкендердің маңдайындағы ірі жазуларды Мешкенің дауыстап тұтыға-тұтыға оқығанын тыңдап, төбесі көкке жеткендей болатын. Атасы Мешкенің жүзін анық көрсін деп Наташа тоқтап, көшенің Кеселоп келе жатқан қабырғасындағы ірі жазуларды нұсқап:

– Мешкетай, анау жазуды оқи аласың ба? Ай, оқи алмассың, – дейтін.

Мешке:

– Иә саған, оқи алмас! Мен қазір оқып берейін! – деп қарсы қабырғаға бұрылып, тәштиіп тұрып, қабағын түйіп, тұтыға-тұтыға оқи бастайтын. Сонда атасы Мешкесінің жүзін анық көріп, құлынын құшақтап, иіскеп сүйгендей болатын.

5

Бір күні апасы Мешкеге хат әкелді.

– Мешкетай, міне, саған атаңнан хат келді, – деді.

Мешке ұшып апасына барды:

– Қане, қане, бер!

Апасы бір жапырақ қағазды ұстата берді. Қағазға ірі әріптермен мына сөздер жазылған еді: «Қарашығым, Мешкетайым. Міне, саған өзіңе жеке хат жаздым. Сенің хатыңды алдым. Мен аман-есенмін. Сені қатты сағындым. Жуырда қайтамын. Бірақ, «атам келеді» деп тірі жанға айтпа. Айтсаң, мен қайта алмай қаламын. Апаң, әжеңе көп сәлем айт. Апаң мен әжеңнің тілін ал. Қалқам, құлыным, бауырыма басып қысып-қысып сүйемін. Жазған: атаң».

Мешке хатты күн бойына әлденеше қабат оқып шықты. Күннің бойына бұрынғыдай жадырап ойнамай, бірдеңені ойлап жүрді. Түнде шешініп жатайын деп отырып, хатты апасына беріп:

– Апа, мынау хатты тығып қой. Біреу-міреу көріп қоймасын, – деді.

– Кім көретін еді?

– Тағы салдаттар келсе... кім біледі... – деді.

Анасы күлімсіреп:

– Жарайды, жаным, тығып қояйын, – деді.

Көзі ұйқыға кетіп бара жатып, Мешке:

– Апа, мен атамның хат жазғанын тірі жанға айтпаймын, – деді.

– Жарайды, қозым, айтпа... енді ұйықтай ғой, еркем.

Мешке түн бойына жақсы түс көріп, ылғи күлімсіреп жатты.

Бір күні апасы Мешкеге:

– Серуенге шығасың ба? – деді.

– Жоқ, қазір шыққым келмейді.

– Атқа мініп жүргің келе ме?

– Келеді.

– Ендеше, жүр.

Екеуі шығып бержауай жалдап бір жаққа қарай кетті.

Бір мезгілде үлкен бір үйдің қақпасының алдынан тоқтап, екеуі бержабайдан түсті.

– Апа, біз қайда барамыз?

– Осы үйге қонақ болғалы келдік. Қонақ болғың келе ме?

– Келеді.

Екеуіне Ыломыб есік ашты. Күліп, Мешкені еркелетіп арқаға қақты. Мешкені қолынан жетектеп, апасы мен екеуін бір бөлменің есігін ашты:

– Қане, жігіт, үйге кір, – деді.

Мешке кіре беріп еді, сақал-мұртын қырған ұзын бойлы бір кісі Мешкені көтеріп алып, құшақтап сүйе бастады.

– Құлыным, Мешкетайым, айналайын, айналайын! – дейді. Мешке аң-таң болып ожырайып бетіне қарап тұрды да:

– Ата! – деді.

– Ие, ие, атаңмын, күнім, атаңмын. Жуырда келемін деп жазып едім ғой. Міне, келдім.

Мешке алақанымен атасының қырған сақалының орнын сппап:

– Ине сықылды ғой. Сақалың қайда? – деді.

Күн батып, қас қарайғанша Мешке атасының жанында болды. Жұрт орынға отыра апасы:

– Кәне, Мешке, қайтайық, – деп еді, Мешке кішкене томсарып тұрып жылап қоя берді.

– Атам қайтпаса, мен де қайтпаймын.

– Мешке, жаным, маған үйге баруға жарамайды, мен тағы кетемін.

– Мен де сенімен бірге кетемін!

Атасы күлді:

– Жоқ, құлыным. Сен өсіп үлке-е-н жігіт болғанда, балшебек боласың. Сонда екеуміз ылғи бірге жүреміз, – деді.

Өксіп жылап тұрған Мешке көзінің жасын сүртіп: – Жарайды, ендеше, мен тез өсіп, балшебек болайын, – деді.

БАЛА

I

Моңғол жері ашулы, аш, жүдеу аңға ұсайды. Тасы да аң, суы да аң, жазаласа, елбелеңдеген көбелегі де аң. Оның да есі-дерті қыбын тауып шағып алу.

Ал, моңғол адамының жүрегі, құлық-мінезі қандай екені мәлім емес. Аң терісін киім қылып жамылып жүреді деседі. Қытайға ұсайды деседі. Орыстан аулақ кетіп, Нұрқұй шөлінің ар жағына барып, тұра бастаған деседі. Жазаласа, Қытайдан, Үндістаннан әрі өтіп, бір белгісіз, ылғи жаз болып тұратын мәңгі жасыл тағы далаға кетеді-міс деп те аңыз қылысады.

Моңғол жеріне Ертіс бойының орысы да келген, қазағы да келген. Казак-орыс соғысынан қашып көшіп келгендер. Қазақтың жүрегінің қандай екені мәлім, кептірген қарын сықылды. Түкке тұрмайды. Бер жағынан қарасаң, ар жағындағы нәрсенің бәрі көрінеді.

Ақ көңіл, аңқау ел ғой. Қазақ моңғол жеріне асықпай-саспай, малын айдап, қатын, бала-шағасын, ауру-сырқауын бәрін артып көшіп келген.

Орыстар, орыс болғанда ылғи алпамсадай, еңгезердей мұжықтар, өздері қалап келген емес. Оларды ақтар қуып әкелген. Жолшыбай тау-тасқа нашарлары өліп-қырылып, ылғи ірілері іріктеліп қалған, мал-жандары, қора-қопсысы, барлық мүлкі ақтардың қолында қалып, жазғытұрым желігетін қасқырдай зығырлары қайнап мұжықтар қостарының, шатерларының ішінде жатып даланы ойлайтын, Ертісті сағынатын.

Мұжықтар елу шамалы. Бастықтары – Сергей Селиванов деген. Бұл отряд Селиванов жолдастың қызыл гвардия отряды деп аталатын.

Мұжықтардың іштері пысты.

Қия құзды шыңыраулы тауларда ақтар қуып келе жатқанда көңілдерінде таудай қауіп болып, іш пысуға мұрша жоқ еді. Шөлге шығып алған соң қауіп-қатер серпіліп, іш пысуға айналды.

Мынау моңғол даласы Ертіс даласына ұсауын ұсайды-ау: құм, тырбиған тікен, көшкен бұлты жоқ, тұнжырап төніп тұрған көк. Бірақ мұның бәрі жат, өз даласындай емес, жайқалған егіні жоқ тағы дала.

Әсіресе қатын жоқтығы қиын болды.

Түн сайын мұжықтар әйел туралы неше түрлі былапыт әңгімені сапыратын, ал, шыдауға тіпті қиын болған шақтарда аттарын ерттеп мініп алып, ауылдың сыртында жүрген қазақ қатындарын аулайтын.

Қазақ қатындары орыстарды көргеннен-ақ шалқалап жата кететін. Көздерін тарс жұмып алып тырп етпей жататын қазақ қатынына жақындық қылу мұжықтарға көңілді емес, малмен жақындық сықылды болатын.

Қазақтың еркектері мұжықтардан қорқып, шөлдің ішіне қарай көше беретін. Орысты көрсе айқай-ұйқай болып, мылтықтарын оқтайтын, бірақ атпайтын, шамасы ата білмесе керек.

2

Отрядтың карташысы Афанас Петрович Турбашев бала сықылды жылауық адам еді, беті де дәл баланың бетіндей: бір уыс, бір қылтанақ жоқ, жып-жылмағай, май жаққан қалаштай қызыл шырайлы жылтыр бет. Бірақ аяғы түйенің сирағындай серейген ұзын, ұзын да болса сіңірлі, шалымды аяқ.

Афанас Петрович атқа мінгепде айбынды болып кетуші еді. Мойны ішіне кіріп, жауырыны күжірейіп, шүйдесі шығып, ашулы, айбарлы болып көрінетін.

Троица кезінде отряд үш адамды – Селиванов, Афанас Петрович және Древесин деген үшеуін – даланы кезіп шапқылық шалғын іздеуге жіберді.

Жан-жақтың бәрі теңіздей толқыған сағым.

Жоғарыдан, көктен жерге ыстық жел құйылып тұр. Жердің ыстық лебі аспанға атып тұр. Адамның да, аттың да денесі күйіп, кезеріп қатып қалған. Өз денесі қара тастай өзіне ауыр.

Селиванов қырылдап:

– Биыл шапқылық шалғын қандай екен? – деді.

Екі жолдасы Селивановтың Ертіс бойын айтып келе жатқанын атамай-ақ білді.

Селдір сақалды үш мұжық үндеспей келе жатыр. Даланың шөбін жеп қойған күн олардың даусын да жеп қойғандай, үндеспейді. Шанышқы, қармақтан балықтың денесіне түскен жарадай көздері ғана жыртияды.

Афанас Петрович қана жыламсырағандай болып:

– Апырмай, биыл онда да құрғақшылық па екен? – деді.

Дауысы жылап тұр, беті бүлк еткен жоқ, бірақ Афанас Петровичтің астында шөлдеп, босаңсып келе жатқан аттың тостағандай екі көзі мөлт-мөлт етіп жасқа толып келеді.

Осылай киік салған сүрлеумен шұбап шөлде үш партизан келе жатты.

Жан-жақ буалдырланып, бықсып, тұншығып жатқан құмдар, құм сасыған тыншу жел адамның кірмеген жерін қоймай келеді. Тер бұрқ ете түсейін деп-ақ келеді-ау, бірақ күйіп кезерген теріден өтіп сыртқа шыға алмайды.

Кешке жақын бір ойпат жерден шыға бергенде Селиванов батысқа қарап қолын сілтеп:

– Біреу келе жатыр-ау, – деді.

Шынында көз ұшында, құм белдің үстінде қызғылт шаң көрінеді.

– Қазақ шығар.

Древесин мен Афанас Петрович таласа кетті. Древесин: «Жоқ, қазақ болмайды. қазақ Селиванов жатқан сай маңына жақын жүрмейді» – деді. Афанас Петрович: «Сөз жоқ, қазақ, мынау қазақтың шаңы, қою шаң», – деді. Қызғылт шаң жақындап келген соң үшеуі де:

– Жоқ, жат адамдар... – десті.

Иелерінің даусынан аттар алдында жау бар екенін сезді. Үйренген аттар құлақтарын жымитып жата қалды...

Сирақтары сырықтай сарайып арық аттардың бүйтіп дөңкиіп жата қалулары өздеріне де ерсі көрінген шығар. Ұялғаннан ба екен, кім білсін, тостаған көздерін тарс жұмып, еңтігіп, демдерін жиі-жиі алып жатыр.

Селиванов пен қазынашы Афанас Петрович баттауықтың шетінде қатар жатыр. Афанас Петрович мұрны пыс-пыс етіп жылап жатыр. Қатерлі уақытта қорықпасын деп, Селиванов Афанас Петровичті ылғи өзімен қатар жатқызушы еді. Қазынашының балаша кемсеңдеп жылауы Селивановқа қызық көрінуші еді.

Сүрлеумен келе жатқан қызғылт шаң сұйыла берді. Арбаның тарсылы естілді, арбаға жегілген аттардың будақтаған шаңға ұсап желбіреген қара жалы көрінеді.

Селиванов:

– Орыс... – деді. Кейін жатқан Древесинді шақырды.

Тоқыма жаңа қорапта екі адам отыр, бастарында қызыл жиекті картоздары бар. Шаңнан беттері көрінбейді.

Қызыл жиек картоздар сары шаңның ішінде өздері жүзіп келе жатқан сықылды. Қорапта сарайып мылтық көрінеді. Қамшымен ат айдаған қол көрініп-көрініп кетеді.

Древесин ойлап тұрып:

– Офицерлер ғой... Бір жұмыспен шыққан шығар. Экспедиция... – деді де, ауызды қисайтып, көзді қысып қалып:

– Біз бұларды әкесіне көрістірейік... – деді.

Арба келе жатыр. Құйрығымен шаң бұрқыратып ізін жауып тастап отыратын түлкідей арба өзінің ізін шаңмен жауып келеді.

Афанас Петрович жыламсырап:

– Өлтіріп керегі жоқ қой, жігіттер... Тұтқын қып алу дұрыс қой, – деді.

– Өз жаның аяулы емес қой, шамасы... – деп Селиванов ызбар көрсетті. Сөйтті де, түйме ағытқандай үн шығармай мылтықтың құлағын ашты.

– Бұл жылайтын жер емес... – деп, Селиванов сөзді шорт кесті.

Бұлардың әсіресе жынын келтірген нәрсе мынау болды: мұжықтарды өздері қырып тастайтындай болып, екі офицердің сопиып екеуден-екеу шығуын қарашы...

Бір офицер орнынан тұра келіп, жан-жаққа қаранды. Жөнді ештеңе көре алмады. Шаң сарғайған шөптерді сабап жортып жүрген кешкі қызыл жел. Баттауықта малдың өлексесіне ұсаған екі қара көрінеді.

Арба да, дөңгелектер де, адамдар да, олардың ойлары да қызғылт шаңның ішінде...

Мылтық атылды...

Екі картоз біріне-бірі қақтығып қорапқа топ ете түсті. Қиып жібергендей делбеге сылқ ете түсті...

Аттар ытып кетті, ала жөнелді. Ұзамады, қара суға

түсіп, ақ көбіктері бұрқырап, бұлшық еттері дірілдеп тоқтай қалды.

– Өлді ғой... – деді Афанас Петрович.

Мұжықтар келді. Қарады.

Қызыл жиекті картоз киген екеу өліпті. Екеуі біріне-бірі сүйеніп отыр. Шешкен күләпарадай бастары артқа қарай былқ-сылқ етіп жатыр. Екеудің біреуі – әйел, шашы тарқатылып кеткен. Шаңмен шашының жартысы сары, жартысы қара болып көрінеді. Тар күрте көйлегінің астынан екі емшегі бұлтиып тұр. Древесин:

– Өзі айыпты, картоз кимеу керек еді. Қатын екенін білсек өлтірер ме едік... Бізге керектің бірі қатын ғой... – деді.

Афанас Петрович:

– Түу!.. Сен итсің! Буржуйсың!.. Сенде түк адамшылық жоқ! – деп бажылдап қоя берді.

– Тоқтаңдар, – деді Селиванов, – біз адам талайтын ұры емеспіз, мынау халық мүлкін жазып алайық, қағаз берші.

Тоқыма қораптың ішіндегі «халық» мүлкін жазып жатқанда, қораптың алдынан, көзденің астынан бір бала шықты. Орыстың сары бас баласы. Қоңыр көрпенің бір бұрышын құйтымдай қолына қысып апты. Емшек еміп жүрген бөбек. Кемсеңдеп жылайын деп ыңырысып жатыр.

Афанас Петрович балаға төніп түсіп:

– Ә.. Қарашы... Бұл өзінше сөйлегені-ау... – деп әуке-леңдеп жүр.

Қатынды қапыда өлтіргендеріне тағы өкіністі. Қатынның киіміне тиген жоқ, еркектің үстіндегі киімін сыпырып алып, тырдай жалаңаш анадай құмға апарып тыға салды.

Қайтқанда Афанас Петрович арбада келе жатты. Қолында бала. Теңселіп, баланы әлдилеп, қоңырлатып:

Бұлбұл, бұлбұл, бұлбұлтай,
Шырылдайды боз торғай.
Бұлбұлтайым сайрауы-ай... –
деп, бұлбұлтайға басып келеді.

Афанас Петрович туған ауылы – Лебяжьені, малы, қора-қопсысы, қатын-баласы есіне түсіп, солқылдап жылап келеді.

Бала да жылап келеді.

Күн күйдірген сұйық, сырғанауық құмдар ысылдап, күрсініп, күңіренгендей, бұлар да жылағандай, моңғолдың аласа, шымыр аттарына мінген екі партизан жортып келеді. Бұлардың беттерін де күн жеп қойған, жандарын да күн жеп қойған.

Сүрлеудің екі беті күн тұншықтырған тырбық жусан. Жусан құм сықылды ұсақ, көзге ілінбейді.

Құм жусан сықылды ұсақ, ащы.

Әй, иненің көзіндей сығырайған сүрлеулер-ай!

Әй... ащы құмдар-ай!.. Әй... қайғылы аңға ұсаған моңғолдың жері-ай!

Қосқа келген соң офицердің мүлкін қарасты. Кітаптар, темекі салған қалтадағы бір жарқыраған саймандар. Біреуінің үш ұзын аяғы бар, төрт бұрышты бір мыс қобди.

Партизандар келді, қарады, ұстап қарады, көтеріп салмақтап қарады.

Партизандардан қой майының иісі мұңкіп тұр. Жұмыс жоқ болған соң, тек ет жей берген. Киімдері бәрі май. Бұлардың ішінде томпақ бетті, еріндері қаймыжықтай

Дон казак-орыстары да бар. Ұзын қара шашты, қара-сұр, ізбес кендерінен келгендер де бар. Бәрінің аяқтары доғдай қисық. Бәрі де сөйлегенде қырылдап тамақтан сөйлейді.

Афанас Петрович үш аяқты, мыс басты қобдиды көтеріп алды да:

– Телескоп, – деді. Көзді жұмып жіберіп:

– Жақсы телескоп. Бірнеше миллион тұрады. Жігіттер, телескоппен айды қарап, айда алтын тауларын тапқан ғой. Жуып әуре болатын емес, ұн сықылды тап-таза алтын дейді, үйіліп жатқан. Тек қабыңа сала бер...

Қала көрген бір жігіт қарқылдап күліп:

– Өй, айуанның суайтын-ай!.. – деді.

Афанас Петрович ашуланып қалды:

– Мен суайт па? Мен өтірік айтам ба? Өй, оңбаған сасық! Өй...

Темекіні бөлісіп алып, саймандарды Афанас Петровичке берді. «Қазынашы ғой, реті келсе қазаққа бір нәрсеге айырбастар», – десті.

Афанас Петрович саймандарды баланың алдына жайып салып:

– Ойна! – деді.

Бала қарамайды, шырылдай береді. Олай да, былай да қойып қарады, өзі қара суға түсті, жоқ, бала уанбайды.

Аспазшылар ас әкелді. Май, ботқа, сорпа исі аңқып кетті. Етіктерінің қонышынан Семейдің жалпақ қасығын суырып алысты. Қос тұрған жер тапталып, тақыр болып қалған. Бұлардың жатқан жері шұңғыл сай еді. Қарауылшы анадай белде ат үстінде тұрып айғай салып тұр:

– Маған қашан?.. Қарным ашты... Менің орныма біреуің келіндер!

Тамақ жеп болғаннан кейін естеріне түсті: «Ойбай,

балаға ас беру керек қой». Бала бір тынбай шырылдап жатыр.

Афанас Петрович нан шайнап аузына салып, сілекейін ағызып, баланың сілекейі шұбырып тұрған құйтымдай аузына салды. Өзі ернін балпылдатып:

– Пи, пи, пи... Әйда, жұт, күшік, жұт... – дейді.

Бала ернін жұмып теріс қарайды. Ерні жұмулы: «м-м-м» деп, мыңқылдап мұрнымен жылайды.

Мұжықтар жиналып баланы қоршап тұр. Бірінің басынан бірі үңіліп балаға қарайды. Бәрінде де үн жоқ.

Күн ыстық, қой майынан еріндері де, беттері де жылт-жылт етеді. Көйлектері ағытылған. Бәрі жалаңаяқ. Аяқтары моңғолдың сары құмындай сарғылт.

Біреуі:

– Сорпа берсе қайтер еді?— деді.

Сорпа суытысты. Афанас Петрович саусағын сорпаға малып баланың аузына апарды. Майлы сорпа баланың ернінен сорғалап қызыл көйлегі мен көрпесіне ағып жатыр.

– Жоқ, сорпа да сұрамайды.

– Бұдан күшік ақылды. Күшік саусақтан сорады...

– Е, ол ит баласы, мынау адам баласы ғой...

– Па, шіркін, тауып айттың-ау...

Отрядта сиыр жоқ, бие бар екен, бие сүтін бермек болысады. «Тағы да, жарамас. Балаға бие сүті жақпас, ауырып қалар!» деседі.

Бәрі, екеу-үшеу болып, арбаларының арасына тарады. Бәрінің әңгімесі – баланың жайы. Афанас Петрович ана арбадан мына арбаға жүгіріп елбелеңдеп жүр. Үстіндегі шапаны да жыртық, сығырайған екі көзі де жыртық. Дауысы шырылдаған баланың даусындай. «Енді мен не қылам» деп, анау нәрестенің өзі жүгіріп жүрген сықылды.

– Не қыламыз, ә? Іштеңе ішпеді ғой. Бірдеңе қылу керек қой!..

Еңгезердей елу мұжық мынау бармақтай бөбекті не қылуға білмей, салдары суға кетті.

– Қатын болмаса еркек бала асырай ала ма?!

– Әрине.

– Қатынның қолынан, бәлкім, бір қойды тік көтере жеп қояр еді-ау...

Селиванов сход жиды да, айтты:

– Христиан баласын малдың төліндей көріне көзге өлтіруіміз жарамайды. Әкесі буржуй болса, буржуй шығар, балада не кінә бар?!

Мұжықтар мақұлдай түсті:

– Иә, балада не кінә болсын.

Древесин қарқылдап күлді:

– Асырандар, асырандар, өскен соң айға ұшып барар. Алтын тауларына...

Мұжықтар күлмеді. Афанас Петрович жұдырығын түйіп, шырылдап қоя берді:

– Иттің иті екенсің!..

Сол арада Афанас Петрович тұрған жерін тепкілеп-тепкілеп жіберіп, қос қолды ербеңдетіп бұлғап-бұлғап жіберіп, шырылдап кеп қалды:

– Сиыр, сиыр керек бұған. Сиыр...

Мұжықтардың бәрі шу ете түсті:

– Иә, сиыр болмаса өледі...

– Қалай да, сиыр табу керек!

– Сиыр болмаса ұшпаққа ұшуы хақ...

Афанас Петрович қайратқа мініп, қажырланған іс-петте болып:

– Жігіттер, мен сиыр әкелуге барамын... – деді.

Қалжыңқой Древесин:

– Ертіске, Лебяжьеге баратын шығарсың...
– Ертіске барудың түк қажеті жоқ, езбе қырт! Мен қазаққа барамын!

– Сиырды телескопқа айырбастап аласың ғой?..

Афанас Петрович жұдырығын ала ұмтылып:

– Әй, иттің баласы, шошқасың сен. Адамзаттың провокаторысың сен. Тұмсықтан періп жіберейін бе? – деп, булығып шиқылдап қалды.

Екеуі бірін-бірі күтіп, кезектесіп боқтаспай, бажыл боқтасқа кіріскен соң, жиылыстың бастығы Селиванов:

– Болар!.. – деп, екеуін тоқтатты.

Дауысқа салып, Древесин, Афанас Петрович, тағы бір үш адам қазақ ауылына барып, сиыр қуып келсін деп жиылыс қаулы қылды. «Реті келсе, екеу қуып келсін. Бесеу болса да, көптік қылмайды. Ет те таусылған көрінеді ғой...» десті.

Барымташылар мылтықтарын қанжығаларына байлап, алыстан қазақ деп айтсын деп, бастарына қазақтың түлкі тымағын киіп жолға шықты. Қалғандары: «Құдай қолтықтасын!..» деп қалысты.

Баланы көрпеге орап, арбаның астына көлеңкеге жатқызысты. Баланың жанына отырғызған бір бала жігіт бір жағынан баланы ойнату үшін, екіншіден өзі қызық көріп, анадай тырбиып-тырбиып тұрған жусандарға наған, мылтықтан әлсін-әлсін тарс-тарс еткізіп атып отыр.

4

Әй, моңғолдың көңілсіз құмдары-ай!.. Қадалып жердің бетін тырнап тұрған, күн күйдірген көк тастар-ай!..

Орыстар ылғи құммен келе жатыр. Түн. Құмнан күйік иісі, жусан иісі шығады. Ауылдың иттері мылқау қа-

раңғылыққа қарап қасқырға үріп жатыр.

Қасқырлар қараңғы түнде қалаға қарап ұлиды. Қырғын болып, қан сасып жатқан қалаға қарап ұлиды. Қазақтар қырғыннан қашқан.

– Малымызды қырмай, аман алып қалар ма екенбіз?.. – дескен.

Жасыл түсті қамашау қараңғылық құмдардың үстінде қанатын жайып, қалықтап тұрғандай. Құмдар қараңғылықты әрең-әрең ұстап тұрғандай. Қараңғылық қазір қанатын қағып батысқа қарай қалықтап кететіндей.

Ауылдан тезектің иісі, айранның иісі келеді. Жерошақ біткеннің айналасында бықсыған отқа үңіліп, аш-жалаңаш қазақтың балалары отыр. Балалардың жанында қабырғалары ырсиып, тұмсықтары сорайып иттер тұр. Үйлері шөмелеге салған шөп сықылды. Ауылдың арты – көл, қалың қамыс.

Орыстар қамыстың ішінде тұрып ауылға, жерошақтың басына қарай батырлатып атып-атып жіберді.

Жер-дүние жаңғырығып кетті. Қазақтар киіз үйден атып шығысты. Үрейлері ұшып:

– Ойбай, ойбай, ақ орыс па, қызыл орыс па?.. Ойбай! – деген айғай шу ете түсті.

Еркектері жалма-жан байлауда тұрған аттарына мінді. Ауылдың қотаны дүрсілге толды. Дала дүрсілге толды, Қамыстар жаңғырығып, қыр үйрегіндей қырылдап:

– Ақ, ақ... – десіп қалды.

Бір ақсақалды адам шаба жөнелгенде, жер ошақтың басында атынан ауып түсіп, қазанда қайнап тұрған сүтке басы көміліп кетіп, құлындай даусы құраққа шығып, домаланып ол қалды. Оның жанында бір сабалақ жүнді төбет ыстық сүтке қорқа-қорқа тұмсығын тығып жатыр.

Байлауда тұрған аттар шұрқырап қоя берді. Қорада тұрған қой қасқыр тигендей ерсілі-қарсылы жөңкіліп, дүркіреп астан-кестен болды. Сиырлар пысылдап, дереу жиналып қалып, өкіріп қоя берді.

Сорлы қазақ қатындары орыстарды көрген соң кез-келген жерге шалқасынан жата кетісті.

Арсыз Дровесин күліп:

– Е, біз айғыр ма екенбіз? Біріңнен түсіп, біріңе... – деп қарқылдап күледі.

Дровесин сопақ құтысына сүт құйып алды да, қамшысын үйіріп, үйдің жанына бұзауларын қосып сиырды айдап келді. Байлаудан босанған бұзаулар шешесінің жұмсақ желінін тұмсығымен нұқып-нұқып, ернімен емшекті қысып алып, жалма-жан сорпылдатып еміп жатыр.

– Бейшаралар аш қой!..

Сөйтіп Дровесин сиырларды қуып кетті.

Афанас Петрович ауылды бір айналып шығып, енді кетейін деп ыңғайланғанда, сап етіп есіне емізік түсті:

– Ойбай, сайтан-ай, еміздікті ұмытып кетіппіз ғой! Емізік керек қой.

Афанас Петрович енді үй-үйді кезіп емізік іздеуге кірісті. Біткен үйде от жоқ, қараңғы. Афанас Петрович жер ошақтан шаланы алып, ұшқынын шашыратып жарқ-жұрқ еткізіп, өзі түтіннен жөтеле-жөтеле үй-үйді кезіп, еміздік іздеп жүр.

Бір қолында – жарқ-жұрқ еткен шала, бір қолында алтыатар.

Емізік табылмады. Үй сайын текемет, сырмақтың үстінде беттерін жаулықтарының етегімен жауып, шалқасынан сұлқ болып бейшара қазақ қатындары жатыр. Бала-шаға у-шу.

Афанас Петрович ашуланып бір үйде жас келіншекке:

– Емізік тауып бер, ит, емізік, емізік!... – деп, жекіріп айғай салды.

Жас келіншек жылап қоя берді. Жалма-жан пай камзолының түймесін ағытып, көйлегін көтере бастады...

– Не керек? Ал, ал...

Жанында киіз үстінде шоқпыт бірдеңеге оралған жас баласы шырылдап жылап жатыр.

Келіншек көйлегін көтеріңкіреп, екі аяғын ыңғайлай бастады...

– Ал, ал...

Сол арада Афанас Петрович келіншектің емшегіне қолды салып кеп қалып, қуанып ысқырып жіберді:

– Уа, емшегі қандай!..

– Не керек? Не?..

– Керек-мерек білмейді, әйда жүр! – деп, Афанас Петрович келіншекті сүйрей ала жөнелді.

Шала қолынан түсіп кетті, үйдің іші қап-қараңғы болды.

Далаға алып шығып, келіншекті алдына алды, сөйтіп Селивановтың қосына тартып берді. Әлсін-әлсін келіншектің емшегін ұстап, қысып-қысып қояды.

Афанас Петрович қосқа жақындай бергенде-ақ:

– Таптым, жігіттер. Шырағым, мен табамын ғой... – деді. Осыны айтқанда Афанас Петровичтің қуанғаннан екі көзі жасаурап тұр еді.

5

Қосқа келіп түскен соң, бір-ақ білінді. Келіншек қолтығына қысып баласын ала келіпті. Афанас Петрович түнде мұны байқамапты.

Мұжықтар:

– Мейлі. Сүт екеуіне де жетеді. Сиыр да бар, қатын да еңгезердей қатын ғой... – десті.

Қазақ келіншек тірі жанға сөз қатпай, ылғи ызбармен тұрады. Екі баланы да тірі жанға көрсетпей аулақта емізеді. Екі бала қос ішінде текемет үстінде жатыр. Біреуі – сары бас, біреуі – қара домалақ бала. Екеуі ән қосып шырылдайды.

Бір жетіден кейін жалпы жиылыс болғанда, Афанас Петрович айтты:

– Жолдастар! Бір сұмдық бар, сұмдық! Мынау салдақы қазақ қатын екі баланы тең емізбейді екен. Емшегін әуел өз баласына беріп қақтатып алады екен де, біздің балаға сарқынын ғана береді екен. Мен көріп қалдым.

Мұжықтар жиналып келіп қарады. Балалар кәдімгі бала, біреуі – сары бас, біреуі – қара домалақ. Бірақ орыс бала қазақ баладан нашарырақ сықылды көрінді.

Афанас Петрович екі қанатты жайып жіберіп:

– Мен бұған Васька деп ат қойып едім. Мына қарашы...- Алда, салдақы-ай... – деп, елбелеңдеп болып жүр.

Древесин мойнын мыжырайтып, күліп:

– Әй, Васька-ай, шыр жұқпапты ғой... – деді.

Мұжықтар бір таяқты алып, арбаның көтерулі тұрған жетегіне көлденең асып байлап қойды. Безбеннің арқауындай болып, таяқтың екі басы тең тұрды. Таяқтың екі басына екі баланы асты. Жөргекке оралып, қыл арқанмен таяққа асылған екі бала ән қосып шырылдап тұр.

Балалардан бала иісі шығады. Қазақ келіншек арбаның жанында тұр, не екенін білмейді, жылай береді.

Мұжықтар үндеспей қарап тұр.

Селиванов:

– Жібер! – деді.

Афанас Петрович таяқтан қолын тартып алды. Орыс бала сопаң етіп жоғары шыға келді.

Афанас Петрович қалшылдап, булығып:

– Қара ауыз күшік-ай, жалғыз ішіп семірген ғой!.. – деді.

Жерден қойдың бір қу басын алып, орыс бала жаққа салды. Екі бала теңелді.

Мұжықтар гуілдесе бастады:

– Мынау салдақы өзінің баласын біздің баладан бір бастың салмағындай артық емізіпті ғой!..

– Оны қашанғы аңдып отырарсың!..

– Мынау салдақы қанышер екен!..

– Екі баланы тең еміз деп, емізген сайын аңдып отыра алмаймыз ғой, – мұжықтардың тоқтағаны осы болды.

– Иә, аңдып отыруға болмайды.

Біреу:

– Қайтсін, ішінен шыққан шұбар жылан ғой... – дей беріп еді, Афанас Петрович жерді тепкілеп, шикылдап қоя берді:

– Өзің не оттап тұрсың? Қара домалақ қазақ бала үшін біздің орыс өлсін дейсің бе?!

Мұжықтар Васькаға қарады. Балапандай бүрісіп, аяқ-қолы шидей болып, шашы үрпиіп, сары бас бала жатыр.

Мұжықтарда үн-түн жоқ, не қылуға білмей, салы суға кеткендей болып тұр.

Сөйтіп тұрғанда, Селиванов Афанас Петровичке айтты:

– Сен оны... Нет... Өлтір... Қазақ баланы айтам. Қазақ орасан қырғын көрген ел емес қой... Бір баланы аяп қайтеміз?!

Мұжықтар Васькаға қарасты да, үндемей тарасты.

Афанас Петрович қазақ баланы қолына алып, бір жырттық қапқа орады.

Шешесі дауыс қылып, ұлып қоя берді. Афанас Петрович аса батырмай келіншекті ауызға бір қойып, қазақ баланы қырға қарай алып жөнелді...

6

Екі күннен кейін мұжықтар қатын отырған қостың алдына жиналысып, ептеп басып, бірінің сыртынан бірі мойнын созып қостың ішіне қарап тұрды. Қостың ішінде қазақ келіншек сары бас баланы емізіп отыр.

Қазақ келіншектің жүзінде тұрмыстың не сұмдығына болса да көнгендік көрініп тұр. Көзі қысық көз, сұлының дәніне ұсайды. Үстінде пай камзолы бар, аяғында кестелі мәсісі бар.

Бала томпиған бетін емшекке шап-шап еткізіп, быр-тиған қолымен камзолдың жағасын шиыршықтап ұстап алып, тырбиған аяғын шолтаңдатып емшек еміп жатыр.

Мұжықтар даланы басына көтеріп қарқылдап күліп қарап тұр.

Афанас Петрович балаға елжіреп қарап, жыламсыраған дауыспен:

– А, Васька қалай-қалай емеді?! – деп қояды.

Қостың сыртында моңғолдың ұшы-қиыры жоқ даласы далиып жатыр. Далиған дала жылжып жүріп, бір жаққа кетіп бара жатқандай.

Ашулы, аш, жүдеу, қайғылы аңға ұсаған далиған моңғол даласының қайда жүріп бара жатқанын кім білсін.

ӨЗ ӨМІРІМНЕН ӘНГІМЕ (Максим Горькийге арналған)

I

Адамға өз өмірін әңгіме қылудан ауыр қайғы жоқ. Өмірде сүюден күшті қуаныш жоқ.

Бір күнде Бату мен Шыңғыс ханға қоныс болған Қарақұрым даласында бұл күнде құм көшіп, жел жортып жүр.

Сол Қарақұрымға жел айдап мен де бардым. Қарақұрымды басып өтіп кеттім.

Өмірде не баянды – бәрі өтеді. Бірақ адамзат Қап тауының артында қайғыға айналмайтын мәңгіге қуаныш бар деген үмітпен ғана өмір сүреді ғой. Жыл сайын жазғытұрым жерге жасыл шөп шығады. Жыл сайын күз жетіп, шөп сарғайып солғанда тырналар күңіреніп қопшасып Мысырға ұшып кетеді!..

II

Әкемді көрмегеніме сегіз жыл болып еді, 1918 жылдың жазында көрдім. Мектеп қимасының сыртына менің алдымнан шықты. Қаусаған шалдың кезерген ерні күлімсіреді. Қаптан тігілген дамба­лын көтеріңкіреп қойды да, кеңкілдеп жылап қоя берді. Беті жүз жыл ұдайынан жылаған адамның бетіндей.

Менің ойымда әкем емес. Көңілімде қуаныш та жоқ. Менің ойымдағы Омбыдан қашып шығатын күні көргенім: шаңды қамашау көшелер толып лек-лек болып арбалар өтіп жатты. Жетпіс шамалы арба өткен соң, мен қаладан шығып кете бардым.

Өтіп жатқан арбаларға қарап тұрғанымызда Антон Сорокин:

– Бұлардың бәрін чехтар атқан ғой... – деді. Атса атқан шығар. Болмаса, бәрі Кулемзиннің жанында болған соғыста майданда өлген шығар (бұл күнде анығын білген шығарсың, Антон Семеныч?)

Осынау өліктерді арбалап алып өткені сәске уағы еді. Өліктердің үстін Ертістің қызыл құмы басып қалған. Сол қызыл құм мені де басқан. Шыбын жанды сүйретіп қашып шығып бара жатқаным демесең, мен де өлікпін...

Тар көйлегі тырсиып, шешемнің қарны шертііп тұр. Беті күздікүнгі шөптей құп-қу. Маған елжіреп қарап тұр.

Маған:

– Тағы қандай ат қойып алдың? – дейді.

– Василий, – деймін.

Шешем қарадай сескеніп сөзін қоя қойды: менің өз атым да, әкемнің аты да басқа болып тұр ғой.

Шешемнің артында бетімен ыржиып күліп есалаң інім Палладий тұр. Аяқ-қолы шидей. Қарны қабақтай (көк бауыры ісіп кеткен, безгек, тағы толып жатқан науқастары бар). Көзінің ағы – көк сұр. Қарашығы – сары.

– И-и-и... – деп сықылықтап мыңқылдап күледі.

Шешем менің жастыққа тігіп әкелген мылтығымды тығып қойып жүр.

Әкем, әкемнің аты Вячеслав Алексеич, ол елбелеңдеп маған өзінің қыстық астығын көрсетіп жүр. Бойы менен тапал, бұрылып менің көзіме қарап:

– Қыстан шыға алармыз, Василий Семеныч, ә... Сенің атың толып жатыр-ау, бай адамсың-ау, ә... – дейді.

III

Үш күн Ертіс бойындағы казак-орыс поселкілерінің иісіне қарық болдым: тезек иісі, казактың тегене құйрық қойының шуаш иісі, қурап, сылдырап, сорайып тұрған қамыстардың арасындағы бетіне тұзы шығып жатқан шақаттардың иісі...

Құс атуға шықтым. Он оғым бар еді, бір қапшық үйрек атып алдым. Бір оқ ұмытылып алынбай мылтықта қалып қойыпты. Кешке мен лапастың астында әңгіме жазып отырсам, Палладий мылтықты алып ойнап тұрып әкемді басып сапты.

Әкем үстелдің жанында жатыр. Кенеп көйлегін қан жауып кеткен. Оқ желкесінен тиіпті. Терезеден көк шыбындар кіріп, қанға үймелеп, әкемнің бетіне қонып жатыр...

Біраздан кейін мен ас үйге кіріп едім, інім әкемнің асына жұмсалатын мейізді тазартып аршып отыр екен. Палладий маған қарап ыржиып:

– Всеволод, мейіз жейсің бе? Міне, үлкенін қарашы... – деді.

Мен атып әкелген үйректер де әкемнің асына жұмсалды. Үйректерді кілең кекілдері көздеріне түскен казак-орыстар жеді. Жеп отырып әкесін атқан Палладийға қол іс қыламыз деңкіреп қорқытып қояды. Сыбап боқтап отырып шоқынып қояды. Палладийдің сасық сықылығынан жиренісіп тыржиып теріс қарайды. Сөйтіп отырып казак-орыстар шешеме айтты:

– Тегі осы ауылдан кетулерің оң болар. Мынау үлкен ұлың да... жүріс-тұрысы ұнамайды... әкесі марқұм, Вячеслав Алексеич, патшаны құрметтеп-ақ өткен адам еді...

Мен тағы қаштым.

IV

Дала. Құм. Буалдыр шөл. Тезек иісі. Құм шөлде сексиіп-сексиіп сексеуіл тұр. Бір сексеуілдің басында күшіген отыр. Күшігеннің бауыр жүні ұйпалақ, кей жері түлеп түскен.

Арбада шешем мен інім Палладий отыр. Шешемнің аты – Ирина. Жолдың екі жағында – телеграм бағандарының түбірлері, телеграм сымының үзіктері. Бұл – Жетісудың қара жолы.

Қарағанның бұтақтарында адамның ішектері ілулі тұр. Ішектер кеуіп қалған. Бұларды дыңғырлататын жел мен күшіген. Домбыраға тақсаң-ақ сөйлеп кетейін деп тұрған, сымдай мінсіз болып сыдырылып кеуіп қалған адам ішегі... Бұл ішектерді домбырасына тағып кім шертер екен?

Казак-орыс жерге таласып, мұжықпен соғысып жатыр ғой. Казак-орыстар қолдарына мұжық түссе, қарнын жарып жіберіп, бір таяқтың басына мұжықтың ішегінің ұшын іліп алып, ұршықтай үйіріп, ішекті таяққа орай береді дейді. Мұжық қарқылдап күледі дейді. Казак-орыстар оған қарап қарқылдап күледі дейді... Сөйтіп, мұжық күлкіден өледі дейді.

– Е, мұжықтар қайтеді екен?

– Олар да қолдарына казак-орыс түссе, қарнын жарып жіберіп, ішектің ұшын таяққа іліп алып орайды дейді. Сонан соң ішекті таяқтан тарқатып алып, казак-орыстар қара жолдың бір жақ бетіндегі қарағанға, мұжықтар екінші жақ бетіндегі қарағанға іліп қояды дейді. Екі қолына да, қарашы, ішек ілінбеген қараған жоқ қой...

Айсаның дініндегі орыс адам ішегін күнге қақтауды Шыңғыстың моңғолдарынан, Ақсақ Темірдің түрікпен-

дерінен алған. Тырбық аяқ, тершең Мәскеу елі қысық көзден үйренген.

...Алдымызда шұбатылып қазақтың көші кетіп бара жатыр. Май көрмеген арбалары шикылдап барады, түйелері балп-балп басады. Қазақтар бізге қарамайды, көздері батыс жақта. Біз жанасалап өте бердік. Көздері кірлі орамал сықылды боп-боз. Шешем:

– Мыналар қырғыннан қашып барады ғой, – деді.

– Қайда?

– Кім білсін, Қытайға ма, Үндістанға ма. Өздері де білмейтін шығар. Аштық айдап, әйтеуір кетіп барады ғой.

Айналамыз – құм. Көк те құм. Құм сықылды сарғылт сұр. Қарағандарда сүргіден түскен жұқа-жаңқадай құрысып адамның ішектері ілулі тұр.

Жолдан жөнді шаң шығаруға да шамалары келмей ілбіп артымызда қазақтар келеді. Өздері де, түйелері де, арбалары да ілбиген. Қазақтарда үн жоқ, жан-жаққа бұрылып қарау жоқ, тек тік келе жатыр.

Біз де келе жатырмыз. Менің де үндегім келмей келеді. Бірақ үндемеуге болмай отыр. Осы қашқанда қайда бара жатқанымыз маған мәлім болғанмен, шешеме мәлім емес. Баратын жеріміз оған жат. Сондықтан өз-өзінен қорқып келеді. Әлсін-әлсін күрсініп: «Әй, қайдан білейін... әй, қайдан білейін», – деп сөйлей береді. Онан кейін, оған ұқтырмақ болып, оны жұбатпақ болып мен сөйлеймін. Шешемнің артында қызыл ала кенеп алашаны жамылып отырған Палладий сық-сық күледі. Ұзап ілгері жүрген сайын Палладийдің сықылығы үдеп келе жатыр. Мыңқылдап сықылықтауды қойып шикылдап қояды:

– И-и-и...

V

Бір күн жүрдік, екі күн жүрдік, ылғи көретініміз: құм, қараған, қазақ. Бір қазақтың түйесі сылқ етіп құлады да, өлді. Қазақтар түйеге кідірген де жоқ, тіпті байқамаған іспетті болып тарта берді. Өлген түйенің арбасында үш бала бар екен, қазақтар үш балаға да қайрылған жоқ. Балаларды алып басқа көлікке мінгізуге шама да қалмаған ғой, тегі... Ұзамай екінші бір арбадан бір әйел түсті. Көштен қалып қойды.

– Бұл кім?

– Ана балалардың анасы.

Мен атымызды тоқтаттым. Арбаға келдім. Үш қазақ нәресте ауыздары аңқиып, еріндері кезеріп, шөлге қарап көздері бозарып, демді зорға алып демігіп отыр. Үш нәрестенің қасында шүкиіп, шөкелеп шешесі отыр. Кір жаулығы қыңырайып басынан түскелі тұр. Шашынан аттың, терінің иісі келеді.

Төртеуі де өлім алдында. Жандарында бір түйір тамақ, бір жұтым су жоқ.

Мен:

– Мыналарды мінгізіп алайық, – дедім.

– Ат өзімізді әрең сүйреп келеді ғой.

– Сандықты тастармыз.

Мен нәрестелерді көтеріп алайын деп еңкейдім. Қазақ қатыны тұруға шамасы жоқ, сырғып келіп, балаларына жабысып, қырылдап:

– Әрі кет... кет... кет... – деді.

Мен қатынға не оймен нәрестелерді көтеріп алмақшы болғанымды айттым. Қатын көгеріп, сазарып, қалшылдап, құмды тырнап, басын көтеріп бетіме қарауға шамасы жоқ, аяғыма қарап ашулы көзі тесіп барады.

Сөйткенше болмады, қатын ұмтылып қалып ұзын аю тырнағымен бетімді осып алды.

Шешем шашынан ұстап қатынды жерге бір қойды. Шешем мен қазақ қатыны көгеріп, сазарып, тістеніп, бірінің бетін бірі тырнап, жұлысып жатыр. Мен екеуін арашалап жүрмін. Інім арбаның үстінде сап-сары шидей қолын ербеңдетіп, тышқанша шиқылдап сықылықтап отыр:

– Ти-ти-ти...

Үш бөбегін құшақтап қазақ қатыны қалды. Шешем арбаға, інімнің жанына келіп отырды. Үн-түн жоқ, елегізіп батыс жаққа қарай береді.

Буалдыр шөлден аңызғақ көк иіс келеді. Телеграм бағандарының үстінде бауыры жүндес бір бүркіт қалықтап жүр.

Алдымызда – қарағандар, түйелер, іңір.

Адамға өз өмірін әңгіме қылудан ауыр қайғы жоқ.

...Бұдан көңілді де нәрсе жоқ.

САЙ

I

Аксинья моншаның артындағы мая шөптің етегіне барып, көйлегін шешіп тастап, өзінің денесіне қарады: терісі сүйегіне жабысып қалған, денесінің түсі шикі жидек сықылды сарғылт және денесінен күздікүнгі қураған мүктің иісі шыққандай.

Аксинья күрсініп:

– Бұл неліктен бұлай болды? – деді.

Үстіндегі аспан аппақ. Сүттен де ақ. Жер аспанға аңыз-ағын атып, көкке борсыған иісін, күлімсі лебін жіберіп тұр.

Ауылдың басқа адамының бәрі еңгезердей, сап-сау, сеп-семіз. Бетіне шертсең, қаны шапшып шығайын деп тұрғандай. Жүргенде алшаң-алшаң басады. Мұртынан күледі. Уайым да жоқ, ой да жоқ, жағалары жайлау!

Аксиньяның ері Петр де – сол жаны тыныш көптің бірі. Жүз жыл жыртылмаған қара топырақтай қаба қара сақалын желк-желк еткізіп ылғи айтатын сөзі:

– Жігіттер, биыл егіннің шығысы шығыс-ақ. Құдай берді! – дейді.

Және сөйлегенде қалай сөйлейді, жер ошақ қазған бұқадай күр-күр етеді.

Аксиньяның қайын атасы Емелыч баяғы Қазанның ханындай бір маңғаз. Төбесі тақыр ескі моладай басы айна жалтыр. Және ішіне көмілген қалмақтан қалған қазынаны тірі жанға көрсетпей мелшиіп сақтап тұрған сол молаға ұсап, ойын да адамға айтпайды. Мейлінше сөзге сараң адам.

Үстіне кигені қазақтың ала шапаны. Аяғында мәсі. Жүргенде құрдай жорғалайды. Жеккені жорға, қағаздан жасағандай жеп-жеңіл транпеңкесі бар. Қаладан ылғи түрлі асыл зат тасиды.

Алып келген нәрсесін әшекейлі қалайымен қапталған сандығына салып, жымың-жымың етеді. Жымың-жымың етеді деген жай бір сөз. Әсте беті күлмейді, жалтыр төбесі жымияды.

Қала туралы сөз қозғалса, Петрдің айтатыны:

– Мейлі, бөліне берсін. Біздің шаруамыздың мұрты сынбайды. Қаланың құтырғандары тентіреп бізге келеді.

Аксинья алдынан өте беріп, ерінің көзіне қарағанда, Петрдің көзі оған суалып құрып қалып үңірейіп тұрған апандай болып көрінуші еді. Түнде Петр Аксиньяны қысып құшақтап, жаншып, бетіне сілекейін тамызып, пысылдағанда, Аксинья Петрге қарамай көзін жұматын еді. Петрді жан алғыштай жек көруші еді.

Аксиньяның қайын енесі Фекла кемпір мая шөпті жағалап, жұмыртқа іздеп жүр. Биыл тауық жұмыртқаны жаман салады. Кез келген жерге тастап кетеді. Фекла қурап тұрған шөптің етегін, борсыған, қоңырсыған қиқымды ақтарып жүр. Сеніп қызыл иегіне жабысып қалған ерні қолындағы қу шөптей судырап:

– Аксинья, сен естідің бе, Ресейде туған баланың бәрі биыл аяқсыз болып туып жатыр дейді ғой, – деді.

– Білмеймін.

– Білмеймін! Әрине, білмейсің! Бұрын үлкенді сыйлау, үлкеннің сөзін тыңдау бар еді. Бұл күнде бәрі өзі біліп туған! Атасының басын біледі!.. Әрине, білмейді!.. Жұрт азды ғой.

– Әже, менің жүрегім қобалжи береді. Жан тыныштығым жоқ.

– Шіркеуге барып садақа бер. Не болмас дейсің. Заман бұзылды ғой. Тажал шығып, Ресейді жалмап жатыр. Қиямет-қайым болды ғой.

Борсыған қиқымды ақтарып жүріп, сәлден кейін Фекла кемпір тағы сөйледі:

– Әттең, шамам жоқ. Болмаса орманға барар едім. Сен барсаңшы.

– Аю көрмеппін бе? Орманда нем бар?

– Саңырауқұлақ жина! Қала халқы нан орнына саңырауқұлақ жеп жатыр дейді. Қырылсын иттер! Саңырауқұлақ жинасаң, мақпал көйлекке айырбастап алмайсың ба? Мақпал болмаса, жібек көйлекке айырбастасаң бірдеңе кете ме?..

Емелыч қарттың үйі – үлкен үй. Әйнектері кішкене, іші қара көлеңке. Тағы тастардан қалай салған тас күрке сықылды. Үй маңынан ашытқан нан иісі шығады. Жаз бойы әйнек жабылған емес. Тишу.

Ашаршылық басталған кезде қаладан бос қаптарын сүйретіп қаусаған, ерні кезерген өңшең аштар келіп қайыр сұраған болатын. Ауыл:

– Құдайдан сұра, Құдай береді! – деген.

Сонан кейін аштар ауылға келмейтін болған. Бұлар келуден тоқталған соң, үретін адам жоқ болып, ауыл иттерінің іші пысатын болған. Бірен-саран келген қаланың қайыршылары ауылдың барқылдап қарсы быртиған төбеттеріне күншілікпен қарайтын.

– Төбетке бір күнде беретін тамағын бізге бір жетіде бермейді, – десетін.

Ауыл халқы:

– Өз сазайың. Тоқтық іздесең тыныш жүрер едің, – дейтін.

Жалпылдақ төбеттер жалбаңдап қайыршылардың жыртқы шапанының етегін жырым-жырым қылып: «сыйымыз осы, енді келме» деп шығарып салатын.

II

Аспан сарғылт қызыл түске кірген апақ-сапақ уағы еді. Құмнан қызыл жел есті. Орыс ауылына шөлден қазақтар келді.

Үлкен дөңгелектері арбаңдаған қазақ арба шиқылдап ауылды шуға толтырды. Арба сайын түте-түте болған текеметке оранып, қаққан қазықтай кеуіп, сеніп қалған қазақ жатыр.

Бір кесім ет жоқ, терісі сүйекке жабысып қалған. Тек сорайған сүйек, үстеріндегі далба-дұлба тондарын, бет-аузын бәрін құм басып қалған.

– Нан – клеб, нет – жоқ... – деседі.

Үндері көп моланың арасынан жетімсіреп жүдеп, баяу ескен желдің үніндей.

– Клеб нету?..

Мұжықтар тозанды түк басқан жалаң аяқтарын балпита басып, жиылысып қазақтарға қарап тұр. Кейбіреулері жақындап барып қазақтың кеуіп қалған терісін сипап, тырнап қарайды. Бұлай кете беріп:

– Адам болмайды... – деседі.

Петр қазақтарға:

– Кетіндер!.. – деді.

– Нан нету? Клеб нету? – десті қазақтар.

Жыртық күпілерінің жабағысын жел жұлып ұшырып әкетіп жатыр. Түйе жүн тұмақтарының жабағысы да түте-түте болып түтіліп түсіп жатыр. Түйелері – қу сүй-

ек. Өркештері бос местей мыжырайып, терісі құрысқан көндей қатпар-қатпар болып қалған.

Аксинья есік алдында тұрып қазақтарға қарап жылап тұр. Бұрын жүдеу Аксинья жылаған соң тіпті жүдеу көрінеді. Ауру емшекті бала емгендей, Аксиньяның жүрегін ой еміп тұр.

Фекла кемпір, қолында сүт шелегі бар, өте беріп тоқтап, Аксиньяның жылап тұрғанын байқап, бастыра байлап алған бас орамалын босатып, Аксиньядан:

– Шіркеуге барып садақа бермедің бе? – деп сұрады.

Анадай жерде көтерем түйе бақырып тұрмай жатыр.

Аш қазақ көтерем деп әуреленеді, мұны Аксинья көріп тұр.

– Әй, аяныш-ау...

– Е, кімді аяп тұрсың тағы?

– Мынау аш қазақтардың күні қараң ғой!

Кемпір қолындағы шелекті күңгірлетіп, зәрленіп былай деді:

– Е, мұндай тентірегендер аз ба? Бәріне бере берсең түгің қалмас. Жұмыс қылғылары келмейді, аш болмағанда қайтеді! Оларды не қылайын деп едің, қой әрман. Малды Ертіске айда. Суаратын адам жоқ. Шөлдеп тұр ғой. Тентіреген тіленшіні жаңа көріп пе едің?

Аксинья малды айдап шықты. Қақпаның алдында Петр тұр екен. Үндеген жоқ, бұрылып малды өткізіп жіберді. Петрдің жанында Аксиньяның қайын атасы Емелыч тұр. Беті күлмей, жалтыр төбесі жымың қағып, сөзін санап, салмақпен былай деп тұр:

– Мен оларға астыққа түйелерінді айырбаста дедім. Ақымақтардың айырбастағысы келмейді. Аз бересің дейді. Ол тентіреген мұндардың бір түйесіне бір пұт бидай аз болып па?..

– Керегі не... Қуып жіберу керек.

– Оның дұрыс. Қуып жіберу керек. Елге оба таратар.

.. Қытай обадан қырылып қалыпты дейді ғой! Олардың ішінен де большевик шығып, түбіне сол большевик жетіпті...

– Әке, қалаға қашан жүресің?..

...Қазақтар арбаларының жанында жерде отыр. Бұйра шашты казак-орыс жігіт шалғы темірден жасаған селебе пышақпен нан кесіп жатыр. Кескен нанын асықпай-саспай бір маңызбен жерде отырған қазақтарға лақтырып тұр.

Қазақтар жерге түскен нанды жанталасып шөп-мөбімен асап жатыр. Нан шайнағанда барлық денесі – мойны, иіні, кеудесі, аяғына дейін қимылдайды.

Бұйра шашты жігіт нанды лақтырып тұрып:

– Аса! Аса! – деп қояды.

Қозғала алмай арбада жатқан қазақтар көзін сүзіп мөліп қарап жатыр.

Қазақтар көзінің сілекейге ұсаған сорасын сүртіп:

«Рақмет, Санке, рақмет», – деседі..

Суға айдалған сиыр тозаң басқан тұмсығын суға тығып сораптап Ертістің жылы суына қанды. Көздері дөңгелек тұңғиық қара суға беңзеді.

Бұйра шашты Санька нанды кесіп қазақтарға лақтырып тұр.

– Аса! Аса! Құдай бір, дін басқа!

– Дұрыс – берне! Дұрыс – берне! – деп қазақтар мыңқылдайды.

Санька мал суарып келе жатқан Аксињяны көрді.

Беті Арқаның бозындай аққұба бозбала. Бұйра шашы желк-желк етеді. зеңгір зор көздері су құйған тостағандай мөлт-мөлт етеді.

– Уа, жеңге, жайың қалай?

Аксинья қызарыңқырап езу тартты. Денесі көтеріліп кеткендей болды. Шілдеде ыстықтаған денеге салқын су тигендей болып барлық денесі сергіп кеткен тәрізді болды.

– Шүкір, қайным...

Аксинья кете барды.

Сонан кейін аспан қызғылт көк түске кіріп, жерді делсал ғып жаншып, тишу түн басқанда, Аксинья бұғып барып өз үйінің астық сарайына кіріп, бір қапқа астық салды. Қапты әрең көтеріп, бір қолымен жерге таяна-таяна, демігіп, әзер дегенде қазақтың қосына алып барды.

Қазақ маңынан айран иісі мен тезек иісі мұңкіп кетті. Қазақтың аш иттері қарлыққан дауыспен қырылдап үре бастады. Аксинья қорқып кетті. Қапты қоя салып, өзі кейін қаша жөнелді.

Қазақтар қапты көріп, алып барып арбаға салып жауып тастады.

...Жүгіріп келе жатқан Аксиньяның аяғы шөпті жапырып келеді. Баласының жыртық жағасын жөндеп қойып жатқан шешедей, жел жапырылған шөптерді тұрғызып, түзеп қойып жатыр.

Қараңғы терең сайлардан қорыстың, сасық судың, долананың жүректі жаратын ауыр иісі келіп тұр.

Түстікке кетпек болып топтанып жүрген үйрек иісі де шығады...

Аксиньяның кеудесіне шер толып келеді. Бірақ неліктен бұлай болғанын Аксинья біле алмады. Кетпек болып топтанып жүрген үйрек иісін екінің бірі сезе бермейді ғой. Сездесе де, бұл иістің не мәнісі барын біле бермейді ғой...

III

Сай иірілген жыландай болып ауылды қоршап алған. Ауылдың қонысы май қара топырақ. Сайдың шөбі – ну, мал таптырмайды. Сайды жайлаған сиырдың сүті қаймақтай қою, балдай тәтті.

Саңырауқұлағы тоқтының құйрығындай. Черняев деген атаман баяғыда осы жердің саңырауқұлағын патшаға сый қылып жіберіпті деседі. Бірақ саңырауқұлақ патшаның ішіне жақпайтын болып, маңайында жүрген молдалар жепті дейді. Черняев атаманға патша саңырауқұлақ жібергендігіне деп ылғи гауһартас орнатылған кемер белбеу жіберіпті.

Сайды басып шығатын жол шіліктің ішімен, балапан қайыңды аралап, түстікке қарап кетеді...

Қалаға шұбырған аш қазақ пен біздің базаршыл Емелыч қарт болмаса, жолға шөп шығып кететін түрі бар.

Жолдың екі қабырғасы жаппай біткен жусан мен кәріқыз. Абиырынан айырылғап кәріқыз арбаның дөңгелегіне жабысады.

Аксинья сиыр айдап келемін деген сылтаумен күн сайын сайға баратын болды.

Бала қайың, тырбық тікендердің арасымен келе жатыр. Сайдың сасық иісі етегіне жабысып, жоғары өрмелеп, шашының арасына толып келеді. Алдында аруақтай болып, тек кірпік қағып арбасында сұлық жатқан аш қазаққа ұсап, жіп-жіңішке болып созылып, жалғызсырап жүдеп, жол жатыр.

Дөңгелекке қадалған кәріқыздай миына ой қадалып келеді, ащы жусан жегендей жүрегін шер жеп келеді.

– Жасаған-ау...

Аксинья күңіреніп зарлап келеді:

– Жасаған-ау! Мынау күн күйдірген даладай сенің көзіңді де күйік шалған ба? Қала халқы тас-топырақ жеп жатыр дейді ғой...

Аксиньяның көзіне жалаңаш ыстық тастың үстінде бір адам келе жатқан тәрізді болып елестеді. Инеліктей қатып қалған, ілбиген біреу тәңтіректеп, желдің лебімен ақ селеудей теңселеді. Даусы қыр-қыр етіп тамағынан шығады. Күш-қуаты қалмаған. Аяныш болғанда, өзекті өртейтін аяныш...

– Жасаған-ау, неліктен бұлай болды?.. Біздің ауыл астықтың астында жатыр... Пәленше шақырым маңайдың бәрі жайқалған егін... Сонда да бұларға аз көрінеді... Өзі тойса да, көзі тоймайтын өңшең қомағай... Өңшең жауыз... Жалмауыз...

...Бір бұйра шашты аққұба жігіттен басқаның бәрі мейірімсіз, қайырымсыз, тас жүрек... Аксиньяның көзіне басқа тірі жан көрінбейді. Көз алдында осы жігіт қана. Өне, қызыл ала шалбарлы аққұба ашаң жігіт аш қазақтарға нан кесіп беріп тұр. Үлкен зеңгір көздері қазақтарды аяп, толып тұрған тостағандай мөлт-мөлт етіп тұр...

Аксинья бұта-бұтаның арасымен күңіреніп келе жатыр. Тікенді тырбық бұталардан ауыр ойдың, қалың қайғының иісі тарағандай. Сайдың аранынан ылғал иісі шығады. Шөпті, талды, қызылдау қайыңды, патшаға сыйға жіберілетін саңырауқұлақты – барлық өсімдікті сай сиқырлы лебімен өзінің аранына тартып тұрғандай...

Аксиньяның жүрегін сорып келе жатқан мыналар: бұйра шашты бозбала, шөп басып жатқан жіңішке жол, аш қазақ шұбырған құм-шөл, әсіресе, қала. Ілбиген, науқас нәрестеге ұсаған қала...

Сол ілбиген науқас нәрестені қолына алып, көкірегі-не қысса, емшегін емізсе! Аш бөбек емшек көрген соң, қуанып күліп-жылар еді-ау... Аш-жалаңаш бөбекті жүрегінің жылысымен жылытар еді-ау... Бөбек шидей қолын шолтаңдатып емшекті қармап, әрі жылап, әрі күліп, өксіп-өксіп емер еді-ау...

Аксинья күңіреніп жылап келеді:

– Жасаған-ау, сенің көзіңді де күйік шалды ма? Неге көрмейсің! Көзің қайда, Жасаған, көзің!

Ұзын қияқ шөптер аяғына оралып келеді. Кей бұталардың мәуесі топ-топ етіп түсіп жатыр. Ана жер, мына жерден үйректің барылдағаны естіледі.

– Жасаған-ау, көзіңді күйік шалған шығар?..

Тәңірінің тілі байланған, үндемейді. Құлағы керең болған, түк естімейді. Тек сайлар ғана қомағай аранын ашып, сасық лебін жіберіп, ежелгі сасық сөзін сөйлеп тұр.

IV

Аксиньяға ауылдың сыртында бұйра шашты бозбала кез болды. Зеңгір көзі көгілдір көкке ұсайды.

– Серуендеп жүрсің бе, Аксинья жеңге?

– Сиыр іздеп жүрмін...

Бұйра шашты бозбала бір мәуелі бұтаның жанында тұр. Бұта да бұйра. Бұтаның балбыраған мәуелері салбырап тұр... Аксиньяның көзі бұйра шашты бозбаланың мәуе сықылды елбіреген ерніне түсті...

Аксинья қызарып төмен қарады да, тағы ақырын салмақпен көзін көтерді.

Бұйра шашты бозбала да бір қызарып, бір бозарып кетті. Терең сайдың түбіндегі қара көлеңкедей бұйра

шашты бозбаланың жанын қара көлеңке ойлар қаптап кетті.

Екеуі басқа сөзге келмеді, айырылысты. Аксињья сайға, бозбала ауылға кетті.

Келесі күні Аксињья тағы сай бойлап келе жатса, алдында бір бұтаның түбінде бұйра шашты бозбала отыр, Көңілі шат, жүзі жарқын. Аксињьяға қарап алақанын жайып күліп:

– Сауда қылып жүр ме? – деді.

Күлгені келемеж қылғаны ма, жоқ, күндегені ме, белгісіз.

– Біздің үйдің кісілерін айтасың ба?

– Ие.

– Е, қалаға барып, астыққа асыл нәрселер айырбастап әкеліп жүр ғой.

– Петр да сөйтіп жүр ме?

Аксињьяның көз алдына жүз жыл жыртылмаған қара топырақтай қалың қаба сақалды Петр келді. Петрдің жүрісі – ағаш орнынан көшкендей арбаңдаған жүріс. Еңгезердей Петр қазір көкірегін жанышқандай болып Аксињьяның көкірегі ауырған тәрізді болды... Қазанның ханына ұсаған атасы Емелыч та Аксињьяның көз алдына келді..

Бұйра шашты бозбала сақ-сақ күледі.

– Не болды, қайным?

– Ауылға иттен өзгенің бәрі толып кетті-ау. Орыс дейсің бе, қазақ дейсің бе, тіпті тамаша!

Сәл тұрып Аксињья былай деді:

– Қайным-ау, менің жан тыныштығым жоқ. Неліктен екенін білмеймін.. –Шаруаларыңда әрекет бар ма?

– Жоқ!

– Мылжың кемпір мазанды алатын шығар?

– О да емес!

– Енді не?

– Білмеймін. Өзім де білмеймін. Әйтеуір тыныштығым жоқ...

Бұйра шашты бозбала мырс етіп күліп, аяғын жинаңқырап, бірдеңеге оңтайлаңқырағандай болып:

– Болса болар... болса болар... – деді.

Бозбаланың бет-аузы құбылып, қолы дірілдеп, ерні дымданып дертіп кетті.

Қолын Аксињьяның санына салды, қайта тартып алуға шамасы болмай қалды...

...Мұнан кейін бұйра шашты бозбала да тап Петрге ұсап сілекейін ағызып, тамызып Аксињьяның арық денесін жанышты, езді. Онан кейін тағы Петр ұсап пысылдап, шалқасынан түсіп сылқ етіп жата кетті.

...Аксињья бір уыс шөп жұлып алып, бозбаланың жұмулы жатқан көзінің үстіне салды.

Қуаныш алқымына тығылып булықтырған тәрізді ыстық үнмен сыбырлап Аксињья:

– Шөптің қурап қалғанын көрдің бе? – деді.

Бұйра шашты бозбала теріс қарап қырынан жатты. Көзінің үстіндегі шөп жерге түсті.

– Күз болып қалды ғой. Қурамай...

Аксињья күрсініп, сайдың арғы жар қабағына қарады. Жарқабақтың шөбі көгеріп, тағы шабуға келіп өсіп қалыпты. Бала қайыңдар дір-дір етіп, көкке қолын созып тұрғандай.

– Санька, мен саған бір сөз айтайын. Екеуміз кетейік!..

– Қайда?

– Мынау жауыз, жалмауыз жұрттың ішінде тұра алатын емеспін... Жанымның тыныштығы жоқ... Кетейік... Сен өзгедей емес, ақ көңілсің. Адамға қайырымдысың...

Бұйра шашты бозбала тұра келіп, тап Петрге ұсап екі аяғын керіп, талтайып тұрды. Қалғыған адамдай құжырайып, басын қисайтып, маңызды кісімсіп былай деді:

– Бұл сөзді еріңе наразылықтан айтып тұрсаң, оның жарасы жеңіл. Басыңнан таяқ айырмайтын болса, айрылам десең, оңай-ақ айрыласың. Бұл күнде закон жеңіл ғой. Кетуге, әрине, болады. Бірақ, қайда кетеміз?.. Кететін жер жоқ!..

Желкесін қасып, былш еткізіп бір түкіріп алып, тағы былай деді:

– Сен байыңнан сұрашы: қорасында біраз бөрене жатқан көрінеді, сатпай ма екен?.. Жұмысшы жалдамақ едім, қызметкер жақсы адам таба алмай жүрмін. Өзіңе мәлім: бұл күнде жұмысшы оңбай кетті ғой...

– Не дейсің, Санька? Мен сөзіңе түсіне алмадым..

– Үй салмақпын!

Саньканың аузынан мынау сөздердің шыққанына Акси́нья аң-таң қалды. Төбесінен суық су құйып жібергендей, біреу денесіне біз сұғып алғандай болды. Жүрегі қобалжып, аласұрып ойнап кетті. Акси́нья ақырын да болса ышқынып шыққан дауыспен:

– Аш қазақтар шы?.. Санька жаным-ау!.. Күні кеше аш қазақтарды аяп нан беріп тұрған сен емес пе едің? – деді.

Бұйра шашты бозбала қарқылдап күлді.

– Ойбай, Акси́нья, қазақ дегенің бір қызық!.. Титығы құрып, аштан қатқан немелерді кеңірдектетіп бір тойғызайын, қайтер екен дедім. Үйден үлкен бір бөлке нан алып шығып, кесіп лақтырып тұрмын. «Аса! Тезірек қылғы!» деп қоямын... Жеп-жеп, айуандардың тап сол жерде үшеуі өліп қалды. Аха-ха-ха...

Осылай деп қарқылдап бұйра шашты бозбала Ак-

синьяның көзіне тікелеп қарады. Аксињьяның ойлы, мұңды көзінен бұйра шашты бозбала ешнәрсе көрген жоқ. Аксињьяның жанын зәрлі жыландай ауыр ой шағып тұрғанын Санька сезген жоқ:

– Ертең жексенбі. Біздің үйге қонақ келеді. Қолым босамайды. Сен дүйсенбі күні осы жерге кел. Жарай ма?

Бұйра шашты бозбала осылай деп өз жөніне кете барды.

...Аксињья етбетінен жерге сылқ етіп құлап, сар даланы зарға толтырып, шырағынан, үмітінен айрылған анадай күңіреніп дауыс қыла бастады.

Тап төсіне бір тал алабота тура келген екен, жығыла кеткенде алабота бырт етіп сынып қалды. Қурап тұрған басқа шөптер де бырт-бырт сынды. Сарғайып, қурап тұрған бордың сынығындай Аксињьяның үміт құсының қанаты сынды. Домбыраның қатты бұралған шегінің шарт етіп үзілгеніндей үміті үзілді...

Сайдың аранынан қоңыр іңір жылжып шығып, шөптерді, бұталарды қара желегімен бүркеп, тұла бойын түк басып, тағы болып жапанда жүдеп жалғыз жатқан сүрлеу жолдың бетіне қара кебін жапты...

ТЕМІРБАЙ

Темірбай текеметтің үстінде ұйықтап жатыр еді. Үйге ұлы жүгіріп кіріп, жеңінен тартып оятып, жыламсырап:

– Әке, әке! Ат жоқ, – деді.

Темірбайдың ұйқысы қанып қалған болса да, баласының көзінде жеңіл мінезді, ұшқалақ адам болып көрінгісі келмей, маңғазданып ыңыранып екінші жанбасына аунап жатты. Паңданған, ыңыранған дауыспен:

– Кет әрі, ұйқымды бөлме, – деді.

Ұлы жыламсырап, мыңқылдап, аттың тұсауды үзіп кеткенін айтып, қолындағы тұсаудың үзігін әкесіне көрсетіп тұр.

– Ат жоқ деймін, әке, ат жоқ!

Темірбай былқ етпей, тағы біраз жатты. Сәлден кейін түрегеліп, тұсаудың үзігін қолына алып қарап, керегенің басына іліп қойды. Сонан соң өз-өзіне былай деді:

– Бұл орыс құрғырдың соғысы қашан тоқтар екен? Дамбал мүлде ілуге жарамай қалды. Көйлектің сиқы мынау: қарының қабаққа ұсап қасқайып көрініп тұрғаны... Тұр!.. Атасына нәлет...

Аттың ауыл маңынан алысқа ұзап кетпейтінін Темірбай білетін. «Қолға тұратын жуас ат, жаяу-ақ барып, құрық та алмай-ақ ұстап алып келемін ғой», – деді.

Беліне бір құрды буа салып, қолына жүген алып, үй ішіне бір көз салды да шығып кетті.

Темірбайдың ауылы жеті-ақ түтін. Бәрі саңырауқұлаққа ұсап жалбырайып жатқан қара сұр лашық. Ауылдың сыртында желіде жеті үйдің төрт-бес құлыны тұр. Қабағы қатқан, қабырғасы ыржиған, сирағы шидей өңшең арық құлын мөлдіреген көздерін шала жұмып қалғып

тұр. Ауыл маңайы тезек пен қой-ешкінің шуаш иісіне толған.

Желіден әрі – дала. Аяқты күйдіретін құм. Тоқымдай бұлты жоқ боз аспан. Әлі ұлы сәске еркін бола қойған жоқ, сонда да күн ыстық. Кешегі түс уағындағы аңызғақ ыстықтай.

Темірбай малмаңдап келе жатып ойлап келеді. Үйде бірер қайнатымдай-ақ шай қалды. Мұны не қыламын? Казак-орыстарда шай бар шығар.. Шайға қай қойды айырбас қылсам екен?... Осылай Темірбайдың ойы шайда келе жатқанда, тышқан көзі жылт-жылт етіп, атты іздеп жан-жақты шолып келеді. Бір мезгілде өкшесіне бірдеңе батқандай болды. Отыра қалып, мәсісін шешіп қараса, өкшесі сөгіліп кетіп, содан құм кіріп келе жатыр екен...

Темірбай ернін шошитып:

– Түү-у!... – деді.

Қурап тұрған шөптен бір уыс шөп жұлып алып мәсісінің жыртығына тығып, қайта киді. Шөпті жұлып алғанда, биыл жазғытұрымнан бері жауын болмағаны, күздің жақындап қалғаны ойына келді. Темірбай: «А-ай» деп ауыр күрсініп, есіне үйдегі шаруасы түсіп, атты тезірек тауып алып қайтайын деп жылдамырақ жүріп кетті.

Бір мезгілде, шамаласа, ауылдан бес-алты шақырымдай ұзап кетіпті, ат көрінбейді. Тағы жарты шақырымдай жер жүрді. Әрі күннің ыстығы, әрі жаяу жүріс Темірбайды шаршатты.

Жатып сәл тынығайын деп бұрылып қараған бұтасының ішіне кірді. Бұта қою. Қою болғанмен тырбық қарағанның көлеңкесі шамалы. Қарағаннан қарағай иісі аңқып тұр. Темірбай қисайып еді, ұйқысы келді. Ащы насыбайды ауызға толтыра салып былш-былш түкірді,

маужырады, ойы тәтті тұманға айналды, көзі ілбие бастады. Қолымен құмды жиып төмпешік қылып, шапанын шешіп бүктеп, төмпешік құмның үстіне салып жастанды. Айналдырып киген тері шалбардың бауын босатыңқырап қойды. Өрім-өрім кірлі сиса көйлекті жөндеуге келгенінше жөндеп қойды. Сөйтіп, қор ете түсіп, әрі қатты, әрі тәтті ұйқыға кіріп кетті.

Бір мезгілде құлағына аттың дүрсілі және шәугімді шәугімге ұрғандай шаңылдаған бір дауыс келіп, Темірбай оянып кетті. Басын жұлып алып алдындағы ойпатқа қарады.

Темірбай жатқан қараған бұтасына қарай он бір салт келе жатыр. Анықтап қараса, он бірдің бәрі атты болып ұйқылы көзге көрінген екен, екеуі жаяу екен. Жазаласа, бір жаяудың басында бөрік те жоқ. Тоғыз салтты екі жаяуды алдына салып айдап келеді. Тоғыз салттың бірталайы Темірбайға таныс адамдар, сол маңайдағы қалалардың казак-орыстары. Он бірдің ішінде таныс адамдар болған соң, Темірбай енді бұтадан шығып, сәлемдесуге оңтайланып қозғала беріп еді, шаңылдаған дауыс тағы шықты.

Бір казак-орыс ат үстінде ырғалып қылышпен мылтықтың мойнына ұрып:

– Еділ өзен – кең өзен,

Көк теңізге тең өзен, – деп өлең айтып келе жатыр.

Казак-орыстың есер мұрты едірейіп, жалпақ беті жалпыып күліп келеді. Өзінің өлеңіне, өзінің үніне, қылышты мылтыққа ұрып шаңылдатқанына өзі мәз болып келе жатқанға ұсайды.

Темірбай тағы біраз тесіліп қарап тұрып тоғыз казак-орыстың тұяғынан мылтықты екенін, екі жаяудың қарусыз құр қол екенін көрді. Темірбай енді: «Қой, қа-

рағаннан шықпауым қайырлы болар» деді.

Екеуді айдап тоғыз салт сайға түсті. Екі иығына ақ бірдеңе жапсырып алған, арда емген құнанның құйрығындай сақалы жылт-жылт еткен бір казак-орыс орысшалап бірдеңе деді. Мұнан кейін казак-орыстар атып түсіп, аттарын матастыра бастады.

Темірбай мыналар шай қайнатып ішкелі жүр-ау деп шамалады. Сөйтіп, қарағаннан тағы шыққысы келді. Бірақ тағы ойға түсті: «Қой. Шықпайын, а деп көргеннен шығу керек еді. Манадан бері қорқып, бұғып отырды деп мазақ қылар», – деді.

Темірбайдың өмірде ең қатты жек көретіні: «Темірбай – жаман» деген сөз еді. Бұл арада да қорықты деген сөзді естуді өзіне ар көрді. Тұрмады, отырған жерінде отыра берді.

Бір жастау казак-орыс мықыр сапты екі темір күректі қолына алып, біріне-бірін ұрып, қатқан балшығын түсіріп, екі жаяуға берді.

Екі жаяудың біреуі жалаңбас. Ұзын бойлы адам. Бұтында қара шалбары бар. Балағын етікке салмаған. Сақал-мұртын қырған. Қыр мұрынды. Кеудесін керіп, қабағын қарс жауып тұр. Шалбарының балағы қолқылдаған кең. Етігінің басы көрінбейді. Үстінде төрелердің түймесіндей жалтыр түймелі шолақ шапаны бар. Көйлегінің жағасы баяғы шалбардың жағасындай иығын жауып тұр. Көйлегі ақ кенеп. Жабудай жағасы көк кездемеден салынған. Көк жағаның қырқа жиегі ақ жолақ. Бетін қарақошқылдандырып күн жеп қойған. Ыстық Түркістанның өз тумасы емес, шеттен келген адам екендігі көрініп тұр. Күн өтіп жалаң басын күйдіріп тұрғанға ұсайды. Күнге күйіп боп-боз болып кеткен кірпігін әлсін-әлсін қағып, қысып-қысып көзін жұма береді.

Екінші жаяу – аласа бойлы адам. Түсі сұрлау. Жалпак бетті. Таңқы мұрын, түрік ерін. Өз бетімен тектен-текке күліп тұратын түрік ерін. Киімі казак-орыстардың киіміндей: шапан, шалбары күздігүнгі сарғайған шөптей сарғылт боз, төбесінде татардың төбетейіндей сексіп тұрған қызыл жиекті жекей картоз.

Иығына ақ бірдеңе жапсырып алған казак-орыс адымдап үш адым жерді өлшеп, жерді теуіп, тағы бірдеңе деп орысшалады. Аласа бойлы жаяу төре тепкен жерді қолындағы күрекпен шұқыды. Казак-орыс шегініп, тағы жер тепті. Аласа жаяу тағы сол жерді шұқыды. Екінші жаяу күректі қолтығына қысып, теріс қарап кірпік қақпай қырға қадалып қарап тұр. Мынау жаяудың жүзінде қайғы барын, болмаса жай бір ой барын Темірбай айырып біле алмады.

Казак-орыстар жантайып самбыр-самбыр сөйлесіп шылым тартып жатыр. Сөздеріне қазақ сөзін қосып сөйлейді. Темірбайдың ұққаны: бұлар шапқы туралы, шапқыны шалдардың әділ бөлмегендіктері туралы сөйлесіп жатқанға ұсайды. Бір казак-орыс жалаңбас жаяудың қырға қарап қадалып тұрғанын байқап қалып, жаяуға жұдырығын түйіп жекіріп қойды.

Жалаңбас жаяу бұрылып жолдасына қарады. Тапал адам төрт бұрышты қылып жерді өлшеп алып қазғалы жатыр. Әлгіде күрек басымен шұқығаннан шыққан қара топырақ сайдың кілемдей түрлі жасыл шөбінің ішіне тастаған кішкене қара қобдидың қақпағына ұсайды.

Мұнан кейін екі жаяу күректерін оңтайлап ұстап жерді қаза бастады. Казак-орыстар жантайып шапқының жайын сөз қылып жатыр. Иығына ақ бірдеңе жапсырып алған казак-орыс екі жаяудан анадай үш адымдай жерде отыр. Қолында мылтық. Қылышты тізесінің үстіне са-

лып қойған. Өмірінде бірінші рет үлкен төренің үйіне қонақ болып отырған адамдай жүзі гүл-гүл жайнайды. Сербек мұртын сылап, ширатып, ұшын едірейтіп қойған. Жүзінде ыстық күн, панасыз даладан қажып, көлеңкесі мол орманы бар еліне кеткісі келгендік те көрініп тұр. Казак-орыс көлеңкеге барып жатсам ба екен деп, Темірбай жатқан қарағанға да қарап-қарап қояды. Қарағанмен арасы 20-25 адым жер еді, тұрып баруға ерінді ме, болмаса орнынан тұрып кетуге жарамайтын болды ма, қалайда қарағанға бармады. Қазақша малдас құрып, быртиған күшті қолымен мылтықтың түбін қапсырып ұстап отырған күйінде отыра берді.

Екі жаяу бүкірейіп жерді қазып жатыр. Дым қара топырақ атып, былш-былш етіп түсіп, үйіліп жатыр. Қазылып үйілген топырақ үп-үлкен төмпе болып қалды. Жердің не үшін қазылып жатқанын Темірбай әлі білмей отыр.

Аласа бойлы жаяу қолындағы күрегін орға түсіріп алды. Ұзын бойлы дереу еңкейіп, күрегін алып берді. Тапал күрегі түсіп кеткенде таңқы танауы қусырылып, ренжіп қалып еді, жолдасы алып берген соң, танауы делдиіп қуанып қалды.

Ұзын бойлы топырақты серпіп алысқа атады. Зордың күшімен тек еріксіз жұмыс қылып тұрғаны көрініп тұр.

Казак-орыс:

– Жақын! Мына жерге таста! – деп, қолымен түртіп көрсетіп қойды. Казак-орыстың мұнысы Темірбайға ұнады, «шаруадар адам екен» деді. Топырақ қайтадан шұқырға салынатын болса, алыс тастау бекер ғой. Текке жұмыс болады ғой деді. Ұзын бойлы казак-орыстың сөзін тыңдаған жоқ, әдейі ерегіскендей топырақты алысқа лақтыра берді. Ұзын бойлының мұнысын Темір-

бай бет-аузын тыжырып, ұнатпай қалды. Казак-орыс ұзын бойлыға қайтарып ештеңе деген жоқ. Сонан соң Темірбай: «Шамасы қазына жұмысы ғой. Өз жұмысы болса бұлай нем кетеді деп қарамас еді» деп ойлап қойды. Тапалдың жұмыс қылуы тәуір. Асықпай-саспай күрегіне топырақты толтырып салады да, шұқырдың аузына ақырын аударып береді. Аударған сайын күрекпен топырақты былш еткізіп ұрып, түрік ерні таңқия түріліп күлген тәрізді болады. Тапал әрі-беріден соң-ақ терлеп, омырауын ағытып, білегін сыбанып алды. Ұзын бойлы шолақ шапанын шешіп, лақтырып жіберді. Өлгіде келе жатқанда өлең айтып, Темірбайды ұйқыдан оятқан жалпақ бетті жас казак-орыс шапанды қағып алды. Темірбай казак-орыстың шапшандығына таң қалып, қарадай қорқып шошып кетті. Жалпақ бетті казак-орыс шапан енді менікі болды дегендей шапанның асты-үстін аударып қарап, жолдастарына көрсетіп жатыр.

Бұтаның түбінде қозғалмай отырғандықтан және ыстық соғып, Темірбайдың басы ауырып кетті. Темірбай бұрын бір нәрсеге ойын тоқтатып көп ойлаған жан да емес қой. Темірбайға ой да осал тиіп тұрған жоқ. Оның үстіне шөлдеп те отыр. Бірақ қайткенмен қарағаннан шығып, аналарға көрінуге жүрегі тұрмайды.

Темірбай көзін жұмды. Бірақ көзін жұмған соң жүрегінің қобалжуы, елегізіп қорқуы қайта күшейгендей болды. Казак-орыс қазір қарағанның ішіне кіріп Темірбайды тауып алып:

– Сен мұнда жасырын тыңшы болып тұрсың ба? – деп жер тепкілеп жекіретіндей көрінді.

Темірбай тағы көзін ашып, жұмыс қылып жатқан екеуге қарады.

Тапал тегі шаршаса керек, қалтасынан бір кірлі шүберекті суырып алып бетін сүртіп, алқынып екі иығынан дем алып, басын көтеріп жан-жаққа қарады. Көзі қызарып қанталап, бетінің қаны қашып көгілдір түске кірген. Ұзын бойлы қабағын түйіп қарап: «Қаз!» дегендей орды көрсетті. Тапал алқынған күйінде тағы қаза бастады. Шапқы жайын сөз қыла беру казак-орыстарды жалықтырды білем, олар біртіндеп шұқырдың басына келіп үңіліп қарап, боқтап-боқтап қойысады. Темірбай орысша боқтауды білетін. Кімді боқтағандары анық белгілі болмаса да, Темірбай: «Осылар жұмыстың өнбегенін боқтап тұр-ау» деп ойлады. Қарай-қарай Темірбай да жалықты. Осылар тезірек қазып болып кетсе екен, Темірбай да үйіне қайтып, түндігі жабық, іргесі түрулі лашығына кіріп, далдұл болып шешініп салқындар еді. Арқасын сандыққа сүйеп текеметтің үстіне отырып, жалғыз биенің саумалынан бір тостаған тастап алар еді. Онан кейін пәленшекен, түленшекендердің үйіне барып, көрген-білгенін айтар еді. Болмаса өзі бармай-ақ, пәленшекендерді шақыртып та алар еді.

Темірбайдың басында осындай ойлар отыр. Бірақ бұлар бертінгі ойлар. Темірбайдың миын ә дегеннен бері бұрғыдай бұрап, шаяндай шағып отырған түпкі ой мынау:

«Бұлар мыпау орды неге қазып жатыр? Не үшін? Кімге деп?»

Міне, осы ой қазір жазғытұрым тасыған өзендей тасып, өсіп, Темірбайды билеп алды. Өзен басып су астында қалған жағадағы талдың анда-санда қылт-қылт етіп көрініп-көрініп кететін басындай, ауылы, малы, ұлы туралы ой анда-санда бір соғып кетеді.

Темірбайдың басы айналып, көзі қарауытып кеткен-

дей болды. Казак-орыстардың қолындағы мылтық, жерді тырнап жатқан екі күрек, иығына ақ бірдеңе жапсырып алған төре – осылардың бәрі әп-сәтте біріне-бірі қосылып, ертегіде айтылатын жеті басты жалмауыз қияпатына кіріп, Темірбайдың тап алдына келіп, іріген аузынан шіріген лебін бүрк еткізіп:

– Екі жаяу қазір атылмақ!... – дегендей болды.

Ордың неге қазылып жатқанын Темірбай енді білді. Білген соң мүлде үрейі ұшып кетті. Темірбай, біресе, жат-жапанда жалғыз өзі адасып жүргендей болды. Біресе, мынау кісі өлтіргіштермен бірге өзі кісі өлтіргелі жатқандай болды. «Жоқ! Өлтірмеңдер!» деп айтуға шама жоқ. Темірбайдың жүрегі ойнап аузына тығылып, арам ет жегендей жүрегі айнып, тамағы жыбырлап, құсқысы келді.

Екі қызыл орыс әлі қазып жатыр.

Ор терендеп, тапалдың белуарынан келіп қалды. Енді ордың ішінде тұрып екі адамға қазуға тар болып қалған соң, жалаңбас адам ордан шығып, құба жонға шөккен нарға меңзеп жатқан белге қарап тұр. Темірбай ұзын бойлы қызыл орыс тегі біреуді күтетін шығар деп ойлады. Өлімге басы байланған екі адамды қатты аяп кетті.

– Ай, біреу көрінсе игі болар еді, – деп Темірбай да құба жонға қарады.

Ешкім көрінбейді.

Жусап жатқан өңшең көк шулан қойдай болып қызғылт құмның бетін жаппай жауып жатқан жусан көрінеді. Сұйық сүтке меңзеген аспан жерге төніп, жылжымай, тырп етпей табандап тұрып, аңызғағын аямай төгіп тұр. Ыстық ауа толқынданған торғынға ұсап кәдімгідей көзге көрінеді. Ұзын бойлы адам құба қырға әлі қадалып қарап тұр. Басқа шара болмаған соң, құба қырдың қой-

нына көңілмен, көзбен ұшып кетпек болып қомданып тұрған тәрізді. Темірбай ұзын бойлы адамның еңгезердей денесіне, ескі етіктің қонышындай күн жеп қойған бетіне көзін алмай қарауға шыдамады.

Казак-орыс жекіріп ұзын бойлыны боқтап-боқтап жіберді. Ұзын бойлы орға атып түсті. Жалпақ бетті тапал ордан шығып, бұ да құба жонға қарады. Бірақ қадалып қарамады, бұрылып, үйілген топырақтың үстіне отырып, біреу зорлап, қорқытып күлдіргендей бас терісі ыржиды.

Иығына ақ бірдеңе жапсырып алған казак-орыс орысшалап бірдеңе деп ақырды. Басқа казак-орыстар күлкі-қалжыңдарын тыйып, қоңыр салқын түс алып, атып тұрды, Қолдарына мылтықтарын алып, желіге байлаған құлындай қаз-қатар тізіле қалды. Бастықтары ақырып-жекіріп, балағаттап бұйрық қылса, сүйсініп, көңілденіп орындайтындықтары көрініп тұр. Жұмыс бітіп қалды, енді күнге қақталудан құтыламыз деп көңілденгендіктері де көрініп тұр.

Төренің айқайын, казак-орыстардың дүрсілдеп тізіліп жатқанын естіп, жер қазып жатқан екеу ордан атып шықты. Ұзын бойлы қолындағы күрегін пәрменмен анадай лақтырып жіберді. Күрек жамбасынан жерге қадала қалды. Екеуі жұлып алғандай біріне-бірі жалт қарасты да, ордың шетіне қатар тұра қалды.

Темірбай:

– Енді атады-ау! – деді.

Осынау казак-орыстардың кім екенін, аты-жөнін білуі, солармен кейін тағы жолығып амандасу, соларды енді танысым-білісім деу Темірбайға мейлінше бір масқара жұмыс болып көрінді. Темірбай жер бауырлап жатты. Жүрегі тарс-тарс соғады. Жүректің соққанынан астын-

дағы жер дүңкіп дүрс-дүрс соққандай. Басы зырқылдап, күн ызғарлы аяз болғандай денесі мұздап кетті.

Ұстанып жатқан бір бұтақ сырт етіп сынып қалды. Қуаты құрып, қаны қашып, аузы аңқиып, аузынан сілекей ағып, Темірбай қадалып қарап жатыр: сегіз казак-орыс мылтығын оқталып, екеудің қарсы алдында қаз-қатар тізілді. Бастық казак-орыс анадай жерде көйлегінің жағасын ағытып, ақырын бұйрық бергелі дайындалып тұр.

Ұзын бойлы қол алыспақ болып тапалға қолын берді. Тапал қолды алып, қысып ұстап тұрып, амалсыз тартып алғандай қолын ақырын тартып алды да, теріс қарады. Ұзын бойлы шұлғыған аттай иегін көтеріп қалып, ілгері қарай бір адым аттады. Сол арада бастық казак-орыс ақырып қалды. Бұл ақырғанда сегіз казак-орыс батыр-бұтыр еткізіп бірден атып жіберді. Темірбай дереу көзін жұмды. Сегіз оқ Темірбайдың өзіне атылғандай болды. Жазаласа, бір жақ иіні дуылдап ашып ауырып кеткендей болды...

Біраздан кейін Темірбай көзін ашып қараса, екі жаяу жоқ. Екі казак-орыс күрекпен орға топырақ салып жатыр. Бұлар да топырақ салуды ұзамай тоқтатып, күректің басын етіктің табанына сүртіп тазартып алып, матастырған аттарын босатып, аттанып, анадай кетіп бара жатқан жолдастарына қарай шаба жөнелді.

Темірбай қарағаннан шықпай аңырып бірталай отырды. Бір мезгілде тұра келіп, бұғып басып ордың жанына барды.

Атылған екеудің денесі көрінбейді, топырақ басып қалған. Тек біреуінің бес саусағы сорайып шығып тұр. Оқ тигенде орға шалқасынан құлап, қолы жоғары созылған күйінде қалғанға ұсайды. Қол – сәл сарғылттау

ақ қол. Бас бармағының бауыры жара, қан.

Темірбай екеуге көр болған орды жаба түсейін деп еңкейді. Еңкейіп, қолы топыраққа тие бергенде, ойына сорайып тұрған салалы ақ қол келіп, үрейі ұшып, кейін шегініп ыршып түсті. Жығыла-сүріне жан-дәрмен қаша жөнелді.

Темірбай қашып келеді. Басында мың түрлі ой найзағайдай ойнайды, жарқ етеді, жоқ болады, тағы жарқ етеді...

Мынау қашып келе жатқан бұрынғы Темірбай емес, басқа Темірбай. Бұрынғы ештеңемен жұмысы жоқ, момын шаруа Темірбай анау екеумен бірге мынау көрге көмілген тәрізді. Төңкерістің тау-тау толқынының бір мұрты Темірбайды да қаққан тәрізді... Соғыстың, төңкерістің, ақ пен қызылдың кім екенін, не екенін Темірбай енді ұққан тәрізді...

ЖОЛЫҒУ

Жазғытұрғы уақыт. Жан, дененің балқыған шағы.

Сайлардың, борсыған шөптердің үстінде қалқығандай болып, қанатын анда-санда бір қағып қалықтап жүрген құстарға елжіреген қуанышпен қарап келе жатырмын. Қалықтап жүрген құстардың көлеңкелері салмақпен сыр-ғанап бара жатқап шойыннан құйылған бір нәрселерге ұсайды.

Достарымның сүйектері шөлде қалды. Тұл қалған тұлпарларды жел қуып кетті. Алайда жаныма жалғыздық батпайды. Жіңішке сүрлеумен баяғы Қарақорымның жұртына бара жатырмын. Бір кезде Шыңғысханға орда болған Қарақорым ғой ол. Алдынан Күн, артынан Ай туып тұрғанда, аңды бір жерде жатып аулаймын деп, барлық Орта Азияның аңын Зарафшан өзенінің алабына айдатқан Шыңғыс қой ол. Тәжіктер осы күнге дейін көлкіген сулы саз күріш егіндіктеріне арықтан су жіберіп жүріп, жыл сайын сол Зарафшан алабынан қанша арқар, құлжаның сүйегін, қабанның сойдиған-сойдиған азуларын тауып алысады деседі.

Тірі қалған достарым жан-дәрмен тезек теріп, қалап, тұтатып, бықсытып, моңғолдың ащы шәйін қайнатысып жатыр. Қасымда Тоқай, Салат, Әмір бар, мен ілгері жүріп барамын.

Сүрлеу жүрген сайын жіңішкеріп келеді. Әрі-беріден соң мүлде киік сүрлеуіне айналды. Тікенді тырбық бұталар атымның төсін тілгілеп, етігімді түте-түте қылып, екі өңірімді шұрқ-шұрқ қылып жыртып келеді. Артымда келе жатқан Тоқай тебінгідей көзілдірік киген орыстың, жолшыбай Шыңғыстың қалайша аң аулағанын айтқа-

нын, Шыңғыстың тас жүрек, қан құмар Шыңғыс аталғанын өлең қылып айтып келеді.

Бір мезгілде бір төбенің басына шыға келдік. Алдымыздағы аңғарда баяғыда қираған Қарақорымның тастары жатыр. Бір күнде Қарақорымның қара көлеңкесі барлық Орта Азияға түскен. Бұл күнде енді қираған үйлердің талқан болып қалған тастарының жан-жағына түсетін жөнді көлеңкесі де жоқ. Тастардың үстіне моңғолдың тырбық тікен шөптері шығып кеткен.

Бір күнде сызаттанып жүрекке түскен жарадай көзі сығырайған бидай өңді моңғол жарлық қағаз орнына Шыңғыстың жүзігін белбеуінің бұрышына түйіп алып, Қарақорым қақпасынан шауып шығып, оңға бұрылып, Ертіс пен Обьты басып, дарияға бет алып құйындатқан. Солға бұрылып, Еділді басып, поляк елінің меңіреу ормандарына жол тартқан. Әшекейлі кілемдер алып келгелі аттың маңдайын Иранға қойып, шөлдерде желдей ескен.

Бұл күнде құлаққа ұрған танадай тын-тыныш.

Іңірдің ылғалды сарғылт көк қараңғылығы бірте-бірте жылжып, жоғары көтеріліп, екі үзеңгіме жармасып келе жатыр. Еңгезердей екі қара төбет етігімнің табанын жалап келе жатқан тәрізді.

Тоқай:

– Жүре. береміз бе? – деді.

Мен:

– Ие, жүре береміз, – дедім.

Сол арада астымыздағы атымыз осқырып-пысқырып, елегізіп тоқтай қалды. Атым құлағын қайшыландырып алған, дүрс-дүрс соққан жүрегі екі аяғымды теуіп-тартып, теуіп-тартып тұр. Ердің алдыңғы қасына жата қалып, алдымыздағы топ шілікке қарадым. Мүмкін, апа-

нына асығып қайтып келе жатқан қасқыр шығар. Бол-маса, Балқаштан шөлге жортуылға шыққан жолбарыс шығар. Жан-жағымызды бір майда тыныштық басқан. Біреу жерді жұмсақ жүнге бөлеп қойған тәрізді. Төмен жүріп бара жатқан бұлттар түйенің жабағысына ұсайды. Атым пысқырып, жер тарпып, тып-тын болып тыңдап тұрады да, қалш-қалш етіп кетеді. Өстіп тұрғанда, жі-бекті жыртқанда шығатын үндей, су-су етіп ысылдаған бір үн шықты.

Бір тастың үстінде шырағдан жарқ ете түсті, дөңбек қара тас бітулі тұрған тас үйдің бір қабырғасы сықылды болып көрінді.

– Уа, кім бар? – дедік.

Астымдағы ерім де, қолымдағы мылтықтың құлағы да сатыр-сұтыр етіп қалды. Соңғы уақытта түнді-түнге ұрып, ақтардан қашып жүріп, күмәнді бір дыбыс естілсе-ақ, алдымен ерде оңтайланып отырып алып, дереу мылтықтың құлағына қол салуға әбден әдеттеніп алғамын.

Үн тағы шықты. Қажыған қарттың ажал сағатында қырылдап сыбырлағанындай. Қараңғы түнде алдындағы қойын қасқыр қырып кеткен қойшының есі адасып, қырылып қалған қойын шәй-шәйлап қарлыққан дауыспен қырылдағанындай. Қырылған қойдың қайтпасын қойшы бейбақ біледі-ау. Оның ендігі айқайы есінен адасып дағдарған, жанталасып жатқан адамның қырылдаған үні ғой. Осындай күйдегі осынау қойшының қара тастай ауыр қайғысына ортақ кім болады? Құйрығын қысып, қыңсылап айналып келіп қойшының етегін жалай беретін ауылдың сабалақ жүнді төбеттері ғана болады ғой. Алдында, ана жер, мына жерде де теңкиіп-теңкиіп жатқан қойдың өлекселеріне қарап есі шығып, шәй-шәй-

лап қырылдап қойшы тұрады. Қойдың бұрқыраған жүндерін жел дыбысын сездірмей жорғалап келіп сыпырып алып кетіп жатады.

Мен үндемей тұрмын. Атым жер тарпып пысқырып тұр.

Тастың үстінде көрінген шырағданның жарығы қалш-қалш етеді. Қызыл-жасыл жалыны қалыңдай түсті. Сөйтті де, шырағдан лап етіп сөнді. Мен тағы айқайладым:

– Уа, кім бар?

Тоқай сыбырлап:

– Тоқтай тұр, аға, байқалық... – деді.

Тағы үндемей тұрмыз.

Сол арада шілік сыбдырлай бастады.

Жоқ, мынау – адамның жүрісі. Біреу нығыз-нығыз басып келе жатыр. Менің ойыма Қарақорымның қанқұмар ханы келді. Келе жатқан адамның аяқ басысы тым баяу. Дем алысы бір түрлі қатты, тас жүрекпен дем алған сықылды.

Атым шегініп кетті. Жерге жабысып еңбектеп жүрген сықылды болып бүгжендеп шіліктен бір қаршыға келді.

Шықты да, қырылдаған дауыспен маған:

– Уа, сен кімсің? Қызыл орыспысың? – деді.

Мылтығымды көтеріп оқталып:

– Ие, қызыл орыспын, – дедім.

Шіліктен шыққан адам қырылдап:

– Олай болса, мен сенің табаныңа топырақ боламын. Саған айтатын сөзім бар, – деді.

– Айт.

Шіліктен шыққан адамның қолындағы шырағдан тағы жарқ ете түсті. Май иісі мұңкіп кетті. Май иісімен бірге өлік иісі де шықты. Менің жүрегім де алып-ұшып тұр, ауыздықпен алысып атымның жүрегі де алып ұшып тұр.

Шіліктен шыққан қазақ былай деді:

– Уа, баран мінген жолаушы, мен саған айтайын. Бір күнде мынау жусан басып жатқан Қарақорымның ұсталары алдаспан қылышты ақ патшаның ұсталарынан анағұрлым артық соғатын болған. Мұны теріс деп тірі жан таласа алмайды. Менің айтайын деп тұрған сөзімнің шындығы да осындай. Сендер ақ патшаны өлтірдіңдер ғой. Бұларың жарайды. Ақ патша неге өлтірілді деп айтатын жан мен емес. Мен өзім ұстамын. Кедей жатақ қазақ ұста болады-дағы. Орыс қаласының жанында қара лашығым бар. Лашығымда құрулы тұрған көрігім бар. Менің ұсталығым – тұқымымызға дарыған ұсталық. Арғы атам Қарақорымның баяғы айтулы ұсталарының бірі болса керек. Менің бес сиыр, екі атым бар еді. Бесон қой, ешкім бар еді. Сегіз жыл дегенде қалың малын әрең төлеп болып қатын алып едім. Өзің кедей болсаң, қалыңдығың көрікті болса және бірінді бірін сүйетін болсаң, сегіз жыл түгіл, сексен жылға болса да шыдамай амалың бар ма. Алғаным ару еді. Жүрісі – айдында жүзген аққудай еді. Шаруа қылып олай-бұлай жүргенде, аяққа айран құйып әкеліп маған ұсынғанда, жүрегім алас ұрып аузыма тығылушы еді. Орыс шын сүюдің не екенін білмейді. Сендердің сүйулерің асау аттың бетімен лағып тулап шабуы сықылды. Сол алғаныммен арқар мен құлжадай тату-тәтті тұрып жатқан жайым бар еді. Менің арманым мал көбейтіп бай болу емес, қатынымның арманы ханша болу емес еді. Екеуміздің де тілегіміз тек сүйіспеншілікпен өмір сүру еді. Бірақ дегеніміз болмады. Кешегі күні кешке біздің Аютой сайына иықтары жарқыраған орыстарды ертіп қанша қалың қолмен би-болыс келіп, менің барлық малымды сойыс қылып қырып тастады. Қызыл орыс қарағым-ау, ол иттер малдың қанына тоймай, қосағымның әуелі екі емшегін

кесіп алып, онан соң қанын судай шапшытып кескілеп өлтірді... Барлық малымды тік көтере жау жеп кетті. Бағып-қаққан малымның сүйектері саудырап қотанда қалды. Сендерге тарту қылар тік басқан тұяғым қалған жоқ. Мен сендерге көрсеткелі қазалы болған қосағымды алып келдім. Аютой сайынан Қарақорымның жұртына дейін жиырма шақырым жер қосағымның сүйегін арқалап келдім. Мақсұтым – қосағымның сүйегін жаза баспай тиетін бір мылтыққа айырбастау...

Қазақ өлікке жапқан кірлі көрпешенің шетін көтеріп өліктің бетін ашты. Өліктің сары балшықтай сап-сары бетіне шырағданның майы тамып кетіп, шыжылдап қоңырсы иіс шықты. Әйелдің аузын далитып қылыш тіліп кеткен. Қылышпен тілгілеп азаптау аз көрініп, малғұндар әйелдің бет сүйегіне шеге қағыпты. Тот басқан шеге сорайып тұр.

Әйелдің бетіне тамған майды жалаңаш қолымен сүртіп жіберіп, қазақ былай деді:

– Қосағымның аты Қаныкей еді. Болыс, жанындағы иықтары жарқыраған орыстардың арағын ішіп алып мас болып қылжындап, емшегін ұстай беремін дегенде, Қаныкей болыстың бетіне түкірді.

Қазақ осыны айтты да, еңкейіп, үзеңгіме жақындап келіп, етігімді сүйе бастады.

– Қызыл орыс қалқам-ау, мылтығыңды бер. Мен Қаныкейді жиырма шақырым жер арқалап келдім. Қосағымның сүйегін арқалап жүру ауыр да болса, ауыр болған жоқ.

Мен ұйықтап отырған құс түсінде күнді көріп отырған шығар деп ойлап тұрмын. Өне, бір құс ұшып кетті. Қанат қағуы шабандау. Шамасы, қанаты шықтан су болған-ау, қолымдағы тізгін де шықтан су болып қалып-

ты. Апырмай, басымдағы ойдай астымдағы атым неге ұшқыр емес!

Мен жалғыз жүріп кеттім.

Жіңішке сүрлеу мені жаудан аман қалып, шөлде тезек жинап, от жағып отырған достарыма алып келе жатыр. Шетсіз шөлде жылтылдаған аз ғана от жалғызсырап жүдеп, алыстан әлсіз ым қағады. Шық түсіп, шала сөніп, бықсуға бет алғандай. Шық қалың түсті ғой, қолымдағы тізгін су болғандай, мен келе жатқан сүрлеу де су.

Оттардың маңайынан аттардың бір мұңмен, жүдеген үнмен кісінегені естіледі. Достарымның самбыр-самбыр сөйлескенін естіп келемін. Қазір мен барысымен-ақ атты оңдап ерттеп алып, бетпақ құмға бет алып бойлап кетуге тиістіміз. Ақтың қуғыншылары жақын.

Мен мылтығымды Қаныкейдің еріне беріп кеткемін.

Олар, Тоқай мен екеуі, Қарақорымның көп қарата-сының біреуінің етегіне Қаныкейді жерлемек болып қалған.

Онан кейін екеуі бізге қосылмақ. Қаныкейдің ері келген соң, әрине, штабтың хатшысы оның аты-жөнін сұрап, жазып алады ғой.

Біз енді Қарақорымды басып өтетін сүрлеуді тастап, бетпақ шөлдің қойнына кеулеп кірмекпіз. Таңды ескі молаға ұсайтын құм төбелердің, шөккен нарға беңзейтін барқандардың ішінде қарсы алмақпыз. Таң сібірлей оянатын шөл құстарымен құм қойнында ұшыраспақпыз.

Таңнан кейін күн шығады. Сәске болады. Күн төбеге келеді. Жанды ой орайды. Жүректі шер шертеді. Күрең құм біздің келген ізімізді күбірлеп сүйіп көміп тастайды,

Жазғытұрғы уақ. Жан-дененің балқыған шағы. Терең ойдың шырағданын тұтатар да шақ болды-ау!..

ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ
ФАКСИМИЛЕЛЕРІ

